

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ЮРИДИЧНІ НАУКИ
Випуск 1
Том 2

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Стратонов Василь Миколайович – ректор Херсонського державного університету, д.ю.н., професор, заслужений юрист України

Заступники головного редактора:

Бевзенко Володимир Михайлович – в.о. завідувача кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.ю.н., професор

Сайчин Олександр Сергійович – завідувач кафедри галузевого права юридичного факультету Херсонського державного університету, д.ю.н., професор

Відповідальний секретар:

Гавловська Аліна Олександрівна – старший викладач кафедри галузевого права юридичного факультету Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Галунько Віра Миколаївна – проректор з матеріально-технічного розвитку та інфраструктури Херсонського державного університету, доцент кафедри історії та теорії держави і права юридичного факультету Херсонського державного університету, д.ю.н., доцент

Кафарський Володимир Іванович – професор кафедри теорії держави і права Херсонського державного університету, д.ю.н., професор, заслужений юрист України

Волюшин Юрій Олексійович – завідувач відділу теорії і практики законотворчої діяльності, директор Української школи законотворчості Інституту законодавства Верховної Ради України, д.ю.н., професор

Литвинов Олексій Миколайович – завідувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор

Літвін Валерій Валерійович – професор кафедри галузевого права Херсонського державного університету, к.ю.н.

Леоненко Тетяна Євгенівна – заступник завідувача кафедри кафедри кримінального процесу та криміналістики Класичного приватного університету, к.ю.н., доцент

Лукашевич Віталій Григорович – проректор з наукової роботи, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Класичного приватного університету, д.ю.н., професор, заслужений юрист України

Мельник Роман Сергійович – професор кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.ю.н., старший науковий співробітник

Мікулин Віктор Петрович – заступник голови Закарпатської ОДА, д.ю.н., професор

Слінько Сергій Вікторович – професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор

Стрельцов Євген Львович – вчений секретар Південного регіонального наукового центру Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України

Фріс Павло Львович – завідувач кафедри кримінального права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України

Шишка Роман Богданович – завідувач кафедри цивільно-господарських дисциплін Ірпінської фінансово-юридичної академії, д.ю.н., професор

Шутак Ілля Дмитрович – професор кафедри теорії та історії права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, д.ю.н., професор

Коровайко Олександр Іванович – голова Апеляційного суду Херсонської області, к.ю.н.

Чертова Надія Андріївна – завідувач кафедри міжнародного права і порівняльного правознавства Північний Арктичний федеральний університет імені М.В. Ломоносова, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Архангельськ)

Гармась Юрій Петрович – завідувач кафедри організації прокурорсько-слідчої діяльності Іркутського інституту підвищення кваліфікації прокурорських працівників Генеральної прокуратури Російської Федерації, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Іркутськ)

Кубічек Павол – декан юридичного факультету Університету імені Коменського, д.ю.н., професор (Республіка Словаччина, м. Братислава)

Рябініна Тетяна Кимівна – завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Південно-Західного державного університету, к.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Курськ).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»
є фаховим виданням на підставі Наказу МОН України від 10 жовтня 2013 року № 1411 (додаток № 5).

**Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Херсонського державного університету
(Протокол № 7 від 28.03.2016 р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 19746-9546Р
від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Погребняк С.В. ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ЛІЗИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БАНКІВ.....	7
Притика Ю.Д., Амборський А.В. ЩОДО ПОНЯТТЯ І СКЛАДОВИХ АРБІТРАБЕЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....	10
Притика Ю.Д., Голопапа Д.І. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПЕРЕДУМОВИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	14
Рибка І.Є. ПОРЯДОК ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОЮ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	17
Стасюк О.М., Гумбатов А.А. ВІДМІННОСТІ ВІДНОСИН СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ТА СПІЛЬНОЇ ЧАСТКОВОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	24
Ткачук О.С. ПРОЦЕСУАЛЬНА АНАЛОГІЯ ЧИ ФАКТИЧНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	28
Трофіменко І.В. АКЦІОНЕРНІ ДОГОВОРИ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ Й МОЖЛИВІСТЬ УКЛАДЕННЯ.....	31
Фесенко Є.В. ВІДМІННІСТЬ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СПАДКОЄМЦЯ Й ВОЛОДІЛЬЦЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ.....	35
Черевко С.П. ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ У СПРАВАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗЛОЧИНОМ.....	38
Явор О.А. ВЧИНКИ ЯК ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩІ ОБСТАВИНИ В СІМЕЙНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	41

СЕКЦІЯ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Казак К.О. ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	45
Клепікова О.В. ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ВІД ЗІТКНЕННЯ СУДЕН ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД ГОСПОДАРСЬКИХ САНКЦІЙ.....	48
Сошников А.О. СВІТОВИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ОПОДАТКУВАННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА.....	52
Чірко Т.І. СПІРНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ ТА ЇХ ВІДЧУЖЕННЯ.....	54
Шевчук О.Р., Ментух Н.Ф. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	58

СЕКЦІЯ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Валецкая О.В. ПСИХОЛОГИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ВКЛЮЧЕННОСТИ ЕЕ В ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ.....	62
Венедіктов В.С. СВОБОДА УКЛАДЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ В НОВИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	66
Горбачова К.М. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОГО ПОНЯТТЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	70
Жигалкін І.П. КРИТЕРІЇ ВИОКРЕМЛЕННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА ЯК САМОСТІЙНОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА.....	73
Івчук Ю.Ю. ІНТЕРЕСИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ.....	77

Могілевський Л.В. ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ДЖЕРЕЛ ТРУДОВОГО ПРАВА.....	82
Остапенко Л.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	86
Подорожній Є.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИТИВНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	89
Трохан О.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКІВ НА ОБ'ЄДНАННЯ В ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ.....	93
Чанишева Г.І., Чанишев Р.І. ОБМІН ІНФОРМАЦІЄЮ ЯК ФОРМА ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ У СФЕРІ ПРАЦІ.....	98

СЕКЦІЯ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Коваленко Ю.В. ВИМОГИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В ПРОЦЕСІ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТЕПЛОВИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	102
Кондратюк Т.М. ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ІНШОГО ПРИРОДООХОРОННОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	107
Кошеленко К.В. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ НАВКОЛИШНЬОМУ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ: ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ.....	109
Ліхтер М.П. САНІТАРНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ, ВИДИ, САНКЦІЇ.....	113
Пастух А.В. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ЕНЕРГЕТИЧНИХ КООПЕРАТИВІВ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ВИРОЩУВАННЯ ТА ПЕРЕРОБЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ДЛЯ ВИРОБНИЦТВА БІОПАЛИВА.....	117

СЕКЦІЯ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Барін О.Р. ПРИНЦИП ЗРУЧНОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ ОПОДАТКУВАННЯ.....	120
Барладян О.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ.....	123
Василенко Н.В. СТРУКТУРА ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ НОРМИ ПОДАТКОВОГО ПРАВА.....	127
Гончаров Є.С. ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОННОСТІ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У ПРИКОРДОННІЙ СФЕРІ.....	130
Горбач Д.О. КОМПЕТЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ.....	132
Гулак О.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ.....	136
Дараганова Н.В. СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ПРАЦІ В УКРАЇНІ.....	139
Дрозд О.Ю. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ ТА ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ НА ВІДПУСТКИ.....	143

CONTENTS

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW; ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Pogrebnyak S.V. SOME LEGAL-THEORETICAL ASPECTS OF ADJUSTING OF UKRAINIAN BANK'S LEASING ACTIVITY.....	7
Prytyka Yu.D., Amborsky A.V. ABOUT DEFINITION AND COMPONENTS OF ARBITRABILITY: THEORETICAL ANALYSIS.....	10
Pritika Yu.D., Golopapa D.I. INTRODUCTION OF MEDIATION IN UKRAINE: BACKGROUND AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION.....	14
Rybka I.Ye. PROCEDURE OF RECOGNITION OF AN INDIVIDUAL INSOLVENT IN CIVIL LAW OF UKRAINE.....	17
Stasiuk A.N., Gumbatov A.A. FEATURES OF RELATIONSHIP OF THE TOTAL JOINT AND COMMON SHARE OWNERSHIP IN THE FIELD OF CIVIL-LAW REGULATION	24
Tkachuk O.S. PROCEDURAL ANALOGY OR FACTUAL PROCEDURAL ACTIVITY.....	28
Trofimenko I.V. SHAREHOLDERS' AGREEMENTS IN UKRAINE: CONCEPT AND POSSIBILITY OF CONCLUSION.....	31
Fesenko E.V. A DIFFERENCE BETWEEN LEGAL STATUS OF HEIR AND COPYRIGHT PROPRIETOR IN UKRAINE.....	35
Cherevko S.P. SOME PROCEDURE FEATURES OF PROTECTION OF RIGHTS OF VICTIMS IN CASES OF COMPENASTION FOR DAMAGE CAUSED BY CRIME.....	38
Yavor O.A. ACTIONS AS LEGALLY SIGNIFICANT CIRCUMSTANCES IN THE FAMILY LAW.....	41

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Kazak K.O. EU EXPERIENCE IN LEGAL REGULATION OF PUBLISHING.....	45
Klepikova O.V. REIMBURSEMENT OF MATERIAL LOSSES FROM SHIPS COLLISION AS ESPECIAL TYPES OF MUNICIPAL SANCTIONS.....	48
Soshnykov A.O. NATIONAL AND INTERNATIONAL REAL ESTATE TAXATION.....	52
Chirko T.I. DISCUSSION QUESTIONS DETERMINE THE CONTENT OF CORPORATE RIGHTS AND THEIR DISPOSAL.....	54
Shevchuk O.R., Mentuh N.F. PROTECTION OF CONSUMERS OF FINANCIAL SERVICES: THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION.....	58

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Valetska O.V. THE PSYCHOLOGY OF RESPONSIBILITY OF PERSONALITY IN CONTEXT OF ITS INCLUSION IN LABOR RELATIONS.....	62
Venediktov V.S. FREEDOM EMPLOYMENT CONTRACT IN NEW ECONOMIC CONDITIONS.....	66
Horbachova K.M. THEORETICAL APPROACHES TO DEFINING MODERN CONCEPT OF EMPLOYMENT CONTRACTS DURING DEMOCRATIZATION OF LABOR RELATION.....	70
Zhygalkyn I.P. CRITERIA FOR DISTINGUISH OF LABOR LAW AS AN INDEPENDENT FIELD OF LAW.....	73
Ivchuk Yu.Yu. INTERESTS AS AN ELEMENT OF LEGAL FRAMEWORK OF LABOR RELATIONS IN WORK SAFETY FIELD.....	77
Mogilevskiy L.V. DESCRIPTION OF INDIVIDUAL SOURCES OF LABOR LAW.....	82
Ostapenko L.O. LEGAL REGULATION EMPLOYMENT OF UKRAINE.....	86

Podorozniy E.Yu. GOOD FEATURES LEGAL RESPONSIBILITY OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS.....	89
Triukhan O.A. THE REALIZATION OF THE RIGHT OF WORKERS TO ASSOCIATION TO TRADE UNIONS.....	93
Chanysheva G.I., Chanyshev R.I. EXCHANGE OF INFORMATION AS A FORM OF CARRYING OUT OF THE SOCIAL DIALOGUE IN THE FIELD OF LABOUR.....	98

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURE RESOURCES LAW

Kovalenko Yu.V. ENVIRONMENTAL SAFETY REQUIREMENTS IN THERMAL POWER PLANTS OPERATION AND THEIR LEGAL REGULATION.....	102
Kondratiuk T.M. TO THE QUESTION OF DEFINITION OF LANDS OF OTHER NATURE PROTECTION PURPOSE.....	107
Koshelenko K.V. LEGAL LIABILITY FOR DAMAGE TO THE ENVIRONMENT: THE GENERAL CONCEPT.....	109
Likhter M.P. THE SANITARY OFFENCES: CONCEPT, CHARACTERISTICS, TYPES, SANCTIONS.....	113
Pastukh A.V. LEGAL PROBLEMS OF THE CREATION OF THE ENERGY COOPERATIVES FOR CULTIVATION AND PROCESSING OF AGRICULTURAL RAW MATERIALS FOR BIOFUEL PRODUCTION IN UKRAINE.....	117

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Barin O.R. THE PRINCIPLE OF TAXATION IN THE CONVENIENCE OF MODERN THEORY AND PRACTICE OF TAXATION.....	120
Barladyan O.S. ADMINISTRATIVE-LEGAL PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS BY LAW ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE.....	123
Vasylenko N.V. THE STRUCTURE OF PROCEDURAL NORMS OF TAX LAW.....	127
Goncharov E.S. FEATURES LAW REGARDING THE SECURITY IN THE BORDER SPHERE.....	130
Gorbach D.O. COMPETENCE OF UKRAINE NATIONAL GUARD.....	132
Gulac O.V. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF PROVIDING ECOLOGICAL SAFETY IN UKRAINE.....	136
Daraganova N.V. MANAGEMENT SYSTEM OF LABOUR PROTECTION IN UKRAINE.....	139
Drozd O.Yu. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS ENSURING RIGHTS OF POLICE OFFICERS AND POLICE OFFICERS TO LEAVE.....	143

СЕКЦІЯ 3 ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 346.4

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ЛІЗИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БАНКІВ

Погребняк С.В., к. ю. н.,
доцент кафедри цивільного права
Київська державна академія водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

У статті розкрито поняття договору фінансового лізингу, проаналізовано сучасний стан надання фінансових послуг у банківській сфері та визначено місце договору фінансового лізингу у сфері діяльності українських банків. Також визначено значимість лізингу для української економіки та надано висновки щодо вдосконалення законодавства у сфері укладення договорів фінансового лізингу українськими банками.

Ключові слова: лізинг, фінансовий лізинг, банківська сфера, банки, банківська діяльність.

В статье раскрыто понятие договора финансового лизинга, проанализировано современное состояние предоставления финансовых услуг в банковской сфере и определено место договора финансового лизинга в сфере деятельности украинских банков. Также определена значимость лизинга для украинской экономики и представлены выводы по совершенствованию законодательства в сфере заключения договоров финансового лизинга украинскими банками.

Ключевые слова: лизинг, финансовый лизинг, банковская сфера, банки, банковская деятельность.

Pogrebnyak S.V. SOME LEGAL-THEORETICAL ASPECTS OF ADJUSTING OF UKRAINIAN BANK'S LEASING ACTIVITY

In the article the concept of financial leasing contract, to analyze the current state of the financial services in the banking sector and the place of financial leasing in sphere of activity of the Ukrainian banks. Also determine the significance of the lease for the Ukrainian economy, and given the findings to improve legislation in the sphere of the conclusion of the financial leasing contracts Ukrainian banks.

Key words: leasing, financial leasing, banking sector, banks, banking activity.

Сьогодні в Україні ще досить гостро стоїть питання оновлення основних засобів і матеріально-технічної бази українських підприємств. На жаль, практично в усіх сферах української економіки зношеність основних коштів суб'єктів підприємництва досягла максимуму, що призводить до катастрофічних наслідків для населення. Так, зношеність основних фондів житлово-комунального господарства, енергетики, транспорту призводить до постійних аварій і жертв серед людей унаслідок цього. Однак власних коштів для оновлення матеріально-технічної бази в більшості наших підприємств немає. А сподіватись на допомогу держави чи можливість перекласти ці витрати на населення більшості українських підприємців не доводиться, за винятком монополістів, які можуть перекласти власні витрати на плечі споживачів своїх товарів і послуг, непомірно збільшивши тарифи.

Тому **метою статті** є дослідження правової природи фінансового лізингу, проведення аналізу лізингової діяльності українських банків та визначення місця договору фінансового лізингу в банківській системі.

Традиційно підприємці використовували три основні джерела фінансування своєї діяльності: власний капітал (статутний капітал юридичної особи або особисті засоби індивідуального підприємця), позиковий капітал та дохід від цінних паперів, що випускаються ними. Однак останнім часом у світовій практиці одним з основних

способів залучення коштів в економіку стала інвестиційна діяльність. Саме завдяки інвестиціям Німеччина та Японія перетворились на країни із сильною й розвинутою економікою. Інвестиції допомагають підприємцям упоратись із найважливішим завданням у бізнесі – постійним оновленням засобів виробництва та підтриманням їх на належному рівні, що дає змогу конкурувати й виживати в умовах динамічного ринку, що розвивається.

У країнах із розвинутою економікою одним з основних видів інвестиційної діяльності є фінансовий лізинг. Тому розвиток фінансового лізингу в Україні залишається актуальним, потреба в його вивченні й застосуванні зберігається досі. Найбільш цікавим у вивченні лізингових правовідносин є дослідження правового регулювання договору фінансового лізингу в Україні, який саме є підставою для виникнення лізингових правовідносин.

Світова практика здійснення лізингових операцій доводить, що в умовах економічної кризи, подібної до тієї, що склалась в Україні, коли практично зупинилось фінансування оновлення основних засобів у зв'язку з недостатністю прибутку підприємств і значним зменшенням виробництва, цей метод фінансування є найбільш доцільним та мобільним, може сприяти збереженню ліквідності більшості підприємств України. Міністерство економіки України дотримується тієї ж думки, вважаючи, що подоланню

промислового спаду може сприяти саме лізинг об'єкту.

Відомо, що гарантією й запорукою успішного розвитку будь-якої підприємницької діяльності є її надійне правове забезпечення. І навпаки, правова невизначеність відносин партнерів стає однією з причин, що стримує підприємницьку ініціативу, і лізинговий бізнес не є винятком. Тому важливою умовою розвитку лізингових відносин є створення сучасного мобільного законодавства, яке стимулюватиме ділову активність усіх учасників лізингових угод (лізингових фірм, банків, підприємств виробничої й сервісної сфери, потенційних лізингоотримувачів).

Незважаючи на те, що лізинг у багатьох країнах світу давно отримав широке розповсюдження та вважається найбільш доцільним способом організації підприємницької діяльності, в Україні все ще визначаються шляхи й форми його розвитку в багатоукладній економіці. Таким чином, з огляду на цілком позитивний досвід здійснення лізингових операцій в іноземних країнах, на необхідність і перспективність розвитку лізингу в Україні, а також на незначний досвід України в регулюванні лізингових відносин і більш досконале законодавство країн, які впродовж десятиліть практикують лізинг, передбачаємо той факт, що вивчення й аналізування теоретичних питань лізингу та світового досвіду лізингових відносин, а також перспектив міжнародного лізингу в Україні полегшить подальше становлення лізингу в Україні, дасть можливість уникнути певних помилок у регулюванні цих відносин у подальшому.

Успіх лізингового бізнесу в будь-якій галузі залежить переважно від правильного розуміння його змісту та специфічних особливостей, їх адекватного відображення в методичних рекомендаціях і практичних рішеннях. Тому насамперед необхідно з'ясувати, у чому полягає сутність лізингу, якими є його природа й потенціал, принципи та організаційні форми. Лише всебічне пізнання економічного механізму та переваг, що закладені в системі лізингу, дасть змогу широко використовувати його в практичній підприємницькій діяльності. Одним із нових договірних інститутів, який набирає все більшого поширення у вітчизняній договірній практиці, є фінансовий лізинг. На сьогодні основними джерелами правового регулювання відносин за договором фінансового лізингу є Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про фінансовий лізинг» у редакції від 11 грудня 2003 р. та низка інших нормативно-правових актів.

Щоб визначити, чи всі суб'єкти лізингу є сторонами договору фінансового лізингу, необхідно з'ясувати, до яких правочинів (дво- чи багатосторонніх) належить цей договір. Це питання в спеціальній літературі тривалий час є дискусійним. Одні вчені, серед яких В.В. Вітрянський, А.А. Іванов, О.Є. Блінков, виходять із того, що договір фінансового лізингу – це двосторонній правочин між лізингодавцем і лізингоодержувачем. Натомість інші автори роблять спроби охарактеризувати договір фінансового лізингу як тристоронній правочин [7]. На думку І.О. Решетник, договір фінансового лізингу варто вважати тристоронньою угодою, оскільки мова йде про систему майнових відносин, що виникають у зв'язку з набуттям лізингодавцем у власність вказаного лізингоодержувачем майна у визначеного продавця з подальшим наданням цього

майна в тимчасове володіння й користування за певну плату. Фактично договірний зв'язок між лізингоодержувачем і продавцем базується на особливому вираженні волі цих суб'єктів [10].

Особливий характер волевиявлення полягає в тому, що воля лізингоодержувача й продавця виражається непрямым шляхом. Воля лізингоодержувача на виникнення відповідних правовідносин виражається в договорі лізингу, у якому обумовлюється питання не лише про лізингове майно, а й про продавця, який зазвичай вказується лізингоодержувачем, що свідчить про істотне значення цієї умови для лізингоодержувача.

Значну роль у лізинговій діяльності традиційно відіграють банки. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. банк – це юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати в сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення від свого імені зазначених коштів на власних умовах і на власний ризик, відкриття й ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб. Серед операцій, які може здійснювати банк, ч. 2 ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачає, зокрема, лізинг. Щодо участі банків у відносинах фінансового лізингу варто враховувати положення ст. 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність», згідно з якою банк може мати у власності нерухоме майно загальною вартістю не більше 25% капіталу банку [6].

Банки-резиденти, відповідно до українського законодавства, мають право виконувати лізингові операції лише за рахунок власних коштів, що для них не складає особливого інтересу, оскільки, будучи депозитними заснуваннями, вони орієнтуються переважно на виконання комерційних операцій за рахунок залучених коштів (внесків). Тому лізингові угоди здійснюються банками, як правило, винятково в тих випадках, коли вони приймають на свій баланс майно клієнтів, що виступало заставним забезпеченням прострочених позичок. При цьому лізинг виступає як технічний інструмент, який дає змогу стягнути прострочену заборгованість шляхом використання застави.

Розвитку «банківського» лізингу до деякої міри перешкоджає також те, що для здійснення лізингових операцій банки повинні отримувати окрему ліцензію Національного банку України. Українські підприємства – виробники машин та устаткування, безумовно, бачать у лізингу перспективу просування своєї продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Особливий інтерес до лізингу спостерігається у виробників транспортних засобів (літаків, автобусів, тролейбусів і морських суден) та сільськогосподарської техніки (тракторів, комбайнів). Проте ці підприємства нині самі перебувають у найтяжчому фінансовому становищі та через відсутність оборотних коштів не можуть фінансувати придбання своєї продукції на умовах лізингу. Тому приклади ефективного лізингу «від виробника» є одиничними.

Аналогічною є ситуація із самостійними лізинговими компаніями, створення яких не було міцно пов'язане з надійним джерелом фінансування лізингових угод (банком, страховою чи інвестиційною компанією). Такі лізингові компанії, як правило, припиняли активну діяльність

незабаром після створення або трансформувались у торгівлі підприємства. Для закордонних лізингодавців (банків, лізингових компаній, підприємств-виробників) є дві можливості надання лізингових послуг на українському ринку: через інвестування в лізинговий бізнес в Україні й ведення лізингової діяльності в статусі резидента України та шляхом здійснення міжнародних лізингових угод у статусі нерезидента. В обох випадках, особливо в другому, основними чинниками, які стримують діяльність закордонних лізингодавців на українському ринку, є такі:

- недостатнє знання особливостей ринку та складність оцінки ризиків;
- відсутність розгалуженої мережі, необхідної для здійснення експертизи й моніторингу лізингових угод;
- нестабільність і недосконалість законодавчої бази [8].

Водночас варто зазначити, що лише на лізинговому сегменті ринку фінансових послуг в Україні практично відсутні спеціальні обмежувальні процедури й вимоги для роботи нерезидентів. Тим часом в Україні діють жорсткі обмеження на банківську діяльність, яка здійснюється нерезидентами або фінансується ними (обмежено вихід на ринок, необхідне ліцензування діяльності, встановлено граничні умови для інвестування). Не менш жорсткі вимоги висуваються до діяльності нерезидентів на ринку страхових послуг (заборонено прямих вихід нерезидентів на ринок, діють жорсткі обмеження на участь іноземного капіталу в українських страхових компаніях).

Найбільше поширення в Україні отримав міжнародний лізинг вантажних автомобілів, морських і повітряних суден, а останнім часом і комп'ютерної техніки. Лізингові пропозиції закордонних компаній відрізняються від пропозицій внутрішнього ринку більш низькою вартістю послуг, а також значно більшою тривалістю періоду лізингу. При цьому в більшості випадків (на відміну від отримання іноземного кредиту) не потрібне надання гарантій уряду або гарантій першокласних закордонних банків.

У цілому ситуація на ринку лізингових послуг України характеризується істотним перевищенням попиту над пропозицією та тенденцією до переважного розвитку міжнародної форми лізингу. Вона пояснюється особливістю правового регулювання лізингових послуг в Україні. За зберігання цієї тенденції та подальшого вдосконалення національного лізингового законодавства можна прогнозувати в майбутньому підвищений інтерес українських банків і лізингових компаній до здійснення лізингової діяльності в Україні з території інших країн, які мають більш сприятливе лізингове, податкове й інвестиційне законодавство, шляхом створення там лізингових філій (дочірніх компаній).

Отже, можна ще раз підкреслити значимість лізингу для української економіки та зробити висновок про те, що на сьогодні в Україні фінансовий лізинг як цивільно-правовий інститут уже існує. Хоча порівняно з економічно розвинени-

ми країнами питома вага лізингу в загальному обсязі інвестицій в українську економіку залишається мізерно малою.

Лізинг має безліч переваг порівняно з іншими цивільно-правовими економічними інститутами, серед яких основними можна назвати такі:

- 1) лізинг дає можливість отримати устаткування у володіння й користування без його повної оплати;
- 2) завдяки лізингу можна організувати нове виробництво без мобілізації необхідних великих фінансових ресурсів;
- 3) завдяки лізингу є можливість модернізації виробництва без залучення позикового капіталу;
- 4) під час лізингу є можливість випробувати устаткування до його повної оплати або використовувати обладнання лише протягом періоду, коли воно є необхідним.

Саме лізинг дає змогу найвигіднішим чином узгоджувати інтереси виробників і споживачів, банків і лізингових компаній. Лізинг – це більш вигідний спосіб придбання та користування обладнанням порівняно з його купівлею чи звичайною орендою. Тому можна з упевненістю припустити, що кількість укладених лізингових договорів українськими підприємцями із часом зростатиме, зрештою питома вага лізингу в загальному обсязі інвестицій досягне рівня провідних успішних країн, що в підсумку приведе до оновлення основних засобів і матеріально-технічної бази підприємств українських підприємців, а отже – до економічного зростання нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина, 2004. – 928 с.
4. Про фінансовий лізинг : Закон України від 16 грудня 1997 р. № 723/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/723/97-вр>.
5. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.
6. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
7. Брагинский М.И. Договорное право : в 5 кн. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2000–2006. – Кн. 2 : Договоры о передаче имущества. – 2003. – 797 с.
8. Науменкова С.В. Ринок фінансових послуг / С.В. Науменкова, С.В. Міщенко. – К. : Знання, 2010. – 532 с.
9. Иванов А.А. Договор финансовой аренды (лизинга) : [учеб.-практ. пособие] / А.А. Иванов. – М. : Проспект, 2001. – 336 с.
10. Решетник И.А. Гражданско-правовое регулирование лизинга / И.А. Решетник. – М. : Норма, 2003. – 308 с.
11. Рябко Л.Г. Правовая природа договору лизинга / Л.Г. Рябко // Право України. – 2000. – № 1. – С. 70–72.

УДК 341.63

ЩОДО ПОНЯТТЯ І СКЛАДОВИХ АРБІТРАБЕЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Притика Ю.Д., д. ю. н.,
професор кафедри правосуддя
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Амборський А.В., магістрант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена теоретичному дослідженню поняття арбітрабельності і його складових. Досліджено співвідношення термінів «компетенція», «підвідомчість» і «арбітрабельність», а також встановлено фактори, які впливають на таку арбітрабельність.

Ключові слова: *арбітрабельність, компетенція, підвідомчість, суб'єктивна арбітрабельність, об'єктивна арбітрабельність.*

Статья посвящена теоретическому исследованию понятия арбитрабельности и его составляющих. Исследовано соотношение понятий «компетенция», «подведомственность» и «арбитрабельность», а также установлены факторы, которые влияют на такую арбитрабельность.

Ключевые слова: *арбитрабельность, компетенция, подведомственность, субъективная арбитрабельность, объективная арбитрабельность.*

Prytyka Yu.D., Amborsky A.V. ABOUT DEFINITION AND COMPONENTS OF ARBITRABILITY: THEORETICAL ANALYSIS

This article is devoted to research of theoretical determination of arbitrability and its components. The article defines the correlation of such definitions as "competence", "jurisdiction" and "arbitrability" and establishes the factors that affect this arbitrability.

Key words: *arbitrability, competence, jurisdiction, subjective arbitrability, objective arbitrability.*

Постановка проблеми. Міжнародний комерційний арбітраж є чи не найпопулярнішим альтернативним способом вирішення міжнародних економічних спорів між суб'єктами господарювання у світі. Важливим моментом для законодавця кожної країни є визначення категорій спорів, які можуть розглядатися цим утворенням. Законодавство України встановлює тільки два критерії, відповідно до яких певний спір може бути розглянутий у міжнародному комерційному арбітражі: наявність так званого «іноземного елемента», що виявляється в тому випадку, якщо одна зі сторін спору (комерційне підприємство) знаходиться за кордоном або стороною є підприємство з іноземними інвестиціями; предмет спору – спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають під час здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, а також необхідною умовою є наявність арбітражної угоди (застереження), у якій обумовлено сторонами про передання певного спору на розгляд міжнародним комерційним арбітражем. Деякі вітчизняні вчені, а також науковці іноземних держав визначають можливість спору бути розглянутим у міжнародному комерційному арбітражі через поняття «арбітрабельність». Така система ідей і наукових поглядів утворила так звану «доктрину арбітрабельності». Проте через відсутність законодавчого визначення «арбітрабельність» багато вчених і практиків підмінюють це поняття іншими, зокрема «підвідомчістю» й «компетенцією», не враховуючи самої правової природи міжнародного комерційного арбітражу. На практиці такий дисонанс часто призводить до невиконання арбітражних рішень.

Ступінь розробленості проблеми. Питанням арбітрабельності присвячені праці різних вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: Г.А. Кравчука, М.О. Рожкової, М.В. Купцової, Т.В. Сліпачук, В.Н. Анурова, С.А. Курочкина, О.С. Перепелинської, О.Ф. Храпуцького, А. Ван

ден Берга та інших. Окремі аспекти цієї проблеми були досліджені А.І. Мініною, О.Ю. Скворцовим, Н.В. Козловою, Р.М. Ходикіним та іншими.

Мета статті – дослідити поняття арбітрабельності і його складових; з'ясувати співвідношення цього поняття з термінами «підвідомчість» і «компетенція»; визначити фактори, які впливають на арбітрабельність спору.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб розкрити поняття і зміст арбітрабельності насамперед з'ясуємо, що означають терміни «підвідомчість» і «компетенція» і як вони між собою співвідносяться.

Що стосується поняття «підвідомчість», то етимологія цього слова походить із радянських часів. Так, тоді, за словами І.Г. Побірченка, існував інститут відомства, під яким розуміли коло справ, якими відав певний орган, а тому «підвідомчість» означала «підвести справу під відомство» [1, с. 9]. На сьогодні існують різні підходи до визначення підвідомчості. Одні вчені вважають, що підвідомчість – це предметна компетенція правозастосовних органів із розгляду й вирішення спорів про право та інших правових питань [2, с. 55]; інші підвідомчість ототожнюють із юрисдикцією державних органів під час розгляду та вирішення конфліктів [1, с. 9]. Ю.К. Осіпов, у свою чергу, визначає, що підвідомчість – це коло спорів про право й інших матеріально-правових питань індивідуального значення, вирішення яких вважається належним до відання тих чи інших державних органів, органів громадськості або органів змішаного характеру [3, с. 32].

Щодо поняття компетенції, то юридична енциклопедія визначає це поняття (лат. *competentia* – відповідність, узгодженість, від *competere* – взаємно прагнути, відповідати, підходити) як сукупність установлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав та обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають

можливості цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організувати й контролювати їх виконання, уживати в необхідних випадках заходи відповідальності тощо [4, с. 197]. С.А. Авак'ян також визначає, що компетенція – це сукупність прав і обов'язків державного органу, органу місцевого самоврядування, посадової особи, закріплена нормативними актами [5, с. 193]. В основному всі науковці схилиються до однієї думки, що компетенція – це сукупність повноважень (прав і обов'язків).

Зіставивши поняття «підвідомчість» і «компетенція», можна визначити таке:

– по-перше, з перших двох визначень поняття «підвідомчість» чи «компетенція», бачимо, що ці дві категорії, а навіть і три, ототожуються (підвідомчість = юрисдикція = компетенція). Проте, на нашу думку, це недопустимо. Справді, ці поняття є взаємопов'язаними, але визначають повноваження певного органу (в нашому випадку міжнародного комерційного арбітражу) щодо об'єкта правового регулювання (певного кола спорів);

– по-друге, третє визначення «підвідомчість» взаємовиключає перші два. Ми повністю погоджуємося з думкою Н.М. Бессараб, яка визначає, що такий підхід до розуміння підвідомчості видається правильним, виходячи з концепції взаємозв'язку «компетенція – підвідомчість», відповідно до якого владний орган наділяється певним колом повноважень (компетенція) щодо вирішення певного кола правових спорів та інших правових питань (підвідомчість). Проте в цьому випадку вона визначає, що це широкий підхід, який може застосовуватися, коли мова йде про певне коло справ, які підвідомчі суду, третейському судові чи комісії з трудових спорів [6, с. 49]. Такого підходу дотримується й законодавець, визначаючи в п. 2 ст. 1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» підвідомчість спорів, що належать до компетенції МКАС.

Що ж стосується поняття «арбітрабельність», то воно не міститься в законодавстві України й не використовується в судовій практиці. Проте часто згадується в наукових джерелах.

Так, Г.А. Кравчук визначає, що поняттям «арбітрабельність» окреслюється коло спорів, які можуть бути предметом арбітражного розгляду [7, с. 15]. Такою самою є думка М.О. Рожкової, котра поняттям арбітрабельності означає предметну підвідомчість спорів цим судам, тому термін «підвідомчість» є ширшим, ніж термін «арбітрабельність» [8, с. 127]. Інші ж учені визначають, що арбітрабельність є однією зі складових умов дійсності арбітражної угоди [9, с. 321].

Що стосується першого підходу у визначенні арбітрабельності, то М.В. Купцова вважає, що, з одного боку, оскільки третейські суди й, зокрема, міжнародний комерційний арбітраж входять у юрисдикційну систему України як органи захисту цивільних прав, інститут підвідомчості визначає та фіксує компетенцію третейських судів так само, як і судів державних. У такому розумінні арбітрабельність є вужчим поняттям, ніж підвідомчість, правовим механізмом, який не конкурує зі своїм родовим інститутом і є лише одним із елементів інституту підвідомчості, що забезпечує розподіл справ між різними юрисдикційними ланками (у нашому випадку зараховує за наявності певних умов деякі категорії спорів до підвідомчості третейських судів).

Проте, з іншого боку, пропонує розглядати поняття «арбітрабельність – підвідомчість» не як «загальне – часткове», а як взаємодію споріднених понять, що, однак, відокремлені одне від одного, адже міжнародний комерційний арбітраж є недержавним явищем, яке підкоряється державному праву лише в окремих випадках і, по суті, не є інститутом процесуального права [10, с. 41]. Тобто, автор фактично ототожнює поняття «підвідомчість – арбітрабельність», проте визначає, що ці поняття застосовуються в різних площинах: підвідомчість – під час характеристики кола спорів, які розглядаються державними судами як юрисдикційними органами, а арбітрабельність – під час характеристики спорів, що розглядаються міжнародним комерційним арбітражем.

У свою чергу, Т.В. Сліпачук визначає, що «стосовно третейських судів інститут підвідомчості не є застосовним у своїй класичній формі, оскільки однією з основних його характеристик стає така специфічна риса, як «допустимість» договірному переданню спору конкретному третейському судові. При цьому, оскільки в Україні законодавчо поділена компетенція міжнародного арбітражу і внутрішніх третейських судів, на розгляд яких спори з іноземним елементом не можуть бути передані, виникає доволі складна система, щодо якої такі класичні інститути процесуального права, як підвідомчість, вимагають суттєвої адаптації під час їх застосування» [11, с. 107].

Що ж стосується другого підходу, за яким арбітрабельність зараховують до однієї зі складових умов дійсності арбітражної угоди, то В.Н. Ануров вважає, що такий підхід не відповідає юридичній природі правовідносин, які складаються між сторонами третейської угоди і третейським суддею з приводу визначення арбітрабельності спору. На думку вченого, під терміном «дійсність» розуміється властивість матеріально-правових відносин сторін на предмет їх відповідності праву, що застосовується. Визначення третейським судом арбітрабельності спору не має характеру дії сторони, що здійснюється в межах матеріально-правової угоди, тому арбітрабельність спору не може розглядатися як один із елементів дійсності третейської угоди. Від волі сторін, а тим більше від волі третейського судді не залежить надання спору вказаної властивості [10, с. 41–42]. Представники цього підходу арбітрабельність зараховували до такої умови, як допустимість арбітражної угоди. Під допустимістю арбітражної угоди мають на увазі відповідність спору, що переданий сторонами арбітражної угоди на вирішення його арбітражним судом, категорії спорів, які можуть бути предметом арбітражного розгляду на підставі арбітражної угоди та права, що застосовується в процесі такого розгляду. Сформульована так дефініція охоплює два інших поняття: установлення сфери дії третейської угоди (обсяг арбітражної угоди) та безпосередньо арбітрабельність. Арбітрабельність у цьому випадку – це відповідність спору, що переданий сторонами арбітражної угоди на вирішення арбітражного суду, категорії спорів, які можуть бути предметом арбітражного розгляду відповідно до арбітражного законодавства (країни місця арбітражного розгляду, країни місця виконання) [9, с. 321–322].

Деякі вчені, зокрема російський учений С.А. Курочкін, вважають узагалі недоцільним ви-

користання поняття арбітрабельності для нормативної регламентації предметної компетенції третейських судів з таких причин:

1) арбітрабельність у силу своєї природи не має міжгалузевого характеру, а тому ефективність роботи цього механізму у вітчизняній системі цивільної юрисдикції можна поставити під сумнів. Концепція арбітрабельності, як і допустимості розгляду спорів третейським судом, у деяких аспектах тяжіє до договірної теорії правової природи третейського суду, що можна розцінювати як її перевагу, яка виявляється в міжнародному комерційному арбітражі під час співвіднесення моделей правового регулювання арбітражу різних держав;

2) арбітрабельність нормативно практично не співвідноситься з підвідомчістю цивільних справ державним судам і сферою їхньої компетенції, що неминуче призведе до виникнення великих труднощів у правозастосовній діяльності;

3) критеріїв, що визначають розподіл цивільних справ між різними юрисдикційними органами в межах інституту арбітрабельності, явно недостатньо [12, с. 184].

На нашу думку, поняття арбітрабельності є значно ширшим, ніж його трактують вищезазначені вчені. Проаналізуємо деякі положення Нью-Йоркської конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень. Так, у ст. 2 цієї Конвенції визначається, що кожна держава визнає письмову угоду, за якою сторони зобов'язуються передавати в арбітраж усі або які-небудь суперечки, що виникли або можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими конкретними договірними або іншими правовідносинами, об'єкт якої може бути предметом арбітражного розгляду. Ст. 5 також визначає, що у визнанні та приведенні у виконання арбітражного рішення може бути також відмовлено, якщо компетентна влада країни виявить, що об'єкт спору не може бути предметом арбітражного розгляду за законами цієї країни [13]. Хоча ця Конвенція не містить поняття арбітрабельності, але частково її окреслює як здатність, властивість спору бути предметом арбітражного розгляду. Ми погоджуємось із думкою О.С. Перепелинської, яка визначає, що така властивість спору може залежати від низки факторів чи обставин, пов'язаних з об'єктом спору (*ratione materiae*), суб'єктом спору (*ratione personae*), місцем (*ratione loci*), часом (*ratione temporis*) [14, с. 32–33]. Розглянемо ці особливості детальніше.

Об'єкт спору (*ratione materiae*) означає, які види спорів можуть бути предметом арбітражного розгляду. Переважно це визначається шляхом законодавчого закріплення категорій справ, що можуть розглядатися міжнародним комерційним арбітражем. У цьому випадку частина арбітрабельності збігається в понятті з предметною підвідомчістю, проте потрібно пам'ятати, що, для того щоб спір був арбітрабельним, потрібна й участь самих сторін спору, які повинні укласти арбітражне рішення й уповноважити відповідний міжнародний комерційний арбітраж розглянути такий спір.

Тому арбітрабельність залежить і від наступного фактора – суб'єкта спору (*ratione personae*). У цьому випадку йдеться про самих сторін арбітражної угоди (окремої угоди чи арбітражного застереження), зокрема про їхню правосуб'єктність: чи мають вони всі повноваження для укладення такої угоди.

Також іншим взаємопов'язаним фактором є місце (*ratione loci*). Оскільки суб'єктами арбітражної угоди є представники різних держав, то під час укладення угоди правосуб'єктність сторін буде визначатися відповідно до колізійних норм і національного права такого суб'єкта. Якщо ж сторони в самій арбітражній угоді не визначили матеріальне право, яке буде застосовуватися під час арбітражного розгляду, то, відповідно до ч. 2 ст. 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», третейський суд застосовує право, визначене згідно з колізійними нормами, які він вважає застосовними. Тут може виникати також питання: чи може відповідний спір бути предметом арбітражного розгляду відповідно до такого законодавства [15].

Наступним фактором є час (*ratione temporis*). І тут постає питання дії права в часі, тобто якщо з моменту укладення арбітражної угоди й до визнання та виконання арбітражного рішення мінялися редакції певних норм матеріального права, то яке ж право тоді застосовувати? У цьому випадку варто погодитись із О.С. Перепелинською, яка визначає, що питання арбітрабельності може виникнути до, під час або після арбітражного розгляду: 1) у державному суді, до якого подано позов щодо спору, який є предметом арбітражної угоди; 2) під час виникнення питання щодо компетенції складу арбітражного суду; 3) у процесі оспорування арбітражного рішення; 4) у процесі визнання та приведення до виконання арбітражного рішення [14, с. 33].

Проте, виходячи з позицій доктрини арбітрабельності, фактори *ratione materiae* і *ratione personae* є нічим іншим як складовими арбітрабельності, зокрема об'єктивною та суб'єктивною арбітрабельністю.

Також варто зазначити, що з приводу деяких положень Нью-Йоркської конвенції існують думки вчених, що ця Конвенція ототожнює арбітрабельність із публічним порядком. Такої точки зору дотримується доктор А. Ван ден Берг, який вважає, що арбітрабельність, яка зачіпається в ст. II Нью-Йоркської конвенції, доцільно тлумачити як усю доктрину публічного порядку, оскільки немає сенсу передавати на розгляд арбітражу справу, рішення щодо якої все одно не може бути виконане в силу порушення публічного порядку [16, с. 84]. Проте, на нашу думку, це твердження є неправильним, оскільки й Нью-Йоркська конвенція, і Типовий закон ЮНСИТРАЛ розмежовують ці поняття, наприклад, у ст. V Конвенції визначається, що «у визнанні і приведенні до виконання арбітражного рішення може бути відмовлено, якщо: а) об'єкт спору не може бути предметом арбітражного розгляду за законами цієї країни; б) визнання і приведення у виконання цього рішення суперечать публічному порядку цієї країни» [13].

Висновки. Отже, можна визначити, що поняття «компетенція», «підвідомчість», «арбітрабельність» взаємопов'язані, проте не тотожні, оскільки компетенція – це повноваження певного органу (у нашому випадку національних судів і зовнішнього третейського суду), сукупність прав і обов'язків, а підвідомчість – це предмет правового регулювання, це ті правові спори, на які поширюється компетенція національних судів. Категорія арбітрабельності значно ширша, її ніяк не можна ототожнювати з предметною підвідомчістю, так як доктрина арбітрабельності в зарубіжних країнах чітко визначає скла-

дові поняття «арбітрабельність»: суб'єктивна й об'єктивна, і тільки остання складова збігається з поняттям предметної підвідомчості, а суб'єктивна – завжди пов'язана з інститутом арбітражної угоди, принципом «компетенція компетенція» і правосуб'єктністю сторін. Крім того, арбітрабельність завжди залежить від двох факторів: місця та часу.

Отже, поняття арбітрабельності можна визначити як здатність, властивість спору, який передбачений арбітражною угодою, що укладена правосуб'єктивними сторонами, бути предметом арбітражного розгляду компетентного міжнародного комерційного арбітражу відповідно до матеріального права, яке застосовується під час арбітражного розгляду, оспорування, визнання і приведення до виконання арбітражного рішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Побирченко И.Г. Подведомственность хозяйственных споров / И.Г. Побирченко ; Президиум Киевской областной коллегии адвокатов. – К. : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1969. – 217 с.
2. Козлов А.Ф. Суд первой инстанции как субъект советского гражданского процессуального права / А.Ф. Козлов. – Томск, 1983. – 166 с.
3. Осипов Ю.К. Подведомственность юридических дел / Ю.К. Осипов. – Свердловск, 1973. – 123 с.
4. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 3 : К – М. – 2001. – 792 с.
5. Ткаченко А.О. Поняття компетенції державного органу / А.О. Ткаченко // Часопис Київського університету права : український науково-теоретичний часопис / Київський ун-т права НАНУ, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ. – К., 2009. – № 4. – С. 192–197.
6. Бессараб Н.М. Юрисдикція та підсудність цивільних справ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н.М. Бессараб ; Міжнар. гуманіт. ун-т. – О., 2015. – 208 с.
7. Кравчук Г.А. Арбитрабельность споров в контексте статьи 12 Хозяйственного процессуального кодекса Украины / Г.А. Кравчук // Материалы II Международных арбитражных чтений памяти академика Побирченко И.Г. : сборник докладов / МКАС при ТПП Украины. – К., 2015. – с. 15–21.
8. Рожкова М.А. Договорное право: соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашения / М.А. Рожкова, Н.Г. Елисеев, О.Ю. Скворцов ; под общ. ред. М.А. Рожковой. – М. : Статут, 2008. – 528 с.
9. Міжнародне приватне право : [підручник] / [А.С. Довгерт, В.І. Кисіль, О.М. Бірюков та ін.] ; за ред. проф. А.С. Довгерта, проф. В.І. Кисіля ; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – 2-ге вид. – К. : Правова єдність, 2014. – 656 с.
10. Купцова М.В. Арбітрабельність спорів у міжнародному комерційному арбітражі / М.В. Купцова // Адвокат : загальнодержавний професійний журнал / Спілка адвокатів України ; Акад. адвокатури України ; Укрінюрколегія. – К., 2012. – № 5 (140). – С. 41–45.
11. Слипачук Т.В. Арбитрабельность международных коммерческих споров в Украине / Т.В. Слипачук // Вестник Международного коммерческого арбитража. – 2010. – № 1. – С. 105–122.
12. Курочкин С.А. Третейское разбирательство гражданских дел в Российской Федерации: теория и практика / С.А. Курочкин. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 272 с.
13. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень ООН від 10.06.1958 станом на 07.07.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_070.
14. Перепелинская Е.С. Арбитрабельность споров по законодательству Украины: проблемные вопросы / Е.С. Перепелинская // Материалы II Международных арбитражных чтений памяти академика Побирченко И.Г. : сборник докладов / МКАС при ТПП Украины. – К., 2015. – С. 32–44.
15. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24.02.1994 № 4002-ХІІ станом на 29.09.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4002-12>.
16. Карабельников Б.Р. Исполнение решений международных коммерческих арбитражей: Комментарий к Нью-Йоркской конвенции 1958 г. и главам 30 и 31 АПК РФ 2002 г. / Б.Р. Карабельников. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИД ФКБ-ПРЕСС, 2003. – 488 с.

УДК 347.9

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПЕРЕДУМОВИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Притика Ю.Д., д. ю. н.,
професор кафедри правосуддя
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Голопапа Д.І., магістрант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню питання запровадження інституту медіації в правовій системі України. Розглянуто історичні передумови для правової регламентації медіації, наведена класифікація моделей медіації. Проаналізовано стан і перспективи правового регулювання медіації в Україні.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення спору, медіація, моделі медіації, законодавче врегулювання медіації.

Статья посвящена исследованию вопроса внедрения института медиации в правовую систему Украины. Рассмотрены исторические предпосылки для правовой регламентации медиации, приведена классификация моделей медиации. Проанализировано состояние и перспективы правового регулирования медиации в Украине.

Ключевые слова: альтернативные способы разрешения спора, медиация, модели медиации, законодательное урегулирование медиации.

Pritika Yu.D., Golopapa D.I. INTRODUCTION OF MEDIATION IN UKRAINE: BACKGROUND AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION

The article investigates the issue of the introduction of mediation into the legal system of Ukraine. We consider the historical background for the legal regulation of mediation, shows classification of mediation models. Analyzes the condition and perspectives of legal regulation of mediation in Ukraine.

Key words: alternative methods of dispute resolution, mediation, models of mediation, legislative regulation of mediation.

Постановка проблеми. Постановою Верховної Ради України від 13 березня 2013 р. було підтверджено курс України на інтеграцію з Європейським Союзом (далі – ЄС). В угоді про асоціацію між Україною і ЄС була визначена мета цього співробітництва, а саме: утвердження верховенства права, зміцнення відповідних інституцій, установлення правосуддя, насамперед реформування та зміцнення судової гілки влади, покращення її ефективності, певне гарантування її незалежності й неупередженості. Від ефективної роботи судової гілки влади залежать права та свободи громадян і економічний розвиток держави загалом. Для держави важливим завдання є установити простий, доступний і швидкий порядок вирішення правових спорів, яким би були задоволені дві сторони спору.

На сьогодні судова система України працює досить неефективно. Через велике навантаження, на нашу думку, судді не мають змоги розглянути справи в розумні строки та оперативно вирішити спір, який склався між сторонами. Також проблемою є відсутність механізмів фактичного виконання судових рішень, про що свідчать неодноразові звернення до Європейського суду з прав людини зі скаргами про невиконання судового рішення.

Науковці не раз наголошували на досудовому та позасудовому вирішенні спорів. Як засвідчує міжнародний досвід, альтернативне вирішення правових спорів є ефективним способом урегулювання спорів, у результаті якого сторони укладають угоду, що задовольняє дві сторони певного конфлікту. Одним із способів альтернативних методів вирішення правових спорів є медіація. Запровадження процедури медіації в Україні дасть змогу сторонам швидше примиритися й досягти компромісу в спорі, а також розвантажити суди, завдяки чому збільшиться

ефективність судової гілки влади й держава не змушена буде втручатися у вирішення спорів, що виникають у процесі життєдіяльності суспільства.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженням питань щодо запровадження інституту медіації в Україні присвячено низку праць вітчизняних науковців: П.С. Прибутько, І.Г. Терещенко, Ю.Д. Притики, Ж.В. Васильєвої-Шаламової, Л.М. Дубчак, Г.С. Гончарова. На сьогодні це питання є актуальним, так як інститут медіації законодавчо не закріплений, не існує єдиної думки, яку саме модель медіації обрати, щоб запровадити ефективну процедуру досудового або позасудового вирішення спорів.

Мета статті полягає в аналізі проблеми створення інституту медіації в Україні, знаходженні чіткої моделі медіації та формуванні висновків щодо того, як саме інститут медіації може покращити правову систему в Україні.

Виклад основного матеріалу. Нині альтернативні способи вирішення спорів є досить популярними за кордоном і набирають обертів серед українського суспільства. За часів незалежності України процедура альтернативного вирішення спору у вигляді медіації мала місце на початку 1990-х рр. і застосовувалась для врегулювання трудових спорів. Із 1995 р. по 1999 р. були створені групи медіації в обласних центрах, з'явилися перші спроби застосування медіаційного методу для врегулювання сімейних і цивільних спорів.

Перший великий амбіційний проект із медіації, ініційований Донецькою групою медіації та профінансований USIAD у 1997–1999 рр., був націлений на створення місцевих центрів медіації по всій Україні, підготовку медіаторів, реєстрацію Української асоціації медіаторів і надання послуг медіації для населення. Протягом трьох років медіаторам у восьми регіональних

центрах медіації вдалося розв'язати через медіацію 90 справ, у 28 з яких послуги медіатора були оплачені клієнтами, а решта медіаторів працювали *pro bono*; відсоток урегульованих спорів повідомлений не був. Зіштовхнувшись із проблемою майже повної відсутності попиту на послуги медіації, у 1999 р. проект отримав додаткове фінансування через Євразійську фундацію з метою розгортання програм медіації в пілотних судах Донецька та Одеси. Розроблена в межах цього проекту модель надавала суддям можливість передавати справи на медіацію за згоди всіх сторін. Незважаючи на всі зусилля, результатом було передання на медіацію всього 9 справ [1].

Із 2000 р. процедура медіації застосовується у формі пілотних проектів та експериментів на базі судів у кримінальних справах для примирення між потерпілими і порушниками, зокрема, у містах Києві, Харкові, Івано-Франківську, Автономній Республіці Крим тощо. У цей самий період часу створюються Регіональні групи медіації. Також були створені та відіграють важливу роль у запровадженні інституту медіації Асоціація груп медіації України та Український центр порозуміння. На базі вищих навчальних закладів України, зокрема в Національній академії прокуратури, Національній академії внутрішніх справ України, запровадили навчальні дисципліни з медіації в кримінальних справах, а на базі Національного університету «Києво-Могилянська академія» почав свою роботу Український центр медіації.

Велику роль відіграють міжнародні організації, які фінансово підтримують пілотні проекти, що стосуються медіації. Програми «Процедура відбору та призначення суддів, їх підготовки, притягнення до дисциплінарної відповідальності, розподілу справ та альтернативного розв'язання спорів» (2006–2007) і «Прозорість та ефективність систем правосуддя в Україні» (2008–2011) започаткували масштабну роботу із запровадження медіації в систему українських судів. Метою цих програм було запровадження судової моделі медіації, яку пропагували експерти з Нідерландів і Німеччини. Вони провели тренінги із суддями чотирьох українських судів, які здійснили спроби медіації в справах протягом тижнів медіації, що проводилися в травні 2010 р. й до кінця 2011 р. Результатом цих намагань були 50 справ медіації, де показник розв'язання спорів становив 72% [2].

Після припинення фінансування проекту в 2011 р. жодний із пілотних судів не став продовжувати медіацію в справах.

Ще одна спроба запровадити судову модель медіації була зроблена у 2012 р. вже за допомогою канадського проекту «Освіта суддів для економічного зростання», який також не дав позитивних результатів у розв'язанні спору таким шляхом.

Тобто, з урахуванням вищенаведеного можемо зробити висновок, що така модель медіації є не дуже ефективною для впровадження її в Україні.

Для того щоб зрозуміти, яка модель буде більш ефективною для впровадження, вважаємо, потрібно дослідити, які моделі медіації науковці виокремлюють.

На сьогодні в правовій науковій літературі, як у вітчизняних науковців, так і на зарубіжжі, відсутній єдиний підхід до класифікації моделей медіації. Залежно від різних критеріїв, можна

класифікувати моделі медіації. Наприклад, російський практикуючий медіатор С.К. Загайнова виокремлює дві моделі медіації: приватну та інтеграційну. Приватна медіація розглядається й регламентується як самостійний вид професійної діяльності щодо врегулювання правових спорів. Реалізація цієї моделі передбачає введення окремих організаційно-правових форм для здійснення діяльності з проведення примирних процедур, що забезпечують інституційність медіації як альтернативного способу вирішення правових спорів. Приватна модель медіації не може реалізовуватися в діяльності юрисдикційних органів. Для забезпечення їх активної участі в просуванні примирення сторін як пріоритетного способу вирішення спору прийнято формувати конструкцію інтегрованої медіації, що розрахована на особливості юрисдикційної діяльності й ураховує специфіку процедур, у яких ця діяльність здійснюється. Інтегрована медіація розглядається й регламентується як спеціальна процедура та форма діяльності юрисдикційних органів (судів, нотаріату, судових виконавців тощо), спрямована на примирення сторін у межах юридичного процесу [2, с. 52].

Також виділяють моделі медіації залежно від того, хто виступає в ролі медіатора: судова медіація, адвокатська медіація, нотаріальна медіація, професійна медіація. Ми вважаємо, що в цій класифікації остання модель медіації є найбільш удалою й ефективною. Таку модель можна було б запровадити в законодавстві України, що стосується медіації, для того щоб сторони конфлікту мали змогу максимально швидко і якісно врегулювати свої розбіжності завдяки роботі висококваліфікованого спеціаліста в цій галузі та діяльності спеціально створеного органу, основною функцією якого буде проведення медіації.

Звичайно ж, виключати повністю діяльність суду в цій процедурі недоречно. Судді повинні відігравати важливу роль у розвитку медіації. Незалежно від моделі медіації, чи то судова модель, чи то приватна, судді мають інформувати про такий метод вирішення спору, як медіація, і за можливості допомагати сторонам дійти висновку, що медіація буде простішим і ефективнішим способом урегулювання спору. Також ця рекомендація стосується й адвокатів, які також мають рекомендувати, коли це можливо, звернутися до медіатора перед зверненням до суду. Ця рекомендація висвітлена в Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради ЄС щодо застосування медіації в сімейних, цивільних, кримінальних і адміністративних справах: Рекомендація № R (98) 1 державам-членам щодо медіації в сімейних питаннях; Рекомендація № R (2002) 10 щодо медіації в цивільних справах; Рекомендація № R (99) 19 щодо медіації в кримінальних справах і Рекомендація № R (2001) 9 Комітету Міністрів державам-членам про альтернативні судовим розглядам вирішення спорів між адміністративними органами влади та сторонами – приватними особами.

Щодо законодавства України, то підґрунтя для проведення процедури медіації існує та передбачено деякими нормативно-правовими актами. Так, про процедуру медіації зазначено в Законі України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011. Пунктом 4 ч. 2 ст. 7 вищенаведеного Закону передбачено, що безоплатна правова допомога включає в себе надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги й медіації [3, с. 4].

Також у процесуальному законодавстві передбачена можливість укладення мирової угоди в цивільному (ст. 175 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України) та господарському (ст. 212 Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України) процесах, визначено право позивача відмовитись від позову, а відповідача – визнати його повністю або частково (ст. 174 ЦПК України). Також Кодексом адміністративного судочинства (далі – КАС) України передбачено те, що в сторін є можливість урегулювати спір на підставі взаємних поступок або також укласти мирову угоду (ст. 262 КАС України). Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України також передбачена можливість укладення між прокурором і підозрюваним (обвинуваченим) угоди про визнання вини, а також угоди про примирення з потерпілим (ст. ст. 468–476 КПК України).

Як ми бачимо, відсилання законодавця до запровадження інституту медіації існують, але чіткого розуміння медіації як альтернативного способу вирішення спору, позасудового вирішення спору ці нормативно-правові акти не дають.

Яскравим прикладом примирних процедур в Україні є передбачене Сімейним кодексом України надання строку для примирення подружжю під час розірвання шлюбу. Звичайно, таке примирення є не зовсім медіацією, так як у цьому врегулюванні задіяні тільки сторони спору, тобто подружжя. Ми дослідили це питання з погляду того, чи є позитивні результати при наданні такого строку для примирення. За 2014–2015 рр. в Дарницькому районному суді міста Києва було зареєстровано 1 576 справ щодо розірвання шлюбу, з них у 50,4% справ строк для примирення не надавався, у 43,2% справ подружжя не дійшло консенсусу і продовжило розгляд спору в суді, а ось у 6,4% справ подружжя примирилося й суд своєю ухвалою закрив провадження у справі. Як можемо бачити, 49,6% погодилися на процедуру примирення. Тобто, можемо дійти висновку, що залучення третьої нейтральної сторони могло б покращити цю ситуацію, так як сторонам була б надана порада з боку професіонала та обидві сторони змогли б дійти рішення, яке б влаштувало обидві сторони, а не тільки одну, під час вирішення спору судом.

У 2010 р. було розроблено перший проект Закону України «Про медіацію» від 17.12.2010 № 7481. У цьому правовому акті були зазначені положення щодо правового статусу медіатора, можливість застосування медіації не лише в разі пропозиції суду, а і як позасудовий метод вирішення спору. Але цей проект не зовсім від-

повідав Директиві 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про деякі аспекти медіації в цивільних та господарських правовідносинах» від 21.05.2008. Схожі законопроекти були запропоновані у 2011 р. (№ 8137), у 2013 р. (№ 2425а; № 2425а-1), 2015 р. (№ 2480; № 2480-1; № 3665; № 3665-1).

На нашу думку, доцільним було б прийняття Закону України «Про медіацію», так як цей інститут уже давно не можуть законодавчо закріпити, що, у свою чергу, заважає прогресувати йому надалі. Прийняття такого закону могло б сприяти посиленню ролі медіації як альтернативному методу вирішення спорів, усвідомленості суспільства з цього питання та інтеграції медіації в правову систему України. Ще однією причиною для законодавчого закріплення цього інституту є світова тенденція й необхідність гармонізації національного законодавства з європейським.

Звичайно ж, прийняття тільки закону не дасть таких позитивних результатів, так як під час прийняття закону виникає потреба внести зміни до багатьох нормативно-правових актів, які б надали змогу усунути колізії та перешкоди для здійснення медіації. Змін потребували б ЦПК України, КПК України, ГПК України, Закон України «Про запобігання корупції», Кодекс законів про працю тощо. Також була б потреба в прийнятті типової інструкції для медіаторів, можливо, модельного кодексу етики медіаторів. Потребували б зміни нормативно-правові акти міністерств, центральних органів виконавчої влади.

Висновки. Отже, можна дійти висновку, що у 2016 р. Закон України «Про медіацію» буде все ж таки прийнятий та інститут медіації почне свою ефективну дію в правовій системі України, розвантаживши своєю діяльністю судову гілку влади. Отже, інститут медіації потрібно вводити як позасудовий інститут, який буде діяти окремо від судових інституцій, але у взаємодії з ними. Уважаємо, що прийняття такого закону матиме тільки позитивні наслідки для України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кисельова Т. Роль міжнародних донорів та місцевих НУО в розвитку медіації в Україні / Т. Кисельова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrmediation.com.ua/files/Kiselova.2014.pdf>.
2. Загайнова С.К. О комплексном подходе к развитию медиации в России / С.К. Загайнова // Закон. – 2012. – № 3. – С. 51–56.
3. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI ; зі змінами станом на 26.10.2014 // Відомості Верховної Ради України. – № 51. – Ст. 577.

УДК 347.1

ПОРЯДОК ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОЮ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Рибка І.Є., здобувач
кафедри цивільного права і процесу
Національна академія внутрішніх справ

У статті досліджено порядок визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України. Проаналізовано основні етапи визнання фізичної особи неплатоспроможною, що закріплені в чинному законодавстві України. Розроблено авторське бачення класифікації та змісту процедур визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України. Визначено перспективні шляхи подальших розвідок із досліджуваних питань.

Ключові слова: неплатоспроможність, фізична особа, банкрутство, боржник, кредитор.

В статье исследован порядок признания физического лица неплатежеспособным в гражданском праве Украины. Проанализированы закрепленные в действующем законодательстве Украины основные этапы признания физического лица неплатежеспособным. Разработано авторское видение классификации и содержания процедур признания физического лица неплатежеспособным в гражданском праве Украины. Определены перспективные направления дальнейших исследований по рассмотренным вопросам.

Ключевые слова: неплатежеспособность, физическое лицо, банкротство, должник, кредитор.

Rybka I. Ye. PROCEDURE OF RECOGNITION OF AN INDIVIDUAL INSOLVENT IN CIVIL LAW OF UKRAINE

In the paper we have studied the procedure for the recognition of physical persons insolvent in the civil law of Ukraine. Analyzed enshrined in the current legislation of Ukraine the main stages of the recognition of an individual bankrupt. Developed by author's vision of the classification and content of the procedures for the recognition of physical persons insolvent in the civil law of Ukraine. Identified promising areas for further research on the issues discussed.

Key words: insolvency, individual, bankruptcy, debtors, creditors.

Постановка проблеми. Процедура банкрутства – це передбачена законодавством сукупність юридичних і фактичних дій щодо неплатоспроможного боржника, які в кінцевому підсумку мають наслідком відновлення платоспроможності боржника або його ліквідацію.

Сучасні фахівці звертають увагу на недосконалість законодавчо закріплених процедур банкрутства. Так, С.В. Заболотній указує на необхідність проведення змін до законодавства, спрямованих на усунення колізій у правовому регулюванні процедур банкрутства в Україні [1, с. 61]. І.В. Олександренко та Л.І. Ішук зазначають, що процедура банкрутства в Україні, унаслідок недосконалості законодавчої бази, може тягнутися роками [2, с. 224]. Ю.О. Шекера вказує на необхідність приведення потреб організації процедури банкрутства до реальної правової ситуації [3, с. 171].

При цьому система заходів щодо визнання боржника неплатоспроможним має допомагати оздоровленню фінансово-господарського становища боржника, а також задоволенню в повному обсязі або частково вимог кредиторів [4, с. 111].

У цих умовах важливим завданням сучасної юридичної науки є формування наукової думки з питань порядку визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України.

Ступінь розробленості проблеми. Правовідносини неспроможності й банкрутства були предметом дослідження вітчизняних учених: Р.Г. Афанасьєва, А.М. Бірюкова, О.М. Борейко, В.В. Джуна, В.А. Малиги, Б.М. Полякова, П.Д. Пригузи, В.В. Радзивілюк, О.О. Степанова, М.І. Тітова та ін.

Однак ступінь дослідженості порядку визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України наразі залишається недостатнім.

Метою статті є дослідити порядок визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільно-

му праві України; проаналізувати основні етапи визнання фізичної особи неплатоспроможною, що закріплені в чинному законодавстві України; розробити авторське бачення класифікації та змісту процедур визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України

Виклад основного матеріалу. Статтями 90–92 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], серед іншого, визначено особливості банкрутства фізичних осіб.

Науковий аналіз змісту зазначених статей дає змогу виокремити такі етапи (процедури) процесу визнання фізичної особи неплатоспроможною.

1. Подання заяви про порушення справи про банкрутство фізичної особи.

Згідно з частиною 3 статті 90 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], заява про порушення справи про банкрутство фізичної особи може бути подана в господарський суд фізичною особою, яка є боржником, або його кредиторами.

2. Заходи щодо запобігання банкрутству фізичної особи та позасудові процедури (необов'язковий етап).

Відповідно до частини 4 статті 90 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], до заяви фізичної особи про порушення справи про банкрутство може бути доданий план погашення його боргів, копії якого надсилаються кредиторам та іншим учасникам провадження у справі про банкрутство.

Якщо в результаті виконання боржником плану погашення боргів вимоги кредиторів задоволені в повному обсязі, провадження у справі про банкрутство припиняється (частина 7 статті 90 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

3. Подання кредитором заяви про визнання недійсними правочинів (договорів) фізичної особи, пов'язаних із відчуженням або переданням іншим способом майна фізичної особи заінтересованим особам протягом року (необов'язковий етап).

Правочини (договори) фізичної особи, пов'язані з відчуженням або переданням іншим способом майна фізичної особи заінтересованим особам протягом року до порушення провадження у справі про банкрутство можуть бути визнані господарським судом недійсними за заявою кредиторів (частина 10 статті 90 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

4. Накладення господарським судом арешту на майно фізичної особи.

Одночасно з прийняттям заяви про порушення справи про банкрутство фізичної особи господарський суд накладає арешт на майно фізичної особи, за винятком майна, на яке, згідно із законодавством України, не може бути звернено стягнення, і майна, що перебуває в заставі з підстав, не пов'язаних зі здійсненням такою особою підприємницької діяльності (частина 1 статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

За клопотанням фізичної особи господарський суд може звільнити з-під арешту майно (частину майна) у разі укладення договору поручки чи іншого забезпечення виконання зобов'язання фізичної особи третіми особами.

5. Тимчасове призупинення провадження у справі або перенесення дати розгляду за визначеними в законодавстві обставинами (необов'язковий етап).

За заявою фізичної особи господарський суд може відкласти розгляд справи про банкрутство не більше ніж на два місяці для проведення фізичною особою розрахунків із кредиторами чи укладення мирової угоди (частина 2 статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

За наявності відомостей про відкриття спадщини на користь фізичної особи господарський суд має право зупинити провадження у справі про банкрутство для вирішення в установленому законом порядку питання щодо спадщини (частина 3 статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

6. Визнання фізичної особи банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури.

Якщо в установленій частиною другою статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5] строк фізичною особою не подано доказів задоволення вимог кредиторів і в зазначений строк не укладено мирової угоди, господарський суд визнає фізичну особу банкрутом і відкриває ліквідаційну процедуру (частина 4 статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

Із дня прийняття господарським судом постанови про визнання фізичної особи банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури:

- строки виконання зобов'язань фізичної особи вважаються такими, що настали;
- припиняється нарахування неустойки (штрафу, пені), відсотків та інших фінансових (економічних) санкцій за всіма зобов'язаннями

фізичної особи, крім зобов'язань, не пов'язаних зі здійсненням такою особою підприємницької діяльності;

– припиняється стягнення з фізичної особи за всіма виконавчими документами, за винятком виконавчих документів за вимогами про стягнення аліментів, а також за вимогами про відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю громадян, і за вимогами, не пов'язаними зі здійсненням такою особою підприємницької діяльності.

7. Оприлюднення повідомлення про визнання боржника банкрутом.

Офіційне оприлюднення повідомлення про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури здійснюється в порядку, установленому Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5] із зазначенням строку висунення кредиторами вимог до банкрута, який не може перевищувати двох місяців (частина 8 статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

8. Розрахунки з кредиторами банкрута.

У постанові про визнання фізичної особи банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури господарський суд призначає ліквідатора банкрута в порядку, установленому Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], для призначення розпорядника майна (частина 6 статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

Ліквідатор відкриває спеціальний банківський рахунок, на який зараховуються кошти, отримані від продажу майна банкрута, і здійснюються розрахунки з кредиторами банкрута.

Продажу підлягає все майно фізичної особи, за винятком майна, що не включається до складу ліквідаційної маси, якщо інше не передбачено цим Законом.

Господарський суд розглядає вимоги, заявлені кредиторами або боржником, у строки, передбачені частиною восьмою статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]. За наслідками розгляду зазначених вимог господарський суд виносить ухвалу про порядок і розмір задоволення вимог кредиторів (частина 1 статті 92 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

До задоволення вимог кредиторів із коштів, унесених на спеціальний банківський рахунок, відшкодовуються витрати, пов'язані з провадженням у справі про банкрутство фізичної особи й виконанням постанови господарського суду про визнання фізичної особи банкрутом.

Згідно з частиною 2 статті 92 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], вимоги кредиторів задовольняються в такій черговості:

- у першу чергу задовольняються вимоги кредиторів за зобов'язаннями, забезпеченими заставою майна фізичної особи; вимоги громадян, перед якими фізична особа несе відповідальність за заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян, шляхом капіталізації відповідних періодичних платежів, у тому числі до Фонду соціального страхування України за громадян, які застраховані в цьому Фонді в порядку, уста-

новленому Кабінетом Міністрів України, вимоги щодо стягнення аліментів; розрахунки щодо виплати вихідної допомоги та оплати праці особам, які працюють за трудовим договором (контрактом), і щодо виплати авторської винагороди, а також задовольняються вимоги, що виникли із зобов'язань щодо сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне й інше соціальне страхування;

– у другу чергу задовольняються вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

– у третю чергу проводяться розрахунки з іншими кредиторами.

Вимоги кожної наступної черги задовольняються після задоволення вимог попередньої черги.

За недостатності коштів для задоволення в повному обсязі всіх вимог однієї черги кошти розподіляються між кредиторами відповідної черги пропорційно сумах їхніх вимог.

Після завершення розрахунків із кредиторами фізична особа, визнана банкрутом, звільняється від подальшого виконання грошових вимог кредиторів, що були заявлені після визнання фізичної особи банкрутом, за винятком вимог, передбачених абзацом третім частини третьої статті 92 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5].

Вимоги, заявлені після закінчення строку, встановленого частиною восьмою статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], задовольняються в останню чергу.

Вимоги кредиторів щодо відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю громадян, вимоги щодо стягнення аліментів, а також інші вимоги особистого характеру, які не були задоволені в порядку виконання постанови господарського суду про визнання фізичної особи банкрутом або які погашені частково чи не заявлені після визнання фізичної особи банкрутом, можуть бути заявлені після закінчення провадження у справі про банкрутство фізичної особи, відповідно, в повному обсязі або в незадоволеній їх частині в порядку, встановленому цивільним законодавством.

Про заборону звільнення фізичної особи від зобов'язань у зв'язку з припиненням провадження у справі про банкрутство господарський суд виносить ухвалу, яка підлягає негайному виконанню (частина 6 статті 92 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5]).

9. Припинення підприємницької діяльності боржника.

Відповідно до частини 11 статті 91 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], якщо в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців відсутні відомості про припинення підприємницької діяльності боржника, після завершення ліквідаційної процедури господарський суд виносить ухвалу про припинення підприємницької діяльності боржника.

Отже, процес визнання фізичної особи неплатоспроможною, згідно із Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], включає у себе 3 обов'язкові етапи і 6 обов'язкових етапів.

При цьому варто зауважити, що порядок визнання фізичної особи неплатоспроможною, закріплений Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], не відповідає за змістом характеру цивільно-правових відносин, а отже, не може використовуватися без додаткового опрацювання в науці цивільного права.

Зокрема, боржником, згідно з абзацом четвертим частини 1 статті 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], є «юридична особа – суб'єкт підприємницької діяльності або фізична особа за зобов'язаннями, які виникли у фізичної особи у зв'язку зі здійсненням нею підприємницької діяльності, неспроможний виконати протягом трьох місяців свої грошові зобов'язання після настання встановленого строку їх виконання, які підтверджені судовим рішенням, що набрало законної сили, та постановою про відкриття виконавчого провадження, якщо інше не передбачено цим Законом» [5]. Оскільки цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), основані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їхніх учасників (частина 1 статті 1 Цивільного кодексу України [6]), відповідно, порядок визнання фізичної особи неплатоспроможною, закріплений у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [5], не може бути застосований у розрізі цивільних правовідносин.

Питання неплатоспроможності фізичної особи Цивільним кодексом України [6] детально не врегульовані. Поряд із цим саме Цивільний кодекс України [6], як одне з основних джерел цивільного права допускає можливість визнання фізичної особи неплатоспроможною (відповідні згадки містяться, зокрема, у статтях 1178 і 1207 Цивільного кодексу України [6]).

У цих умовах потрібно звернути увагу на той факт, що питання неплатоспроможності фізичної особи в розрізі цивільних правовідносин не раз ставали предметом законодавчих ініціатив.

Так, у 2009 р. був зареєстрований проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо банкрутства фізичної особи)» [7].

Стосовно порядку визнання фізичної особи неплатоспроможною зазначений Законопроект містить такі положення.

1. Було запропоновано доповнити Цивільний кодекс України статтею 30-1, згідно з якою фізична особа може бути визнана банкрутом у порядку, встановленому законом.

2. Пропонувалося доповнити Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» вимогами щодо змісту Плану погашення боргів. Зокрема, на думку розробників законопроекту, План погашення боргів повинен включати таке:

– перелік боргів громадянина-підприємця, які він визнає та має намір погасити;

– строк його виконання, який не може перевищувати п'ять років, а за зобов'язаннями, що виникають з іпотеки, – двадцять років;

– перелік і повний опис майнових активів громадянина-підприємця (кошти, майно та майнові права), які належать йому на праві власності на момент складення плану погашення боргів;

– відомості про дебіторську заборгованість громадянина-підприємця;

– відомості про постійні доходи громадянина-підприємця;

– розмір суми, яка щомісячно залишається боржнику – громадянину-підприємцю та членам його сім'ї на споживання;

– розмір сум, спосіб і строки, протягом яких громадянин-підприємець направлятиме їх на погашення вимог кредиторів;

– заяву громадянина-підприємця про достовірність і повноту відомостей, зазначених у плані погашення боргів громадянина-підприємця;

– інші умови, які громадянин-підприємець уважає за необхідне вказати в плані погашення боргів.

3. Згідно із Законом-проектом, якщо заява про порушення справи про банкрутство фізичної особи подається боржником, він зобов'язаний обґрунтувати в ній неможливість виконання грошових вимог кредиторів у повному обсязі. До заяви про порушення справи про банкрутство фізична особа не додає документи, указані в частині третій статті 7 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», за винятком переліку та повного опису заставленого майна із зазначенням його місцезнаходження й вартості на момент виникнення права застави. Якщо заява про порушення справи про банкрутство фізичної особи подається боржником, боржник може одночасно подати план погашення боргів. Якщо заява про порушення справи про банкрутство фізичної особи подається кредитором, боржник має право протягом місяця з дня прийняття заяви про порушення справи про банкрутство фізичної особи подати до господарського суду план погашення боргів, копії якого одночасно направляються боржником кредиторам та іншим учасникам провадження у справі про банкрутство.

4. Боржник протягом місяця з дня прийняття господарським судом заяви про порушення справи про банкрутство зобов'язаний надати господарському суду, кредиторам та іншим учасникам провадження у справі про банкрутство перелік і повний опис своїх майнових активів (кошти, майно й майнові права), які належать йому на праві власності на момент складення такого переліку, за винятком випадків, коли боржник подає план погашення боргів згідно з частиною третьою цієї статті.

5. Уведення процедури розпорядження майном боржника і призначення розпорядника майна допускається на будь-якій стадії розгляду справи лише в разі, якщо невжиття таких заходів може утруднити або зробити неможливим погашення вимог кредиторів та інших учасників провадження у справі про банкрутство, а також у разі, якщо боржник не надав перелік і повний опис своїх майнових активів у порядку і строки, передбачені частиною четвертою цієї статті.

6. Вимоги кредиторів фізичної особи задовольняються в такій черговості:

– у першу чергу задовольняються вимоги громадян, перед якими фізична особа несе відповідальність за заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян, шляхом капіталізації відповідних періодичних платежів, а також вимоги щодо стягнення аліментів;

– у другу чергу задовольняються інші вимоги особистого характеру;

– у третю чергу задовольняються вимоги кредиторів за зобов'язаннями, забезпеченими заставою майна фізичної особи;

– у четверту чергу задовольняються вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

– у п'яту чергу проводяться розрахунки з іншими кредиторами.

У грудні 2012 р. на розгляд парламенту був унесений Законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення порушення прав боржників та запровадження процедури банкрутства фізичної особи» [8].

Щодо порядку визнання фізичної особи неплатоспроможною зазначений Законопроект містив такі положення.

1. Запропоновано доповнити Цивільний кодекс України статтею 30-1, згідно з якою фізична особа може бути визнана банкрутом у порядку, установленому законом.

2. Запропоновано доповнити Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» положенням, відповідно до якого справи про банкрутство фізичних осіб розглядаються судами загальної юрисдикції за правилами, передбаченими Цивільним процесуальним кодексом з урахуванням особливостей, визначених цим Законом.

3. Заява про порушення справи про банкрутство фізичної особи подається боржником, який зобов'язаний обґрунтувати в ній неможливість виконання грошових вимог кредиторів у повному обсязі. Одночасно із заявою боржник подає план погашення боргів. Якщо заява про порушення справи про банкрутство фізичної особи подається кредитором, то боржник має право протягом місяця з дня прийняття заяви про порушення справи про банкрутство фізичної особи подати до суду план погашення боргів, копії якого одночасно направляються боржником кредиторам та іншим учасникам провадження у справі про банкрутство. План погашення боргів повинен включати таке:

– перелік боргів фізичної особи, які вона визнає та має намір погасити;

– строк його виконання, який не може перевищувати п'ять років, а за зобов'язаннями, що виникають з іпотеки, – двадцять років;

– перелік і повний опис майнових активів фізичної особи (кошти, майно та майнові права), які належать йому на праві власності на момент складення плану погашення боргів;

– відомості про постійні доходи фізичної особи;

– розмір суми, яка щомісячно залишається фізичній особі та членам її сім'ї на споживання;

– розмір сум, спосіб і строки, протягом яких боржник направлятиме їх на погашення вимог кредиторів;

– заяву фізичної особи про достовірність і повноту відомостей, зазначених у плані погашення боргів;

– інші умови, які боржник уважає за необхідне вказати в плані погашення боргів.

4. Боржник протягом місяця з дня прийняття судом заяви про порушення справи про банкрутство зобов'язаний надати суду, кредиторам та іншим учасникам провадження в справі про банкрутство перелік і повний опис своїх майнових активів (кошти, майно та майнові права), які належать йому на праві власності на момент складення такого переліку, за винятком випадків, коли боржник подає план погашення боргів.

5. Уведення процедури розпорядження майном боржника і призначення розпорядника

майна допускається на будь-якій стадії розгляду справи лише в разі, якщо невжиття таких заходів може утруднити або зробити неможливим погашення вимог кредиторів та інших учасників провадження в справі про банкрутство.

6. Вимоги кредиторів фізичної особи задовольняються в такій черговості:

- у першу чергу задовольняються вимоги громадян, перед якими фізична особа несе відповідальність за заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян, шляхом капіталізації відповідних періодичних платежів, а також вимоги щодо стягнення аліментів;

- у другу чергу задовольняються інші вимоги особистого характеру;

- у третю чергу задовольняються вимоги кредиторів за зобов'язаннями, забезпеченими заставою майна фізичної особи;

- у четверту чергу задовольняються вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

- у п'яту чергу проводяться розрахунки з іншими кредиторами.

У квітні 2015 р. був зареєстрований Законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання процедури банкрутства фізичної особи з метою забезпечення економічної та соціальної стабільності суспільства» [9].

Основною метою Законопроекту стало запровадження ефективної процедури врегулювання проблемної заборгованості фізичних осіб перед кредиторами, у тому числі за зобов'язаннями, пов'язаними зі здійсненням підприємницької діяльності.

Під час розгляду справи про банкрутство фізичної особи, у тому числі за зобов'язаннями, пов'язаними зі здійснення ними підприємницької діяльності, запропоновано застосовувати такі судові процедури банкрутства:

- розпорядження майном,
- реструктуризація боргів,
- реалізація майна;
- мирова угода.

Відповідно до Законопроекту, заява про визнання фізичної особи банкрутом може бути подана в господарський суд фізичною особою, яка є боржником, або її кредиторами за місцем проживання боржника – фізичної особи.

Перевірка обґрунтованості вимог заявника, а також з'ясування наявності підстав для порушення провадження в справі про банкрутство фізичної особи здійснюються господарським судом на підготовчому засіданні. Попереднє засідання господарського суду проводиться не пізніше двох місяців і десяти днів після проведення підготовчого засідання суду. На попередньому засіданні господарський суд розглядає всі вимоги кредиторів, у тому числі щодо яких були заперечення фізичної особи і які не були внесені розпорядником майна до реєстру вимог кредиторів, а також ті, що визнані фізичною особою та внесені розпорядником майна до реєстру вимог кредиторів, і вирішує питання про його затвердження.

10. Розпорядження майном.

Якщо в установлений строк розпорядником майна не отримано жодного проекту плану реструктуризації боргів фізичної особи, розпорядник майна подає на розгляд зборів кредиторів пропозицію про визнання фізичної особи банкрутом і введення реалізації майна фізичної особи.

Господарський суд приймає рішення про визнання фізичної особи банкрутом у разі:

- фізичною особою або конкурсними кредиторами не надано суду проект плану реструктуризації боргів фізичної особи протягом установленого строку;

- зборами кредиторів не схвалено план реструктуризації боргів фізичної особи, за винятком випадку, коли господарський суд затверджує план реструктуризації боргів без його схвалення зборами кредиторів;

- судом скасовано план реструктуризації боргів фізичної особи;

- провадження в справі про банкрутство фізичної особи поновлено.

Процедура розпорядження майном фізичної особи вводиться строком на сто п'ятнадцять календарних днів і може бути продовжена господарським судом за вмотивованим клопотанням розпорядника майна, зборів кредиторів або фізичної особи не більше ніж на два місяці.

Участь розпорядника майна в справі про банкрутство фізичної особи є обов'язковою.

Збори кредиторів у провадженні в справі про банкрутство фізичної особи скликаються розпорядником майна за його ініціативою, за ініціативою зборів кредиторів чи інших кредиторів, сума вимог яких становить не менше ніж третина всіх вимог, унесених до реєстру вимог кредиторів, або за ініціативою однієї третини кількості голосів кредиторів.

Учасниками зборів кредиторів боржника з правом вирішального голосу є конкурсні кредитори, визнані господарським судом і внесені до реєстру вимог кредиторів. У зборах кредиторів боржника можуть брати участь із правом дорадчого голосу кредитори, вимоги яких увійшли до реєстру вимог кредиторів окремо, і розпорядник майна. У зборах кредиторів без права голосу можуть брати участь фізична особа та/або її представник.

11. Реструктуризація боргів.

Реструктуризація боргів передбачена на кількох етапах процесу визнання фізичної особи неплатоспроможною.

Так, фізична особа за наявності джерел доходів може додати проект плану реструктуризації боргів до заяви про визнання фізичної особи банкрутом.

Кредитор або фізична особа (якщо проект плану реструктуризації боргів не подано разом із заявою про визнання фізичної особи банкрутом або якщо такий план потребує уточнень) протягом десяти днів з дати затвердження реєстру вимог кредиторів має право направити розпоряднику майна проект плану реструктуризації боргів фізичної особи або уточнення до проекту плану реструктуризації боргів, поданого фізичною особою.

Господарський суд затверджує зазначений план після задоволення фізичною особою всіх поточних вимог, які підлягають задоволенню, погашення заборгованості перед кредиторами першої і другої черги, вимоги яких включені до реєстру вимог кредиторів. Якщо зборами кредиторів не схвалено план реструктуризації боргів фізичної особи, господарський суд за наявності вмотивованого клопотання учасника в справі про банкрутство фізичної особи про надання додаткового строку на доопрацювання зазначеного плану, який не може перевищувати один місяць, відкладає розгляд питання про

затвердження плану реструктуризації боргів фізичної особи.

Відомості за результатами розгляду плану реструктуризації боргів підлягають офіційному оприлюдненню. Фізична особа або збори кредиторів мають право направити розпоряднику майна пропозиції про внесення змін до плану реструктуризації боргів.

Не пізніше ніж за місяць до закінчення встановленого строку виконання плану реструктуризації боргів розпорядник майна зобов'язаний підготувати звіт про результати виконання фізичною особою затвердженого господарським судом плану реструктуризації її боргів. Зазначений звіт із копіями документів, що підтверджують погашення вимог кредиторів, направляється кредиторам, вимоги яких уключено в план реструктуризації боргів фізичної особи, а також до господарського суду для його розгляду. Якщо вимоги кредиторів, уключені до плану виконання плану реструктуризації, передбаченої таким планом, розпорядник майна скликає збори кредиторів для розгляду питання про звернення до господарського суду з клопотанням про скасування плану реструктуризації боргів фізичної особи і про визнання її банкрутом.

За підсумками розгляду результатів виконання плану реструктуризації боргів скарг кредиторів господарський суд приймає одне з таких рішень:

- ухвалу про завершення процедури реструктуризації боргів фізичної особи у випадку, якщо заборгованість, передбачена зазначеним планом, погашена і скарги кредиторів визнані необґрунтованими;

- ухвалу про скасування плану реструктуризації боргів і постанову про визнання фізичної особи банкрутом та введення процедури реалізації майна фізичної особи.

У разі невиконання фізичною особою зобов'язання перед конкурсним кредитором відповідно до умов плану реструктуризації боргів конкурсний кредитор, зобов'язаний перед яким не виконані й вимоги якого вклучені в план реструктуризації боргів фізичної особи, має право звернутися до господарського суду з клопотанням про скасування плану реструктуризації боргів фізичної особи.

Якщо на дату судового засідання з розгляду клопотання конкурсного кредитора про скасування плану реструктуризації боргів фізична особа не виконала зобов'язання перед конкурсним кредитором відповідно до умов плану реструктуризації боргів фізичної особи, господарський суд скасовує зазначений план.

12. Реалізація майна.

У разі прийняття судом рішення про визнання фізичної особи банкрутом суд приймає рішення про введення процедури реалізації майна фізичної особи. Реалізація майна фізичної особи вводиться на строк не більше ніж шість місяців.

Усе майно фізичної особи на дату прийняття рішення суду про визнання фізичної особи банкрутом і введення процедури реалізації майна фізичної особи, виявлене або придбане фізичною особою після дати прийняття зазначеного рішення, становить конкурсну масу.

Протягом 45 днів із дати винесення ухвали про визнання фізичної особи банкрутом розпорядник майна зобов'язаний подати до господарського суду зміни до затвердженого реєстру вимог кредиторів, положення про порядок,

умови і строки реалізації майна фізичної особи із зазначенням початкової ціни продажу майна.

Коштовності та інші предмети розкоші, вартість яких перевищує шістдесят розмірів мінімальних заробітних плат, і, незалежно від вартості, нерухоме майно підлягають реалізації шляхом проведення торгів у формі аукциону.

За підсумками розгляду звіту про результати реалізації майна фізичної особи господарський суд виносить ухвалу про завершення процедури реалізації майна фізичної особи.

Після завершення розрахунків із кредиторами фізична особа, визнана банкрутом, звільняється від подальшого виконання вимог кредиторів, у тому числі вимог кредиторів, не заявлених під час уведення процедури розпорядження майном фізичної особи та введення процедури реалізації майна фізичної особи.

13. Мирова угода.

Укладення мирової угоди є підставою для припинення провадження в справі про банкрутство фізичної особи. Укладена в ході провадження в справі про банкрутство фізичної особи мирова угода поширюється на вимоги конкурсних кредиторів, уключених до реєстру вимог кредиторів на дату проведення зборів кредиторів, що прийняли рішення про укладення мирової угоди.

Мирова угода може бути затверджена господарським судом тільки після погашення заборгованості фізичної особи за поточними вимогами, а також вимогами кредиторів першої та другої черги.

У разі укладення мирової угоди, яка затверджена господарським судом, припиняється виконання плану реструктуризації боргів фізичної особи, а також дія мораторію на задоволення вимог кредиторів.

Із дати припинення провадження в справі про банкрутство фізичної особи у зв'язку з укладенням мирової угоди припиняються повноваження розпорядника майна. У разі поновлення провадження в справі про банкрутство фізичної особи у зв'язку з порушенням умов мирової угоди фізична особа визнається банкрутом і щодо неї вводиться процедура реалізації майна.

У липні 2015 р. у Верховній Раді України було зареєстровано Законопроект «Про реструктуризацію боргів фізичної особи або визнання її банкрутом» [10].

Справи про банкрутство фізичної особи, відповідно до запропонованого проекту Закону України, мають розглядатися господарським судом за місцем проживання фізичної особи, що надасть можливість забезпечити професійний розгляд такої специфічної категорії справ, про що свідчить чинний вітчизняний досвід.

Авторами Законопроекту пропонується впровадження двох типів процедур – судових і досудових. Передбачено дві судові процедури: реструктуризація боргів боржника (строк виконання плану реструктуризації боргів боржника в справі про банкрутство не може перевищувати три роки) і задоволення вимог кредиторів. Процедура задоволення вимог кредиторів вводиться в справі про банкрутство разом із визнанням боржника банкрутом. Мирова угода представлена в Законопроекті як інститут процесуального права, метою якого є припинення судового розгляду справи шляхом досягнення домовленості сторонами справи.

Також Законопроектом передбачено спрощений порядок застосування процедур у справі

про банкрутство. Спрощений порядок розгляду справи про банкрутство застосовується у випадках:

- у боржника виявився тільки один кредитор;
- у боржника виявились тільки забезпечені кредитори;
- протягом розгляду справи про банкрутство боржник помер або порушено справу щодо померлої особи;
- у боржника в наявності є майно тільки для покриття судових витрат і вимог кредиторів першої черги;
- процедура задоволення вимог кредиторів була введена в разі невиконання плану реструктуризації.

Законопроект містить положення про центральну концепцію – звільнення від боргів. Автори не пропонують надавати списання боргів усім автоматично, це право має бути зароблене. Відповідно, у разі невиконання передбачених у проекті Закону вимог, пов'язаних із добросовісністю, суд має право винести вмотивоване рішення про відмову у звільненні від боргів. Формальні підстави в Законопроекті передбачено.

Згідно із законопроектом, господарський суд має право за мотивованим клопотанням сторін у справі про банкрутство боржника чи за своєю ініціативою вжити заходів до забезпечення вимог кредиторів. До заходів забезпечення вимог кредиторів належать, зокрема, заборона боржнику укладати правочини (договори); зобов'язання боржника передати цінні папери, майно, інші цінності на зберігання третім особам; учинення або утримання від учинення певних дій; заборона боржнику розпоряджатись його нерухомим майном; накладення арешту на конкретне майно боржника, інші заходи для збереження майна боржника; заборона виїзду боржника за кордон.

Важливу увагу в Законопроекті також приділено можливим випадкам шахрайства.

Підсумовуючи отримані результати, можемо дійти висновку, що порядок визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України на сьогодні належним чином не врегульований. За результатами дослідження, ми вважаємо за необхідне виокремлювати такі процедури, що доцільно застосовувати в ході визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України.

Досудові обов'язкові процедур: з'ясування наявності підстав для порушення провадження в справі про банкрутство фізичної особи.

Досудові необов'язкові процедури:

- розробка проекту плану реструктуризації боргів;
- задоволення вимог кредиторів у досудовому порядку.

Судові обов'язкові процедури:

- перевірка обґрунтованості вимог заявника;
- порушення справи про банкрутство фізичної особи;

- задоволення вимог кредиторів.

Судові необов'язкові процедури:

- укладення мирової угоди;
- реструктуризація боргів боржника;
- розпорядження майном боржника;
- реалізація майна.

Висновки. За результатами дослідження ми вважаємо за необхідне виокремлювати такі процедури, що доцільно застосовувати в ході визнання фізичної особи неплатоспроможною в цивільному праві України: досудові необов'язкові процедури; досудові обов'язкові процедури; судові необов'язкові процедури; судові обов'язкові процедури.

Указані процедури, на наше переконання, мають бути закріплені у відповідному законодавчому акті, спрямованому на врегулювання відносин у сфері банкрутства фізичних осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заболотній С.В. Правове регулювання судових процедур банкрутства та порядок їх застосування / С.В. Заболотній // Юридичний вісник. – 2010. – № 2. – С. 58–61.
2. Олександренко І.В. Основні причини банкрутства підприємств / І.В. Олександренко, Л.І. Іщук // Економічний форум. – 2015. – № 2. – С. 222–226.
3. Шекера Ю.О. Проблемні питання застосування господарських процесуальних строків у справах про банкрутство / Ю.О. Шекера // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 4. – С. 170–172.
4. Мелех Л.В. Санація боржника як судова процедура у справі про банкрутство / Л.В. Мелех, К.І. Круць // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2015. – № 7. – С. 110–114.
5. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14 травня 1992 р. № 2343-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 31. – С. 440.
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44 (зі змінами).
7. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо банкрутства фізичної особи)» від 27.03.2009 № 4273 // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
8. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення порушення прав боржників та запровадження процедури банкрутства фізичної особи» від 21.12.2012 № 1145 // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
9. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання процедури банкрутства фізичної особи з метою забезпечення економічної та соціальної стабільності суспільства» від 23.04.2015 № 2714 // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
10. Проект Закону України «Про реструктуризацію боргів фізичної особи або визнання її банкрутом» від 14.07.2015 № 2353а // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

УДК 347.238

ВІДМІННОСТІ ВІДНОСИН СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ТА СПІЛЬНОЇ ЧАСТКОВОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Стасюк О.М., старший викладач
кафедри цивільного трудового та господарського права
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Гумбатов А.А., студент
юридичного факультету
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті проаналізовано сутнісні відмінності відносин спільної часткової та спільної сумісної власності, а також тенденції й перспективи розвитку законодавства України в цій сфері.

Ключові слова: *спільна часткова власність, спільна сумісна власність у цивільному праві.*

В статье проанализированы основания дифференциации отношений общей долевой и общей совместной собственности и перспективы развития законодательства Украины в данной области.

Ключевые слова: *общая долевая собственность, общая совместная собственность в гражданском праве.*

Stasiuk A.N., Gumbatov A.A. FEATURES OF RELATIONSHIP OF THE TOTAL JOINT AND COMMON SHARE OWNERSHIP IN THE FIELD OF CIVIL-LAW REGULATION

The article is analysed the grounds for differentiation of relationships of ownership in common and estate in common.

Key words: *common property, ownership in common, estate in common.*

Постановка проблеми. Під впливом розширення меж економічної свободи з початку 90-х рр. XX ст. відбувалися зміни в правовому регулюванні відносин спільної власності. Черговим кроком у реформуванні відносин спільної власності стало прийняття Закону України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» від 14.05.2015 № 417-VIII [1]. Науковий інтерес до цієї проблеми зумовлений урізноманітненням відносин спільної власності.

Ступінь розробленості проблеми. Відносини спільної власності в історичному аспекті досліджувалися О.В. Дзерою. Проблемні питання правового регулювання цих відносин вивчали Р.А. Майданник, І.В. Спасибо-Фатеева, І.В. Жилінкова, І.М. Кучеренко. Особливу увагу проблемам спільної сумісної власності приділяли такі українські вчені, як В.Ф. Маслов, В.В. Рясенцев, С.І. Індиченко, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатеева, І.В. Жилінкова та інші.

Мета статті – проаналізувати сутнісні відмінності відносин спільної часткової та спільної сумісної власності, а також тенденції й перспективи розвитку законодавства України в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Аналіз практики застосування норм про спільну власність радянської доби не надав можливості сформулювати чіткі уявлення саме про сутнісні відмінності відносин спільної часткової та спільної сумісної власності. Випадки виникнення відносин спільної сумісної власності визначалися імперативними нормами. Вони виникали в особливих сферах суспільного життя й виглядали як винятки із загального правового регулювання відносин спільної власності, що надалі було відображено в ч. 4 ст. 355 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Законодавство того часу обмежувалося вказівкою на суто зовнішню юридичну ознаку про визначення часток і відсутність такого визначення. В умовах імперативного правового регулювання випадків виникнення окремих видів відносин спільної власності практичні потреби для їх порівняння та протиставлення були відсутні.

Унаслідок розширення диспозитивних засад правового регулювання у сфері виникнення окремих видів відносин спільної власності перед учасниками суспільних відносин постає проблема вибору правової форми відносин спільної власності. То ж зупинимося на деяких аспектах правового регулювання відносин спільної власності, щоб з'ясувати сутнісні відмінності у відносинах спільної сумісної та спільної часткової власності, які впливають на законодавче визначення особливостей закріплення майна у відповідних правових формах, можуть забезпечити усвідомлений вибір потенційним співвласником під час обрання виду відносин спільної власності.

Із початку 90-х рр. минулого століття у співвідношенні цих двох видів спільної власності відбуваються істотні зміни. У Законі Української РСР «Про власність» відносини спільної власності було врегульовано дещо фрагментарно та суперечливо. Так, окремі положення ми зустрічаємо в ч. 3 ст. 2; у ч. 2 ст. 3; ст. ст. 16–18 указанного Закону. У ч. ч. 2 і 3 ст. 3 цього Закону було сформовано надзвичайно широкі можливості учасників цивільного обороту щодо формування відносин спільної власності: «Майно може належати на праві спільної (часткової або сумісної) власності громадянам, юридичним особам і державам. Допускається об'єднання майна, що є власністю громадян, юридичних осіб і держави, та створення на цій основі змішаних форм власності, в тому числі власності спільних підприємств з участю юридичних осіб і громадян інших держав» [2, ст. 249]. Ці приписи вказують на визнання права всіх суб'єктів цивільного права без жодних обмежень щодо суб'єктного складу брати участь в обох видах відносин спільної власності. Проте надалі законодавець у ст. ст. 17, 18 розділу 3 згаданого Закону лише стосовно власників-фізичних осіб на диспозитивних засадах визначив випадки виникнення відносин спільної часткової та спільної сумісної власності й імперативними нормами ст. 16 цього Закону було закріплено правовий режим спільного майна подружжя. Проте вже з 1993 р. у зв'язку з виникненням інституту шлюбного

контракту розширюються межі свободи подружжя стосовно визначення правового режиму їхнього майна й, зокрема, щодо визначення виду відносин спільної власності. Отже, можна говорити про розширення диспозитивних засад у сфері формування різних видів відносин спільної власності. Кроком у цьому напрямі стала ч. 2 ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 № 2482-XII, якою передбачалося, що передання займаних квартир (будинків) здійснюється в спільну сумісну або часткову власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають у цій квартирі (будинку), у тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку) [3, ст. 524].

Варто зауважити, що законодавець, пропонує фізичним особам зробити вибір щодо формування певного виду відносин спільної власності, не дав відповіді на питання про правові наслідки такого вибору, не врегулювавши відносини спільної сумісної власності учасників цивільного обороту. У судовій практиці відображена багаторічна суперечка між виконавчою та судовою владою про застосування п. 224 Інструкції «Про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 № 20/5, цей аспект у відносинах спільної сумісної власності було проаналізовано в роботі О.В. Печеного [4, с. 119–131], В.М. Абрамової [5, с. 119–131]. Можемо стверджувати, що в цьому конкретному випадку встановлення за вибором громадян режиму спільної сумісної власності негативно позначилося на становищі співвласників. Ми також не можемо виділити переваг встановлення правового режиму спільної сумісної власності на житло.

Із набранням чинності ЦК України від 16.01.2003 з'явилася «загальна» правова база для регулювання відносин спільної сумісної власності у сфері цивільно-правового регулювання, яка могла слугувати правовою основою для визначення особливостей правового режиму майна, що перебуває в спільній сумісній власності й визначити особливості правового становища співвласників у цих відносинах. Отже, з'явилися норми права, які визначали «малознайому» у сфері правозастосування правову форму відносин спільної сумісної власності, що забезпечує певну можливість для усвідомленого вибору під час формування відносин спільної сумісної власності.

У ч. 2 ст. 368 ЦК України законодавець повторно наголосив, що суб'єктами права спільної сумісної власності можуть бути фізичні особи, юридичні особи, а також держава, територіальні громади, якщо інше не встановлено законом. Аналогічне за змістом положення містилося в ч. 2 ст. 3 згаданого вище Закону, згідно з яким майно може належати на праві спільної (часткової або сумісної) власності громадянам, юридичним особам і державам. Як уже відзначалося, указане положення не було сприйняте судовою практикою. Пленум Верховного Суду України в п. 5 Постанови «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» від 22.12.1995 № 20 акцентував увагу на тому, що виникнення відносин спільної сумісної власності є винятками із загальних правил, обійшовши мовчанням можливість на-

буття права спільної сумісної власності іншими суб'єктами цивільного права [6, с. 245–246]. Напевне, ідея розширення кола суб'єктів спільної сумісної власності не була сприйнята. Отже, повторне наголошення законодавця на розширенні кола суб'єктів права спільної сумісної власності й формуванні цих відносин на диспозитивних засадах спонукає до вивчення питання про те, чим може бути зумовлена потреба в установленні режиму спільної сумісної власності на майно за власним волевиявленням суб'єктів цивільного права. Для пошуку відповіді на це питання варто звернутися до досвіду правового регулювання цих видів відносин спільної власності. Якими ж обставинами була зумовлена необхідність законодавчо виділяти ці дві групи суспільних відносин, що знаходяться в основі відмінностей відносин спільної часткової та спільної сумісної власності? Такий підхід дасть змогу визначити сутнісні відмінності цих видів суспільних відносин і виробити уявлення про сферу, у якій на договірних засадах доцільно обирати режим спільної сумісної власності.

Відмінності у відносинах спільної сумісної та спільної часткової власності варто шукати в юридичних можливостях співвласників. Порівнюючи зміст норм ЦК України, які визначають порядок здійснення права спільної часткової та права спільної сумісної власності, А.В. Лозовий, дійшов висновку, що «положення чинного законодавства чітко розмежували режими конкретного та загального користування». За його висновками, «режим загального користування може бути властивий як спільній сумісній, так і спільній частковій власності, тоді як режим конкретного користування – лише спільній частковій власності» [7, с. 31]. Тому спробуємо знайти відповідь на питання про те, на чому ґрунтується позиція законодавства, яке у своєму розвитку дійшло до необхідності здійснити диференціацію відносин спільної власності. У літературі склалося певне уявлення про відмінності відносин спільної сумісної та спільної часткової власності. У спільній частковій власності кожен із учасників має чітко визначену частку в праві власності на майно. Спільна сумісна власність є безчастковою, а право кожного зі співвласників поширюється на все майно [8, с. 339]. Визначаючи особливості відносин спільної сумісної власності, указували також на «особисто-довірчий характер» цих відносин [8, с. 339]. Дійсно, для законодавства радянської доби таке пояснення було задовільним. Але в умовах розширення суб'єктного складу відносин спільної сумісної власності ми не маємо відповіді на питання про те, чим зумовлене таке законодавче рішення, а отже, не можемо зробити усвідомлений вибір під час формування відносин спільної власності за участю широкого кола учасників цивільного обороту. Відповідно, диспозитивність може залишитися незапитаною та відумерти, як це вже відбулося з окремими прогресивними нормами права, які дещо випередили свій час.

Як відомо, рушійною силою розвитку цивільного законодавства є приватний інтерес, який вимагає правового забезпечення. Визначення типових інтересів у певній сфері вимагає створення відповідних правових механізмів їх реалізації. На нашу думку, в основі виділення в законодавстві відносин спільної сумісної та спільної часткової власності знаходяться певні суттєві відмінності типових інтересів учасників цих відносин, що в конкретних соціально-економічних

умовах суспільного розвитку вимагають правового забезпечення.

Аналізуючи характер відносин спільної сумісної власності, не можна не помітити, що економічний інтерес учасників спільної сумісної власності найчастіше полягає в тому, щоб рівною мірою з іншими співвласниками здобувати вигоди від спільного майна загалом, щоб у міру необхідності користуватися кожною річчю й мати можливість задовольнити свої економічні інтереси не за рахунок частини активів, а за рахунок усього майна, що знаходиться в спільній власності. У багатьох випадках це єдиний можливий спосіб отримання економічних вигод від об'єкта власності. І правовою формою його використання є правовий режим спільної сумісної власності. У відносинах спільної часткової власності кожен учасник може розраховувати на задоволення своїх потреб тільки за рахунок частини майна, що припадає на його частку в праві власності. Частка кожного учасника в праві власності є мірою вигод і обтяжень, які припадають на кожного співвласника, і не дає йому жодних переваг у доступі до об'єкта спільної власності. Але сучасний юридичний побут характеризується тим, що в ньому наявні випадки, коли за рахунок вигод від частини спільного майна жоден із учасників не зможе задовольнити свої потреби, коли кожному потрібна для користування річ загалом. Такі потреби характерні для сімейних відносин, де є характерним набуття предметами побутового призначення для використання кожної речі кожним членом сім'ї, оскільки сім'я функціонує в суспільстві як єдиний учасник економічних відносин. Для правового забезпечення можливості задоволення потреб такого роду виникає потреба в установленні особливого правового режиму майна у відносинах спільної власності й формується правова модель відносин спільної сумісної власності. Отже, у випадках, коли особи акумулюють свої матеріальні ресурси з метою створення спільного майна, маючи інтерес у використанні його загалом, їх не може задовольнити режим спільної часткової власності на об'єкт. У цих випадках доцільно обрати режим спільної сумісної власності. Чи може виникнути інтерес у використанні об'єкта загалом у юридичних осіб або територіальних громад? Звичайно, може, наприклад, експлуатація гідротехнічних споруд, артезіанських свердловин, доріг місцевого значення тощо. Тому є потреба для правового забезпечення їх участі у відносинах спільної сумісної власності. Щоправда, цей цивільно-правовий інститут сьогодні виглядає досить «куцо» й не дає відповідей на багато питань, що виникнуть у співвласників унаслідок такого вибору. Норми ст. ст. 370, 372 ЦК України в деяких випадках можуть виявитися неефективними засобами захисту майнових інтересів співвласників і навіть суперечити цим інтересам. Тому особам варто ретельно опрацювати договірні умови створення та припинення відносин спільної сумісної власності. На жаль, ця основна, сутнісна, риса відносин спільної сумісної власності не відображена й послідовно не реалізована в чинному цивільному законодавстві. На нашу думку, проблема тут у тому, що, з одного боку, у спільній сумісній власності опиняються об'єкти з різними юридичними властивостями, а з іншого – інтереси співвласників також із часом можуть зазнавати змін, унаслідок яких спільне використання об'єкта загалом утрачає для них

інтерес. У ст. 369 ЦК України зроблено певний крок у відображенні цієї особливості відносин спільної сумісної власності. Такий підхід відповідає економічній сутності відносин власності. Можливість отримання блага загалом має бути тією самою мірою врівноважена тягарем його утримання. За таких умов на кожного зі співвласників справедливо покласти повною мірою тягар утримання цього майна та солідарну відповідальність перед третіми особами по зобов'язаннях, пов'язаних зі спільним майном.

Чинне законодавство в більшості випадків дозволяє співвласникам обрати будь-яку з форм спільної власності, але в деяких випадках норми, що передбачають виникнення спільної сумісної власності, є імперативними. Проаналізуємо такий випадок імперативного встановлення режиму спільної сумісної власності й спробуємо зрозуміти логіку закону. Частиною 2 ст. 382 ЦК України в редакції Закону України від 14.05.2015 № 417-VIII передбачено: «Усі власники квартир та нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку є співвласниками на праві спільної сумісної власності спільного майна багатоквартирного будинку. Спільним майном багатоквартирного будинку є приміщення загального користування (у тому числі допоміжні), несучі, огорожувальні та несуче-огорожувальні конструкції будинку, механічне, електричне, сантехнічне та інше обладнання всередині або за межами будинку, яке обслуговує більше одного житлового або нежитлового приміщення, а також будівлі і споруди, які призначені для задоволення потреб усіх співвласників багатоквартирного будинку та розташовані на прибудинковій території, а також права на земельну ділянку, на якій розташований багатоквартирний будинок та його прибудинкова територія, у разі державної реєстрації таких прав» [1]. Ця норма, на нашу думку, корисна як ідея, як постановка питання про необхідність врегулювання відносин у цій сфері. Але тут варто висловити деякі зауваження з приводу змісту цієї норми. Така юридична конструкція є невдалою. Нас не може задовольнити загальне формулювання про спільну сумісну власність на вказане майно. Звернемо увагу на економічну сторону цих правовідносин. По-перше, указані майнові блага після завершення будівництва багатоквартирного будинку як самостійні речі й окремі одиниці в економічному обороті не функціонують. Вартість цих матеріальних благ поглинається вартістю квадратного метра житлових і допоміжних приміщень, які розподіляються між власниками. Відповідно, виокремлювати це майно в правових нормах як самостійний об'єкт відносин власності – значить створювати фікцію, підстави для створення якої в цьому разі відсутні. У ст. 382 ЦК України треба було з урахуванням загальних уявлень про юридичні властивості речей, відображених у ст. ст. 179, 187 ЦК України, закріпити, що вказані майнові блага є складовою земельної ділянки та житлового будинку, підлягають використанню згідно з їхнім призначенням відповідно до технічного паспорта. Вони не можуть бути виділені у власність або у володіння окремим особам. Але сам підхід у нормах ст. 382 ЦК України надзвичайно чітко відображає специфіку інтересу учасників цих відносин. І все ж ці відносини за своєю сутністю не є відносинами спільної сумісної власності внаслідок того, що матеріальні блага, про які йдеться в ст. 382 ЦК України, за своїми еко-

номічними властивостями не здатні бути об'єктами речових прав і потребують установлення особливого правового режиму використання в складі будівельного комплексу. Подальші спроби послідовно застосувати до вказаних відносин норми ст. ст. 368–371 ЦК України призвели б до абсурдних правових рішень. Це красномовно свідчить про те, що в ст. 382 цього Кодексу описано відносини з іншим економічним змістом, які не піддаються правовому регулюванню нормами інституту спільної сумісної власності. Разом із тим не можна не помітити, що навіть після прийняття ЦК України, після внесення змін Законом України від 04.09.2008 № 500-VI в положення п. 2 ст. 10 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 № 2482-XII зберігся інший підхід, започаткований цим Законом. Передбачалося, що власники квартир багатоквартирних будинків є співвласниками допоміжних приміщень будинку, технічного обладнання, елементів зовнішнього благоустрою й зобов'язані брати участь у загальних витратах, пов'язаних із утриманням будинку та прибудинкової території відповідно до своєї частки в майні будинку. Ст. 5 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» зроблено крок у бік визнання спільного майна цих будинків спільною сумісною власністю й визначено особливості його правового режиму, який закріплює юридичну неможливість виділу та поділу цього майна й тим самим, на нашу думку, відображає сутнісні ознаки спільної сумісної власності. Водночас не можна не помітити, що, згідно з ч. 2 ст. 7 цього Закону, кожний співвласник несе зобов'язання щодо належного утримання, експлуатації, реконструкції, реставрації, поточного й капітального ремонтів, технічного переоснащення спільного майна багатоквартирного будинку пропорційно до його частки співвласника. Така частка визначається відповідно до площі квартири і приміщень, набутих кожним зі співвласників у власність. Згідно з ч. 2 ст. 8 цього Закону, відповідальність кожного співвласника за шкоду, заподіяну третім особам, визначається пропорційно до його частки співвласника. Такий самий підхід запроваджено щодо виконання спільних договірних зобов'язань співвласників у ч. 2 ст. 8 Закону. Справедливість таких законодавчих рішень не викликає сумніву, адже вигодонабувачі в багатоквартирному будинку споживають нерівну кількість майнових благ, а отже, і мають нести нерівні обтяження щодо утримання «інфраструктури» будинку. Використання поняття «спільна сумісна власність» у ст. 5 Закону, на нашу думку, неправильно відображає сутність економічних відносин, на врегулювання яких спрямовано норми цієї статті. Використання цього поняття може спонукати практику до намагання застосувати до цих відносин положень ЦК України, які регулюють відносини спільної сумісної власності, що може мати негативні впливи в майбутньому. Зміни до Земельного кодексу України, унесені Законом № 417-VIII, також відображають існування проблем усвідомлення особливостей відносин спільної сумісної власності в земельних правовідносинах.

Висновки. Економічні відносини у сфері роздержавлення майна, яке номінально перебувало у власності громадян, а юридично було надане їм у користування, розвивалися в напрямі передання їм цього майна відносно відокремленими частинами, квартирами, кімнатами. І «вектор»

законодавчих змін визначав їх рух від власності на окремі квартири і практично лише зараз дійшов до врегулювання питань, вирішення яких мало бути відправним пунктом у реформуванні суспільних відносин у сфері використання житлового фонду. Держава та суспільство потребують визначення власника як особи, що відповідає за стан частини навколишнього середовища. Визначення власника земельної ділянки із забудовами, насадженнями, земельними поліпшеннями й іншими, як позитивними, так і негативними, наслідками впливу природи та людини, які «закарбувалися» на ній, дає змогу перейти до гармонізації положень чинного законодавства від початку здійснення господарської діяльності на земельній ділянці до усунення її наслідків і врегулювання майнових відносин стосовно особливостей складу та правового режиму майна, яке нерозривно пов'язане з нею, і визначення повноважень окремих осіб щодо впливу на це майно. Питанням виявлення суперечностей у законодавстві, визнанням кондомініумів об'єктами нерухомого майна та користування житлом у цих комплексах приділила увагу І.В. Івашова [9], що іще раз утверджує нас у думці про необхідність визначення правового режиму житлових комплексів. Нам уже довелося спостерігати погіршення правового становища співвласників квартир унаслідок відсутності достатніх юридичних гарантій у законодавстві на стадії залучення їхніх коштів для будівництва житлового комплексу за рахунок перерозподілу вигод від житлового комплексу на користь замовника будівництва за рахунок співвласників квартир. Варто сподіватися, що такі поняття, як «садиба» й житловий комплекс (кондомініум), як реальні об'єкти нерухомості будуть, нарешті, у центрі уваги законодавця під час визначення правового режиму житлового фонду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку : Закон України від 14.05.2015 № 417-VIII // *Голос України*. – 2015. – № 101.
2. Про власність : Закон Української РСР від 07.02.1991 // *Відомості Верховної Ради Української РСР*. – 1991. – № 20. – Ст. 249.
3. Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19.06.1992 // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 36. – Ст. 524.
4. Печений О. Проблеми спільної сумісної власності подружжя у ракурсі спадкування / О. Печений // *Вісник Академії правових наук України*. – 2009. – № 4. – С. 119–131.
5. Перевознюк А.О. Спадкування права спільної сумісної власності: суперечності законодавства та складнощі реалізації / А.О. Перевознюк, В.М. Абрамова // *Збірник наукових праць з актуальних проблем економічної науки*. – Івано-Франківськ, 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/09march2015/72.pdf>.
6. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в цивільних справах // *Бюлетень законодавства і юридичної практики*. – 2004. – № 11 ; *ЮрІнком Інтер*. – 1995. – № 20. – С. 245–246.
7. Лозовий А. Правовий режим спільної власності на нерухоме майно / А. Лозовий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/6/31.pdf>.
8. *Цивільне право України. Академічний курс* : [підручник] : у 2 т. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1 : Загальна частина. – 2003. – С. 518.
9. Івашова І.П. Цивільно-правове регулювання здійснення права користування житлом в кондомініумах / І.П. Івашова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uabs.edu.ua/images/stories/docs/K_CPD/Ivashova_PV6.pdf.

УДК 347.92

ПРОЦЕСУАЛЬНА АНАЛОГІЯ ЧИ ФАКТИЧНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ткачук О.С., к. ю. н.,
доцент, суддя

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

У статті проаналізовано основні проблеми застосування аналогії в сучасному цивільному судочинстві України, відмінність процесуальної аналогії від фактичної процесуальної діяльності суду.

Ключові слова: правосуддя, цивільне судочинство, процесуальна аналогія, фактична процесуальна діяльність.

В статье проанализированы основные проблемы применения аналогии в современном гражданском судопроизводстве Украины, отличие процессуальной аналогии от фактической процессуальной деятельности суда.

Ключевые слова: правосудие, гражданское судопроизводство, процессуальная аналогия, фактическая процессуальная деятельность.

Tkachuk O.S. PROCEDURAL ANALOGY OR FACTUAL PROCEDURAL ACTIVITY

The article deals with the analysis of basic problems of analogy application in contemporary civil judicial proceedings of Ukraine, as well as the difference between procedural analogy and factual procedural activity of court.

Key words: justice, civil judicial proceedings, procedural analogy, factual procedural activity.

Постановка проблеми. Із доктрини процесуального права відомо, що цивільне судочинство – це комплексна система інститутів, стадій, процесуальних проваджень, у яких процедури, процесуальні дії повинні вчинятися за чітко визначеною процесуальною формою і які не повинні суперечити одна одній. І лише все це разом буде визначати певний уніфікований стандарт правосуддя.

Із прийняттям нового Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України більшість науковців стала стверджувати те, що в ньому регламентовано й офіційно дозволено судам застосовувати процесуальну аналогію. Відразу зазначимо, ми за існування процесуальної аналогії, оскільки передбачити всі процесуально-правові ситуації, життєві обставини законодавцю неможливо. Але в ЦПК України безпосередньо вона не передбачена, тому при відправленні правосуддя інколи використовують «фактична процесуальна діяльність». Наскільки це відповідає об'єктивній дійсності. Чи насправді судовий розсуд намагається подолати недоліки законодавця. Окреслення цих доволі складних питань є метою статті.

Застосування аналогії в процесуальному праві завжди викликало немало суперечок серед учених і практиків. Зокрема, тривалий час у юридичній науці велись і ведуться дискусії щодо допустимості аналогії, її умов, меж використання, відмежування від схожих правових явищ тощо.

Ступінь розробленості проблеми. Як зазначає, наприклад, В. Соколов, в основному можливість застосування аналогії в цивільному судочинстві не заперечується, оскільки більшість правознавців визнають, що це не суперечить інтересам законності [1].

Проте існує думка, що застосування аналогії в межах процесуального права зумовлює ігнорування принципу законності, порушення жорсткої процесуальної форми. Науковці, які заперечують застосування процесуальної аналогії, як головний аргумент на захист своєї позиції наводять твердження, що в усіх випадках, коли законодавець допускає застосування аналогії, він прямо вказує на це в законі.

На думку інших науковців, відсутність указівок про можливість застосування аналогії не є перешкодою для її застосування, оскільки ще з

більшою ймовірністю можна сказати, що коли законодавець відмовився від застосування аналогії, такий його намір повинен бути чітко сформульований у законі. При цьому О. Косаренко вважає, що відмовлятися від аналогії цивільного процесуального законодавства в країні, де триває судово реформа, надто передчасно, а з урахуванням того, що законодавець визнає можливість існування недоліків у матеріальному праві, але при цьому не визнає можливості існування їх у процесуальному, ще й нелогічно [2].

У свою чергу, О. Колотова висловлює думку про те, що більш дискусійним серед правознавців є питання про можливість (або неможливість) застосування аналогії в межах кримінального процесуального права, хоча в КПК України відсутні норми, які закріплювали б правову аналогію. Група авторів, які не погоджуються з використанням аналогії в кримінальному процесуальному праві (Н. Власенко, Т. Добровольська, В. Камінська, Ю. Лівшиць та ін.), стверджують, що жодних правових підстав говорити про можливість аналогії в кримінальному судочинстві не існує. Як головний аргумент на захист своєї позиції ці правознавці наводять твердження про те, що в усіх випадках, коли законодавець допускає застосування аналогії, він прямо вказує на це в законі, а в кримінальному процесуальному законі такої вказівки, як відомо, немає [3].

Стосуються ці дискусії й застосування аналогії в цивільному судочинстві.

Зокрема, Т. Карнаух зазначає, що принцип процесуального формалізму є основним у процесуальному праві, оскільки саме через нього виявляється суворий імперативний метод публічного права, спрямований на забезпечення рівності сторін шляхом установлення чітких, формально визначених, заздалегідь відомих «правил гри». Такий інститут, як процесуальна аналогія, здавалося б, підриває цей принцип, уносить елемент невизначеності й нестабільності в процесуальні відносини, відкриває шлях зловживанням цим інститутом, суддівському свавіллю.

Водночас така позиція може завести правозастосовувача в глухий кут, коли йому бракуватиме необхідної правової норми, що, звісно, зумовить ускладнення провадження й порушення конституційних прав громадян та інших учасників процесу [4].

Виклад основного матеріалу. За часів дії ЦПК України 1963 р. вітчизняні вчені-процесуалісти в багатьох своїх підручниках із цивільного процесуального права та коментарях до ЦПК України повністю заперечували можливість застосування аналогії процесуального закону. При цьому ними не враховувалось значення процесуальної аналогії для судової практики, а виходили вони лише з того доктринального розуміння цивільного процесу, що аналогія закону до процесуальних правовідносин (публічне право) не застосовується. Їхній постулат звучить так: немає норми – не повинно бути й процесуальної дії, а прогалини (недоліки) у цивільному процесуальному законі повинні усуватися тільки в законодавчому порядку. Однак при цьому абсолютного не давалися відповіді на питання: як учиняти суду під час розгляду справи в разі наявності прогалини в цивільному процесуальному законодавстві до усунення цих прогалин на законодавчому рівні.

Із прийняттям нових ЦПК України та Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) України, з урахуванням змісту ч. ч. 8 і 9 ст. 8 ЦПК України, ч. 7 ст. 9 КАС України в юридичній літературі сформувалися дві точки зору щодо можливості застосування так званої процесуальної аналогії.

Перша точка зору вказує на те, що інститут аналогії властивий лише сфері матеріального права й не властивий процесуальним галузям права, так як процедура провадження в цивільних, господарських та адміністративних справах потребує суворої регламентації й не допускає відхилень від передбачених законом правил. Крім того, процесуальне право належить до публічного права, для якого характерний принцип «дозволено лише те, що дозволено в законі», а оскільки процесуальна аналогія прямо не передбачена в законі, то вона й не може застосовуватись.

Згідно з другою точкою зору, яка на сьогодні є домінуючою і сприйнята практикою, процесуальна аналогія можлива та передбачена в законі.

На нашу думку, процесуальна аналогія можлива, суди повинні її застосовувати, оскільки прогалин у процесуальних кодексах, на жаль, багато, особливо з урахуванням останніх унесених «точкових» змін, які в деяких випадках порушили логіку чітко встановленої й обов'язкової процесуальної форми. Разом із тим важко погодитись із твердженнями деяких вітчизняних юристів-учених і юристів-практиків щодо того, що в новому ЦПК України на законодавчому рівні дозволено застосовувати процесуальну аналогію, посилаючись при цьому на ч. 8 ст. 8 ЦПК України [5].

Інші ж науковці стримано коментують ч. 8 ст. 8 ЦПК України, при цьому все ж таки посилаються, але на аналогію цивільного, а не цивільного процесуального, законодавства [6].

Уважаємо, що такі твердження потребують деякого уточнення. У зазначених статтях, як у ч. 3 ст. 11 ЦПК України 1963 р., так і в новому ЦПК України, що вказують на законодавство, на підставі якого суд вирішує справи, на нашу думку, ідеться лише про застосування судами під час розгляду цивільних справ аналогії матеріального права, а не процесуального. Так, зазначено, якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсут-

ності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Застосування матеріально-правової аналогії було передбачено й в аналогічній ст. 11 ЦПК України 1963 р., але зазначене не означало, що на законодавчому рівні була передбачена процесуальна аналогія. Такою була процесуальна доктрина, на це не раз указувалось ученими-процесуалістами [7].

Раніше вже зазначалось, що, дійсно, у новому цивільному процесуальному законодавстві під час його розробки передбачалось введення для судової практики процесуальної аналогії [8].

Так, після першого читання у Верховній Раді України ч. 3 ст. 3 проекту ЦПК України (реєстр. № 3455) звучала так: «У разі відсутності в процесуальному праві норми, яка регулює відносини, що виникли в ході провадження у цивільній справі, суд застосовує норму, яка регулює подібні відносини, а за відсутності такої норми – суд виходить із загальних засад здійснення судочинства в Україні». При цьому була закладена й матеріально-правова аналогія в ч. 7 ст. 9 проекту ЦПК України. Однак під час другого та третього читань зазначеного Закону народні депутати фактично погодились із зауваженням до проекту й не включили до нього відповідну норму.

Із чого виходив законодавець, важко сказати. Напевне, були враховані висновки, пропозиції, зауваження вчених-процесуалістів України, які до цього часу були проти запровадження процесуальної аналогії в цивільному судочинстві.

Отже, варто констатувати, що на законодавчому рівні в новітньому цивільному процесуальному законодавстві України процесуальна аналогія офіційно не закріплена.

Зважаючи на те що, на нашу думку, суди повинні застосовувати процесуальну аналогію під час відправлення правосуддя, варто з'ясувати, що таке аналогія, умови її застосування судами, межі використання, відмежування від інших схожих правових ситуацій, щоб уникнути негативних можливостей суддівського розсуду.

Із погляду права аналогія означає вирішення певного випадку на основі правового положення (норми, принципу тощо), яке регулює схожі відносини. Тобто, під аналогією в галузі права розуміємо поширення норми або комплексу норм права на не передбачені законом, але наявні подібні правові ситуації. При застосуванні аналогії закону правозастосовний орган поширює на певні правовідносини конкретні норми, що регулюють подібні відносини. При застосуванні аналогії права виходимо із загальних засад законодавства.

Застосування матеріально-правової аналогії має відносну поширеність, стабільну законодавчу основу, апробацію на практиці, можливість її застосування судами на доктринальному рівні вже достатньо досліджена та не заперечується.

Що стосується застосування аналогії процесуального закону, то варто погодитись із думкою багатьох учених про те, що застосування аналогії є неминучістю в усіх галузях права, за винятком кримінального.

На нашу думку, чинне законодавство має правову підставу для цього. Так, ст. 55 Конституції України гарантує кожному право на судовий захист, а у ст. 124 Основного Закону держави зазначено, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Право на судовий захист не обмежується лише правом на звернення до суду, а включає в себе комплекс інших процесуальних прав: право на

особисту участь у відстоюванні своїх прав і свобод, на справедливий судовий розгляд, на законне судове рішення, на оскарження судових рішень і їх виконання тощо. Зазначене є реалізацією ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як частини національного законодавства, так як суд, який розглядав справу, повинен ухвалити судове рішення, що базується на правильному застосуванні й тлумаченні норм матеріального за чіткого дотримання вимог процесуального права.

У процесі правозастосовної діяльності суди нерідко зіштовхуються з наявністю прогалин у праві, і такі самі прогалини під час розгляду цивільних справ є, на жаль, і в цивільному процесуальному законодавстві.

Об'єктивні причини прогалин полягають у складності й швидкоплинності суспільних відносин, їх постійному розвитку й ускладненні, адже передбачити всі можливі нюанси суспільних відносин і спірних ситуацій за будь-яких умов неможливо.

Об'єктивні причини прогалин пов'язані з негативними факторами в діяльності самого суб'єкта правотворчості, законодавця. В одній із останніх монографій щодо законотворчості в Україні детально розписано процедуру творення законів, тлумачення закону, подолання колізій між положеннями законів тощо [9].

Відсутність у процесуальному законодавстві необхідних юридичних норм варто зарахувати до суттєвих проблем цивільного процесуального законодавства, оскільки в конкретному випадку не подолання цих прогалин може призвести до відмови в правосудді. А зазначене заборонено ч. 8 ст. 8 ЦПК України.

На жаль, законодавцю не повною мірою вдалось передбачити і пропрацювати питання, які виникли у зв'язку з так званими спрощеними провадженнями у ЦПК України – судовим наказом і заочним розглядом справи, а також в інших новелах процесуального законодавства (попередньому судовому засіданні, розгляді заяв про фальшивість доказів, оскарженні судових рішень тощо).

У вітчизняній юридичній літературі вже зазначалось про те, що судова практика в період дії ЦПК України 1963 р. фактично вимушено використовувала процесуальну аналогію, так як процесуальне законодавство мало прогалини щодо юридичного закріплення кожної можливої процесуальної дії, а саме:

1) стосовно надання під час розгляду справи висновку прокурором та іншими органами, фізичними особами, які вступали в процес на захист прав і свобод інших осіб, використовуючи при цьому за аналогією ст. 194 зазначеного ЦПК України щодо моменту оголошення висновку;

2) під час розгляду справ у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами, використовуючи при цьому за аналогією положення ЦПК України щодо повідомлення осіб, які беруть участь у справі, про час і місце судового розгляду, щодо проведення підготовчих дій [10].

Цей перелік можна було б ще продовжувати. Назвемо лише деякі з них. Це стосується й участі в цивільному процесі за час дії ЦПК України 1963 р. такої фігури, як спеціаліст, коли за аналогією використовувались положення ЦПК України щодо експерта, свідка й навіть положення КПК України. Фактично суди за аналогією допитували вказаних осіб як свідків, хоча вони

й надавали суду допомогу як спеціалісти. Деякі вчені при цьому зазначали, що суди використовувать фактичну процесуальну діяльність, яка не врегульована законом [11].

Новий ЦПК України деякі із зазначених вище прогалин усунув, так офіційно визнавши існування прогалин цивільного процесуального законодавства, і врахував судову діяльність, що вимушено застосовувала аналогію процесуальних норм.

Так, у ЦПК України закріплено статус процесуальної фігури – спеціаліста – з чітко визначеними процесуальними правами та обов'язками (ст. 54), якому можна заявити відвід (ст. 22). Також на законодавчому рівні визнаний процесуальний статус звуко- та відеозаписів (ст. 57), що усунуло спірну ситуацію в судовій практиці, коли їх за аналогією зараховували до письмових чи речових доказів. Разом із тим варто визнати, що й новий ЦПК України після його численних змін не відрізняється детальною правового регулювання, що з неминучістю викликає необхідність застосовувати на практиці процесуальну аналогію задля виконання завдання судочинства (ст. 1 ЦПК України), що є обов'язком суду. Це є й потребою судової практики.

Без застосування процесуальної аналогії не обійтись і при апеляційному, касаційному провадженні. Так, суди апеляційної та касаційної інстанцій уже давно фактично за процесуальною аналогією застосовують положення ст. 122 ЦПК з урахуванням ст. ст. 292, 324 ЦПК України у випадках, коли зі скаргою звертаються особи, які не мають суб'єктивного права на оскарження судового рішення, або коли оскаржується процесуальний акт, що не підлягає оскарженню. Відповідні процесуальні норми (ст. ст. 297, 328 ЦПК України), які регулюють апеляційне та касаційне провадження, не передбачають можливості безпосередньо відмовити у відкритті апеляційного/касаційного провадження. Також суди апеляційної інстанції вимушено застосовують аналогію процесуальної норми при призначенні справи до розгляду в апеляційному суді. Так, у ст. 302 ЦПК України зазначено, що після проведення підготовчих дій колегія суддів призначає справу до розгляду, однак не зазначено, чи потрібно при цьому постановляти ухвалу і яку саме, як, наприклад, чітко зазначено щодо касаційного провадження (ч. 5 ст. 332 ЦПК України). Звичайно, у такому разі суд апеляційної інстанції за аналогією з ч. 5 ст. 297 ЦПК постановляє ухвалу.

Висновки. В умовах постійного й досить частого несистемного реформування та зміни цивільного процесуального законодавства в Україні проблема прогалин права є одним із факторів, що перешкоджають однаковому застосуванню судами закону під час вирішення цивільних справ і ускладнюють доступ до правосуддя. Водночас наявність прогалин у процесуальному праві потрібно сприймати як об'єктивну дійсність. Перед українською правовою наукою та законодавцем стоїть спільне завдання – намагатися максимально вирішувати й розв'язувати важливі правові питання та завдання на стадії прийняття нормативних правових актів.

Реалізуючи функцію правосуддя під час вирішення цивільних справ суди повинні застосувати аналогію цивільного процесуального закону і права для забезпечення кожному можливості справедливого, неупередженого та своєчасно-

го захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод. Разом із тим, зважаючи на особливості цивільного процесу і статусу його учасників, застосування норм, що не регламентовані законом, припустимо лише за дотримання певних умов.

Фактична процесуальна діяльність не притаманна сучасному українському цивільному процесу. Це пояснюється тим, що в разі виявлення прогалин у процесуальному законі й необхідності вирішити конкретне юридичне завдання суд вимушений застосувати процесуальну аналогію. Водночас процедурна діяльність суду, усі його можливі дії та рішення, подібні правовідносини вже легалізовані процесуальним законом, тому така діяльність і всі здійснювані на її основі процесуальні дії не є фактичними, тобто тими, які не базуються на законі.

У цьому напрямі як перспектива подальших наукових пошуків убачається необхідність розробки й наукового осмислення пріоритетних кроків подальшого системного вдосконалення цивільного процесу з метою законодавчого регламентування порядку та умов застосування судами процесуальної аналогії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соколов В.М. Застосування процесуальної аналогії при здійсненні адміністративного судочинства / В.М. Соколов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.uabs.edu.ua/library/P_Visnik/Numbers/2_7_2012/07_02_07.pdf.
2. Косаренко О. Проблеми аналогії в контексті реформування цивільного судочинства / О. Косаренко // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 2 (18). – С. 183–186.
3. Колотова О.В. Допустимість застосування аналогії в галузях права / О.В. Колотова [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/249-tioriuagov/3474-2010-01-21-00-16-44.html>.

4. Карнаух Т.М. Проблеми застосування правової аналогії в цивільному судочинстві України / Т.М. Карнаух [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/.../27_kornauch_tm.pdf.
5. Фурса С.Я. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи : [науково-практичний посібник] / С.Я. Фурса, С.В. Щербак, О.І. Євтушенко. – К. : Видавець Фурса С.Я. ; КНТ, 2006. – С. 47.
6. Цивільний процесуальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / за заг. ред. С.С. Бичкової. – К. : Атіка. – С. 19; Цивільний процес України : [підручник] / за ред. С.О. Харитонова та ін. – К. : Істина, 2011. – С. 19.
7. Цивільний процесуальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / за ред. В.В. Комарова. – Х. : Одиссей, 2001. – С. 36; Комаров В.В. Проблеми науки гражданского процессуального права / В.В. Комаров, В.А. Бигун, В.В. Баранкова. – Х. : Право, 2002. – С. 98–101; Чернооченко С.І. Цивільний процес України : [навчальний посібник] / С.І. Чернооченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – С. 13; Тертишников В.І. Цивільний процесуальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / В.І. Тертишников. – 8-е видання, стереотипне. – Х. : Консум, 2004. – С. 16; Гражданский процесс Украины : [учебное пособие] / за ред. Ю.С. Червоного. – Х. : Одиссей, 2003. – С. 62, 65.
8. Луспеник Д.Д. Процесуальна аналогія в цивільному судочинстві: де-юре та де-факто (постановка проблеми) / Д.Д. Луспеник // Адвокат. – 2006. – № 2. – С. 12–17.
9. Ришелюк А.М. Законотворчість в Україні : [навчальний посібник] / А.М. Ришелюк. – К., 2013. – 384 с.
10. Василюк С. Застосування аналогії в цивільному процесі / С. Василюк, О. Ломоносова // Право України. – 2002. – № 3. – С. 135–137.
11. Боннер А.Т. Гражданский процессуальный закон и фактическая процессуальная деятельность / А.Т. Боннер // Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 404–406.

УДК 347.4

АКЦІОНЕРНІ ДОГОВОРИ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ Й МОЖЛИВІСТЬ УКЛАДЕННЯ

Трофіменко І.В., магістрант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються акціонерні договори з огляду на чинне законодавство України, а також акти офіційного тлумачення. Розглядається можливість існування акціонерних договорів в Україні з урахуванням імперативного характеру корпоративних норм вітчизняного законодавства. Розмежовуються суміжні категорії досліджуваного інституту акціонерних договорів.

Ключові слова: договори між акціонерами, механізм корпоративного управління, акціонерні договори, акціонерні угоди, *shareholders' agreement*, корпоративне право, акціонерні товариства, права акціонерів.

В статье исследуются акционерные договоры, учитывая действующее законодательство Украины, а также акты официального толкования. Рассматривается возможность существования акционерных договоров в Украине с учетом императивного характера корпоративных норм отечественного законодательства. Разграничиваются смежные категории исследуемого института акционерных договоров.

Ключевые слова: договоры между акционерами, механизм корпоративного управления, акционерные договоры, акционерные сделки, *shareholders' agreement*, корпоративное право, акционерные общества, права акционеров.

Trofimenko I.V. SHAREHOLDERS' AGREEMENTS IN UKRAINE: CONCEPT AND POSSIBILITY OF CONCLUSION

The article focuses on characteristics of shareholders' agreement, under the current legislation of Ukraine, as well as, under acts of official interpretation. The author discusses the possibility of shareholders' agreement in Ukraine, in view of the imperative nature of national corporate law. The author suggests a new approach to the solution of the problem of distinguishing categories related institute of shareholders' agreement.

Key words: agreements between shareholders, mechanism of corporate governance, shareholders' agreement, corporate law, joint-stock companies, shareholders' rights.

Постановка проблеми. Питання акціонерних договорів в Україні на сьогодні недостатньо досліджене. Однак, зважаючи на потенціал акціонерних договорів у юридичній практиці зарубіжних країн, воно є достатньо перспективним з огляду на «гнучкість» цього механізму в процесі управління акціонерним товариством. Використання зобов'язально-правової конструкції у відносинах між акціонерами уможливить цілеспрямоване використання ними своїх прав в управлінні товариством і може стати одним із видів побудови ефективної корпоративної структури акціонерного товариства. Відповідно до річного звіту Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2014 р., станом на початок 2015 р. в Україні налічувалося 22 852 акціонерних товариства, серед них зареєстрованих як юридичні особи: 2 917 – відкриті акціонерні товариства, 3 501 – публічні акціонерні товариства, 12 225 – закриті акціонерні товариства, 4 209 – приватні акціонерні товариства [1, с. 61]. За даними цього самого звіту, позитивне сальдо прибутку всіх акціонерних товариств становило приблизно 10,63 млрд грн, при чому більшість із акціонерних товариств реінвестувала майже весь прибуток у розвиток бізнесу [1, с. 62–64]. Одним із напрямів реінвестування стало впровадження ефективного менеджменту компаній і разом із тим створення ефективної корпоративної структури товариства. Отже, акціонерні договори як один із засобів ефективного управління акціонерним товариством має свої перспективи розвитку в Україні.

Ступінь розробленості проблеми. Аналіз літератури дає змогу визначити, що в Україні з цієї проблеми нещодавно Т. Штим захищено кандидатську дисертацію на тему: «Акціонерні угоди, правочини із заінтересованістю та значні правочини в акціонерних товариствах». Серед дослідників, котрі працювали над цим питанням, можна назвати таких: серед українських дослідників – А. Довгерт, С. Бережок, О. Виговський, О. Вінник, А. Єфименко, В. Жабський, Р. Огнев'юк, А. Сороченко, І. Спасибо-Фатеева; серед зарубіжних науковців – О. Агеев, О. Андрущенко, В. Гуреев, А. Жаворонков, О. Куделін, І. Мельникова, І. Никіфоров, А. Овчарова, І. Остапеч, Д. Пенцов, В. Рубльов, О. Сергеев, Gilles Chemla, Michel A. Habib, Alexander Ljungqvist та багато інших.

Незважаючи на значний інтерес до дослідження акціонерних договорів, питання, що стосуються їхнього змісту, основних ознак і поняття, а також можливості акціонерів використовувати цей механізм управління акціонерним товариством з огляду на переважно імперативний характер корпоративних норм, на нашу думку, не отримали достатнього висвітлення в українській правовій доктрині. Крім того, у процесі дослідження доктринальних джерел щодо акціонерних договорів виявлено певні термінологічні неузгодженості щодо співвідношення категорій «акціонерний договір» і «договір між акціонерами», а також категорій «акціонерний договір» і «акціонерна угода».

Відтак **метою статті** є аналіз нормативно-регулювання, актів судового тлумачення, які безпосередньо регулюють можливість, порядок і зміст договорів між акціонерами (акціонерних договорів), для висвітлення основних рис досліджуваних договорів, що логічно впливають із нормативного регулювання; вирішення терміно-

логічних неузгодженостей, які виникають у процесі дослідження акціонерних договорів.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно звернути увагу на законодавче регулювання договорів між акціонерами (акціонерних угод), яке обмежується положенням, викладеним в останньому абзаці частини 1 статті 29 Закону України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 № 514-VI: «Статутом товариства може бути передбачена можливість укладення договору між акціонерами, за яким на акціонерів покладаються додаткові обов'язки, у тому числі обов'язок участі у загальних зборах, і передбачається відповідальність за його недотримання» [2, ст. 29].

Акти офіційного тлумачення також не приділяють питанню акціонерних договорів (договорів між акціонерами) великої уваги, однак у Рекомендаціях Вищого господарського суду України «Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин» від 28.12.2007 № 04-5/14 (далі – Рекомендації) пунктами 6.1–6.6 питання «угод між акціонерами» розглядається.

Варто відзначити, що Рекомендації були прийняті раніше за Закон України «Про акціонерні товариства» й, мабуть, тому містять певні суперечності з викладеною вище нормою Закону.

По-перше, основною колізією між актами є те, що Закон України «Про акціонерні товариства» прямо дозволяє акціонерам-учасникам договору покладати додаткові обов'язки та відповідальність за неучасть у загальних зборах. Натомість Рекомендації зазначають, що такі договори мають бути визнані недійсними: «Угоди між акціонерами (учасниками господарських товариств) не можуть змінювати норми закону та статуту товариства, обмежувати права інших акціонерів (учасників) товариства. Зокрема, можуть бути визнані недійсними угоди між акціонерами товариства, зареєстрованого в Україні, про встановлення особливого порядку голосування на загальних зборах, який передбачає обов'язок одного або декількох акціонерів голосувати певним чином, обов'язок усіх акціонерів брати участь і голосувати на загальних зборах тощо» [3]. Цікаво, що пункт 6.4 доповнено вищезазначеним абзацом третім згідно з Рекомендаціями Вищого господарського суду від 18.06.2009 № 04-06/83, тобто вже після прийняття Закону України «Про акціонерні товариства».

По-друге, Рекомендації передбачають: «Питання корпоративного управління можуть бути врегульовані угодою, укладеною між акціонерами, тільки у випадках, прямо передбачених актами законодавства України» [3]. Натомість Закон України «Про акціонерні товариства» своїм регулюванням дозволяє застосовувати договори між акціонерами, якщо це передбачено статутом.

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на невелику увагу, приділену договорам між акціонерами в Законі України «Про акціонерні товариства», цей акт усе ж таки розширює сферу застосування цього механізму в Україні. Рекомендації, називаючи досліджуваний механізм корпоративного управління, застосовують термін «угода», однак, виходячи з назви розділу 6 «Договірне регулювання і застосування іноземного права у корпоративних відносинах та у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин», а також із абзацу 10 пункту 6.4, де за-

стосовується термін «договір», можемо зробити висновок, що категорії «угода між акціонерами» й «договір між акціонерами» розглядаються як тотожні. Не вдаючись до розгляду доктринальних положень про термінологічні відмінності між категоріями «угода» й «договір», зважаючи на непослідовність законодавця в застосуванні цих двох категорій, а також розуміючи неоднозначність регулювання терміна «угода» в українському цивільному законодавстві (визначено саме термін «договір», а не «угода»), уважаємо за необхідне застосовувати термін «акціонерний договір» і з певними припущеннями отожднювати поняття «акціонерна угода» та «акціонерний договір». Тим паче, формулювання терміна «договір» (а не «угода») використовується в останньому абзаці пункту 1 ст. 29 Закону України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008.

Окрім того, для однозначного формування визначеності категорій спробуємо порівняти поняття «договори між акціонерами» й «акціонерні договори». У дослідженнях багатьох науковців із цього питання відповідні категорії отожднюються. Річ у тім, що термін «договори між акціонерами» застосовується з огляду на законодавче врегулювання цього питання в Україні (стаття 29 Закону України «Про акціонерні товариства»), а категорія «акціонерні договори» – з огляду на буквальный переклад цього інституту в Англії (з англ. “shareholders’ agreement” – акціонерний договір, що використовується на підставі Companies Act 2006) і в країнах континентального права, наприклад, у Франції (з франц. “pacte d’actionnaires” – акціонерний договір), в Італії (з італ. “patti parasociali” – акціонерний договір, що узаконений 24.02.1998 пунктом 58 Зведеного закону Італії з фінансів). Отже, оскільки в досліджувані поняття вкладаються схожі механізми корпоративного управління, уважатимемо, що, попри можливі розходження вітчизняного та іноземного нормативного регулювання, поняття «акціонерні договори» й «договори між акціонерами» можна визнати рівнозначними. «Обережність» законодавця в упровадженні цього інституту можна обґрунтувати. Річ у тім, що імперативність норм, які регулюють корпоративні відносини, як вважають деякі дослідники, має виключати можливість застосування диспозитивного механізму упорядкування відносин – договору. Тобто, зважаючи на необхідність захисту слабшої сторони в корпоративних відносинах, законодавець надає корпоративному законодавству такої обов’язковості, що інші учасники цих відносин не можуть урегулювати їх по-іншому, за допомогою своїх домовленостей. Зокрема, серед дослідників, котрі дотримуються такої думки, варто назвати І. Спасибо-Фатееву.

У статті «Акціонерні угоди» вона зазначає: «... необхідно уникати паралельності регулювання, підміни корпоративних канонів договірними механізмами. Не можна допускати й змішання корпоративних і договірних відносин, законного, корпоративного і договірного регулювання при тому, що в принципі наше законодавство ще не визначилося однозначно з предметом регулювання (чи можуть до сфери регулювання належати організаційні відносини, в тому числі організаційні договори, і якщо можуть, то наскільки до них застосовні всі правові механізми звичайних зобов’язальних, тобто майнових, договорів) ...» [4, с. 189]. Треба визнати, що погляди цих учених стосовно неможливості врегулювати

корпоративні відносини в договорі по-іншому, ніж це передбачено законодавством, є обґрунтованими. Однак не можна заперечувати законності існування акціонерних договорів зважаючи лише на такий аргумент. Корпоративне законодавство, по-перше, не позбавлене прогалин, що дає змогу знайти нерегульовані «ділянки» відносин і дійти порозуміння щодо них; по-друге, акціонери володіють певними корпоративними (суб’єктивними) правами. У статті 12 Цивільного кодексу України вказано: «Особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Особа може відмовитися від свого майнового права. Особа може за відплатним або безвідплатним договором передати своє майнове право іншій особі, крім випадків, встановлених законом» [5, ст. 12].

Отже, акціонер може здійснювати або не здійснювати свої права. Домовляючись щодо нездійснення права (наприклад, зобов’язатися не відчувувати акції, до того як буде дотримано передбачений ними порядок реалізації переважного права купівлі-продажу акцій, якщо таке не врегульовано законодавством), акціонер вільно здійснює свої права. Зобов’язуючись реалізовувати своє право (наприклад, бути присутнім на загальних зборах акціонерів), він передбачає порядок реалізації свого права.

Для пояснення цієї думки можна провести аналогію з іншими видами договорів. За договором доручення, повірений зобов’язаний, наприклад, з’явитися на складі для прийняття продукції від імені свого довірителя. Повірений, по суті, має право знаходитись деінде з дотриманням законодавства України, але, фактично, він бере на себе зобов’язання бути саме тут і саме в такий час, отже, він, окрім усього іншого, реалізує своє право на вільне пересування. За трудовим договором, працівник бере на себе зобов’язання підпорядковуватися внутрішньому трудовому розпорядку та знаходитись на робочому місці протягом певного часу, також реалізує свої права. По суті, укласти такий вид договору чи ні, бути зобов’язаним таким чином чи ні – це право акціонера. Акціонери можуть домовитися й щодо реалізації права на ліквідаційну масу (тобто право отримати частку, пропорційну своїй, під час виходу з товариства), наприклад, лише про грошову форму під час повернення своїх часток.

Отже, незважаючи на переважну імперативність корпоративного законодавства, не можна виключати договори між акціонерами, по-перше, як специфічний спосіб реалізації (у випадку з майновими правами – спосіб розпорядження) корпоративними правами акціонера, а по-друге, як спосіб подолання прогалин у корпоративному законодавстві України.

Визначення поняття акціонерних договорів законодавчо не врегульовано. Варто відзначити, що ознаки акціонерних договорів доволі складно визначити, спираючись на законодавчі «згадки» про цей інститут. Однак, аналізуючи погляди науковців і риси цього інституту, що логічно випливають із обмеженого нормативного регулювання, варто зазначити такі універсальні якості акціонерних договорів, із яких потім можна викласти коректну дефініцію:

1. Акціонерний договір є домовленістю двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків. Ця ознака випливає з того факту, що на акціонерний договір, оскільки він є догово-

ром, розповсюджуються нормативно-правове регулювання договорів і правочинів у межах, дозволених законодавством України (включаючи корпоративне законодавство), та в межах, що обумовлюється змістом і характером корпоративних правовідносин.

2. Акціонерний договір є домовленістю між акціонерами, тобто фізичними й/або юридичними особи (або державою в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, або територіальною громадою в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном), які є власниками акцій товариства.

Суб'єктний склад акціонерного договору також є дискусійним з огляду на можливість самого товариства бути стороною договору з його ж акціонерами. Договори між акціонерами мають таку дефініцію саме через специфічний зміст відносин, що виникає між сторонами цього договору – акціонерами, тому ці договори спрямовані на реалізацію прав і обов'язків саме акціонерів. Однак *shareholders' agreements* в Англії можуть укладатися також компанією (відповідно до пункту 43 *Companies Act 2006*). На нашу думку, можна передбачити існування акціонерного договору й між товариством і акціонером (акціонерами), якщо такий передбачений статутом. Спробуємо пояснити: в абзаці 3 частини 1 статті 25 Закону України «Про акціонерні товариства» зазначено: «Акціонери – власники простих акцій товариства можуть мати й інші права, передбачені актами законодавства та статутом акціонерного товариства» [2, ст. 25], отже, додаткові права акціонерів можуть передбачатися статутом. При цьому порядок реалізації цих додаткових прав, якщо це дозволено й не врегульовано статутом, може встановлюватись саме договором між акціонером і товариством.

3. Можливість їх укладення повинна бути передбачена законом чи статутом акціонерного товариства. Ця ознака впливає із Закону України «Про акціонерні товариства» та Рекомендацій.

4. Функцією акціонерних договорів, що, на нашу думку, відрізняє їх від інших договорів, є їх спрямованість на врегулювання порядку управління товариством і реалізації у зв'язку з цим прав їхніх учасників.

5. Акціонерні договори не можуть змінювати імперативних положень законодавства. Ця ознака логічно впливає з аналізу положень Рекомендацій, у яких, зокрема, передбачається таке:

5.1. Угоди між акціонерами (учасниками господарських товариств) не можуть змінювати норми закону й статуту товариства, обмежувати права інших акціонерів (учасників) товариства [3].

Колізія між положенням, що «угоди між акціонерами (учасниками господарських товариств) не можуть ... обмежувати права інших акціонерів (учасників) товариства» [3], і нормою статті 29 Закону України «Про акціонерні товариства» була розглянута в статті вище, однак положення про те, що «угоди між акціонерами (учасниками господарських товариств) не можуть змінювати норми закону й статуту товариства» [3], залишається дискусійним, але таким, яким можуть обґрунтувати свої рішення суди, визнаючи договори недійсними.

5.2. У разі укладення таких угод із питань, що зараховано до врегулювання законом або статутом товариства, вони можуть бути визнані судом недійсними [3].

5.3. Умова договору між акціонерами (учасниками) зареєстрованого в Україні товариства про підпорядкування відносин з управління товариством іноземному праву є нікчемною [3].

5.4. Акціонери товариства не можуть своєю угодою встановити інші правила, ніж передбачені імперативними нормами, зокрема положеннями конкурентного законодавства. Правочини між акціонерами товариства, спрямовані на обмеження або усунення економічної конкуренції на товарних та інших ринках України, є нікчемними [3].

Отже, коло питань, які може врегулювати досліджуваний інститут, значно обмежено Рекомендаціями, що й пояснює незначну практику їх застосування в Україні.

Як нам видається, акціонерні договори можуть мати більший потенціал, якщо б це питання було більш урегульоване менш широкими за змістом нормами (такими як норми Рекомендацій). Звичайно, до кожного предмета такого договору має бути звернена увага законодавця і сторін договору. Наприклад, якщо сторонам заборонена уступка переважного права купівлі-продажу акцій приватного акціонерного товариства іншим особам, відповідно до пункту 6 статті 7 Закону України «Про акціонерні товариства», то не може акціонерний договір передбачати можливість уступки відповідного переважного права.

Якщо статутом передбачено можливість укладати акціонерні договори щодо встановлення переважного права в закритому акціонерному товаристві, то, на нашу думку, норма Закону «акціонери публічного акціонерного товариства можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів товариства» [2, ст. 7] не означає, що окремим акціонерним договором сторони-акціонери не можуть зобов'язуватися дотримуватись правила про переважну купівлю-продаж акцій.

Отже, норма Рекомендацій, що «в разі укладення таких угод з питань, які віднесено до врегулювання законом або статутом товариства, ці угоди можуть бути визнані судом недійсними» [3], убачається занадто широкою та нелогічно обмеженою можливістю акціонерів визначити порядок реалізації своїх прав.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що *акціонерний договір (договір між акціонерами)* – це домовленість між акціонерами або між акціонером (-ами) і товариством цих акціонерів, що спрямована на встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків сторін з метою реалізації управління акціонерним товариством, можливість укладення якої передбачена чинними нормами законодавства й/або статутом акціонерного товариства.

Що стосується можливості існування акціонерного договору, то ця думка підтверджується кількома факторами, викладеними в статті. Зважаючи на те що корпоративне законодавство, по-перше, не позбавлене прогалин, що дає змогу знайти неврегульовані «ділянки» відносин і діяти порозуміння щодо них, по-друге, акціонери володіють певними корпоративними (суб'єктивними) правами, які можуть вільно здійснювати на власний розсуд, доведена можливість укладати акціонерні договори, попри імперативний характер корпоративного законодавства. Тим більше, така можливість передбачається нормою закону.

На нашу думку, інститут акціонерного договору, який має місце в законодавстві України, потребує комплексного законодавчого врегулювання та впровадження з огляду на необхідність установа більш зручного для акціонерів механізму в процесі управління акціонерним товариством.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Річний звіт НКЦПФР за 2014 «Ринок цінних паперів. Європейський вибір: нові можливості та зростання» // НКЦПФР. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nssmc.gov.ua/user_files/content/58/1434454281.pdf.

2. Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008 № 514-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/514-17>.

3. Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин : Рекомендації Президії Вищого господарського суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v5_14600-07.

4. Спасибо-Фатєєва І. Акціонерні угоди / І. Спасибо-Фатєєва // Право України. – 2009. – № 12. – С. 182–190.

5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 станом на 25.09.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

6. Закон про компанії 2006 р. / Companies Act 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents>.

УДК 347.78.01

ВІДМІННІСТЬ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СПАДКОЄМЦЯ Й ВОЛОДІЛЬЦЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

Фесенко Є.В., здобувач

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена порівняльному аналізу відмінностей правового статусу спадкоємця й володільця авторських прав на основі наукових досліджень.

Ключові слова: автор, спадкоємець, володільця авторських прав, правовий статус, спадкування авторських прав.

Статья посвящена сравнительному анализу отличий правового статуса наследника и обладателя авторских прав на основе научных исследований.

Ключевые слова: автор, наследник, обладатель авторских прав, правовой статус, наследование авторских прав.

Fesenko E.V. A DIFFERENCE BETWEEN LEGAL STATUS OF HEIR AND COPYRIGHT PROPRIETOR IN UKRAINE

The article deals with the comparative analysis of differences between legal status of heir and copyright proprietor based on the monographic research.

Key words: author, heir, copyright proprietor, legal status, inheritance of copyrights.

Постановка проблеми. Авторське право первинно належить авторам. За винятком деяких випадків, авторські права передавані. Вони можуть бути передані третій стороні, яка стає володільцем авторських прав (таке передання виправдано необхідністю забезпечення широкого розповсюдження твору, бо це є головною турботою кожного творця), а можуть, відповідно до законодавства України, перейти до спадкоємців автора, адже авторські права зі смертю автора не закінчуються.

Ступінь розробленості проблеми. Питання про визначення правового статусу осіб, до яких або в силу заповіту, або на підставі закону перейшло виключне право в порядку спадкування, є досить важливим. Спори у сфері спадкування авторських прав – це майже не досліджувана частина у вітчизняному праві. На сьогодні в законодавстві відсутні спеціальні норми, присвячені спадкуванню прав на результати інтелектуальної діяльності. Саме тому це питання потребує ретельного вивчення.

Окремі проблемні питання спадкування авторських і суміжних прав розглядали такі вчені, як Є.П. Гаврилов, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка, П.С. Никитюк, У.А. Омарова, О.А. Підпригора, В.І. Синайський, С.Я. Фурса, Г.В. Чурпіта та ін.

Метою статті є виявлення особливостей правового статусу спадкоємця авторських прав

і його відмінностей від статусу автора й володільця авторських прав.

Виклад основного матеріалу. Здебільшого автором твору науки, літератури, мистецтва є одна особа. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права», автор є первинним суб'єктом, якому належить авторське право. За відсутності доказів іншого, автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Це положення застосовується також у разі опублікування твору під псевдонімом, який ідентифікує автора [1, с. 12].

Можливі випадки, коли інші особи можуть претендувати на авторство щодо того чи іншого твору. У таких випадках тільки суд, розглянувши суть справи та відповідні докази, може ухвалити рішення щодо авторства. Принцип презумпції авторства на твір відповідає Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів, у статті 15 якої встановлюється, що автор твору, права на який охороняються, вважається таким за відсутності доказу протилежного, якщо його ім'я зазначене на творі звичайним способом [2, с. 1]. Визнання авторства необхідно для того, щоб автор мав право на порушення судового переслідування в усіх країнах Бернського Союзу щодо будь-яких осіб, які допустили незаконне використання його твору.

В окремих випадках у творчому процесі беруть участь кілька осіб. Їх називають співавторами. Важливою умовою співавторства є те, що вклад співавторів у твір повинен мати творчий характер, тобто не можна говорити про співавторство, якщо одна особа диктує роман, а інша записує його, домовляється з видавництвом, дістає папір для видання тощо. Цивільно-правова теорія встановлює два види співавторства: роздільне й нероздільне. При нероздільному співавторстві неможливо виділити творчу працю кожного співавтора. При роздільному співавторстві складові твору чітко визначені й відомо, хто конкретно зі співавторів написав ту чи іншу його частину. Практичне значення такого поділу полягає в тому, що якщо співавторство є роздільним, то кожен із авторів зберігає за собою право розпоряджатися створеною ним частиною твору, у тому числі заборонити її використання, якщо інше не передбачено договором між співавторами. В окремих випадках, якщо твір створено в співавторстві, авторське право на нього належить співавторам спільно. Кожен зі співавторів зберігає своє авторське право на створену ним частину твору, яка має самостійне значення [3, с. 141, 142].

Роздільне та нероздільне співавторство закріплено законодавством у ст. 436 Цивільного кодексу України. У теорії авторського права при таких видах співавторства створені твори називають «сумісні твори». Д.В. Липчик нероздільне співавторство розглядає в межах обмежувальної концепції, а роздільне – у межах розширювальної концепції [4, с. 112].

Після смерті автора особа, яка отримала виключне право на твір, має право його використати, однак не в тому обсязі, у якому це може зробити сам автор.

З урахуванням указанного положення видаються неспроможними позиції, що відомі в радянській науковій літературі, згідно з якими до спадкоємців переходить уся правомочність померлого автора, яка й використовується спадкоємцями в повному обсязі [5, с. 44].

На сьогодні правовий статус спадкоємців виключних прав на твір формується на підставі загальних положень про спадкове право, що містяться в книзі шостій Цивільного кодексу України, а також статті 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка допускає перехід у спадщину виключного права на твір. Інші закони про інтелектуальну власність не містять норм про перехід майнових прав суб'єктів права інтелектуальної власності у спадщину, однак це зовсім не означає, що майнові права суб'єктів права інтелектуальної власності не можуть передаватися в спадщину.

Спадкоємці, на відміну від авторів, є суб'єктами нетворчого характеру, тобто особами, які отримали право використовувати твір не через вкладення своєї творчої праці, а в результаті того, що відповідне право перейшло до них у порядку спадкування. Проте книга четверта Цивільного кодексу України формально не передбачає відмінностей між правовим статусом особи, котра отримала право на використання твору в порядку спадкування (спадкоємцем), і правовим статусом особи, яка придбала право використовувати твір у силу, наприклад, договору про відчуження прав на твір або закону, – праволодильцем. У науковій літературі щодо цього також указується на різний статус суб'єк-

тів нетворчого характеру, котрі отримали виняткові права на твір.

До категорії осіб, котрі володіють виключним правом на твір, можуть бути зараховані спадкоємці авторів, інші особи, у яких виникло право на твір у силу закону чи договору. Так, володільцями авторських прав на твори науки, літератури й мистецтва є також юридичні особи, які є правонаступниками авторів творів, володільцями похідного авторського права. На нашу думку, правовий статус автора, спадкоємця та іншого праволодильця не збігається за своїм обсягом, тому їх не потрібно змішувати.

Чинне законодавство закріплює за автором виключні права на використання створеного ним твору будь-яким способом і в будь-якій формі. Це означає, що автор установлює, від якого моменту, у яких формах, обсязі й межах буде відкрито доступ до твору для невизначеного кола осіб.

Перехід виключного права до спадкоємця означає, що стосовно останнього починають діяти статті 440, 441 Цивільного кодексу України, з яких убачається, що праволодильцю належить виключне право на використання твору в будь-якій формі та будь-яким способом, а також виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами [6, с. 8]. Отже, до спадкоємців автора переходять виключні права на використання твору, що означають право здійснювати, дозволяти або забороняти відтворювати твір (право на відтворення); розповсюджувати оригінал або примірники творів будь-яким способом: продавати, здавати в прокат тощо (право на розповсюдження); імпортувати примірники твору з метою розповсюдження, включаючи примірники, виготовлені з дозволу автора або іншого володільця авторських прав (право на імпорт); публічно показувати твір (право на публічний показ); публічно виконувати твір (право на публічне виконання); публічно сповіщувати твір (право на публічне сповіщення); право передавати твір (передавати твір для загального відома), включаючи передачу в ефір (право на публічну передачу); сповіщувати твір по кабелю, включаючи перше і (або) наступне сповіщення по кабелю для загального відома (право на сповіщення по кабелю); перекладати твір (право на переклад); переробляти, аранжувати або іншим способом змінювати твір (право на переробку).

Право на розповсюдження оригіналу або примірників твору належить автору або іншому володільцю авторського права на будь-який твір; комп'ютерну програму; базу даних; твір, зафіксований у фонограмі; музичний твір у вигляді нотного тексту тощо [7, с. 274, 275].

Відповідно до термінології, що використовується Цивільним кодексом України, поняття «володілець авторських прав» є більш ширшим і включає в себе поняття «спадкоємець».

Особливо варто підкреслити, що правовий статус спадкоємця передбачає наявність правомочності щодо захисту особистих прав автора. Спадкоємці мають право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі й репутації автора [1, с. 23]. Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності, не можуть відчужуватися (передаватися), за винят-

ками, установленими законом (пункти 3, 4 статті 423 Цивільного кодексу України). У частині 2 статті 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» також ідеться про те, що особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам.

Отже, не можуть успадковуватися такі особисті немайнові права авторів, як право вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо; право забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом; право вибирати псевдонім, зазначати й вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі та його примірниках і під час будь-якого його публічного використання; право вимагати збереження цілісності твору й протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі й репутації автора [7, с. 274]. Однак, як зазначалося вище, спадкоємці вправі здійснювати захист цих прав, які, варто відмітити, є безстроковими (частина 1 статті 425 Цивільного кодексу України).

Правовий статус спадкоємця авторських прав також не повністю збігається зі статусом автора. Так, якщо твір не було оприлюднено за життя автора і його оприлюднення суперечить волі автора, то спадкоємець, який формально отримав виключні права на такий твір, не може використовувати більшість майнових прав, що передбачені статтею 440 Цивільного кодексу України.

Винятком із цього правила, напевне, стане право на переклад, оскільки сам спадкоємець як особа, котра правомірно володіє правами на об'єкт авторського права, може самостійно здійснювати переклад і переробку твору без його опублікування в особистих цілях. Гадаємо, що в законодавстві з цього приводу є деяка невизначеність. З одного боку, спадкоємець є особою, до якої перейшли всі виключні права; з другого – спадкоємець не може їх використати, оскільки практично будь-яке використання виключних прав, наприклад, право на відтворення або публічне виконання твору, усе одно призведе до порушення волі автора щодо оприлюднення твору.

Як зазначалося вище, тільки автор може бути творчим суб'єктом і володіє всім об'ємом прав, що надані законодавством. Отже, якщо порівняти статус автора і спадкоємця, можна відмітити таке:

– по-перше, і автор, і спадкоємець мають право заповідати або виступати спадкодавцями за законом. Однак автор завжди може бути спадкодавцем, а спадкоємець – тільки в тому випадку, якщо ще не минув сімдесятирічний строк охорони авторських прав;

– по-друге, спадкоємець не може використовувати всі особисті немайнові права, на відміну від автора;

– по-третє, спадкоємець не може використовувати твір, який не було оприлюднено і права на який формально перейшли до нього, але автор цей твір не оприлюднив і ясно виразив свій намір заборонити оприлюднення твору в майбутньому;

– по-четверте, у спадкоємця авторських прав виключне право на використання твору (окрім випадків спадкування за заповітом) переходить разом зі всією спадковою масою, тобто з іншим майном і зобов'язаннями спадкодавця. В автора виключне право на використання твору виникає в зв'язку зі створенням ним указанного твору.

Висновки. Отже, обсяг повноважень спадкоємців авторського права на твір і осіб, яким автори чи їхні спадкоємці передали свої авторські майнові права (правоволодільців), вужчий, аніж в автора твору. За характером права вищезазначених правоволодільців є похідними, оскільки перейшли їм від автора. Різниця цих прав виявляється не лише в їх обсязі, а також і в терміні дії. Згідно зі статтею 446 Цивільного кодексу України, авторське право на твір для спадкоємців діє упродовж сімдесяти років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора.

І наостанок зазначимо, що ми висвітлили лише окремі проблемні питання у сфері спадкування авторських прав. Тому проблеми щодо спадкування авторських прав, а також правового статусу осіб, до яких або в силу заповіту, або на підставі закону перейшло виключне право в порядку спадкування, є достатньо важливими й потребують подальшого широкого обговорення наукової спільноти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
2. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24.07.1971. Приєднання від 31.05.1995, підстава 189/95-вр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_051.
3. Заїка Ю.О. Українське цивільне право : [навчальний посібник] / Ю.О. Заїка. – К. : Істина, 2005. – 312 с.
4. Липчик Д. Авторское право и смежные права / Д. Липчик ; пер. с фр. ; предисловие М. Федотова. – М. : Ладомир ; Издательство ЮНЕСКО, 2002. – С. 112.
5. Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс / П.С. Никитюк. – Кишинёв, 1973.
6. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page8>.
7. Цивільний кодекс України : [науковий-практичний коментар] / за заг. ред. Є.О. Харитонової, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубової. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Права єдність, 2009.

УДК 347.42+34.03

ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОТЕРПЛИХ У СПРАВАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗЛОЧИНОМ

Черевко С.П., суддя
Малинівський районний суд м. Одеси

Стаття присвячена дослідженню форми захисту з погляду цивільного законодавства й форми захисту як елемента позову у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином), а також вивченню питань, що виникають під час здійснення учасниками цивільного процесу дій, які пов'язані з реалізацією свого права на захист у цивільному процесі з розгляду справ зазначеної категорії. На підставі аналізу норм чинного цивільного та цивільного процесуального законодавства сформульовано загальні висновки щодо положень цивільного процесу в частині практики розгляду позовів про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином).

Ключові слова: цивільний процес, відшкодування шкоди, злочин, позов, форма захисту.

Статья посвящена исследованию формы защиты с точки зрения гражданского законодательства и формы защиты как элемента иска в делах о возмещении вреда, причиненного уголовным правонарушением (преступлением), а также изучению вопросов, что возникают во время осуществления участниками гражданского процесса действий, которые связаны с реализацией своего права на защиту в гражданском процессе по рассмотрению дел указанной категории. На основании анализа норм действующего гражданского и гражданского процессуального законодательства сформулированы общие выводы относительно положений гражданского процесса в части практики рассмотрения исков о возмещении вреда, причиненного уголовным правонарушением (преступлением).

Ключевые слова: гражданский процесс, возмещение вреда, преступление, иск, форма защиты.

Cherevko S.P. SOME PROCEDURE FEATURES OF PROTECTION OF RIGHTS OF VICTIMS IN CASES OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY CRIME

The scientific article deals with investigation of forms of protection in terms of civil law and forms of protection as the action element in cases of compensation for damage caused by a criminal offense (crime), as well as the study of questions that arise during the realization of actions by subjects of civil law procedure which are connected with the realization of their right to protection in civil proceedings in cases of this type. Based on the analysis of existing norms of civil and civil procedural law general conclusions are formulated regarding the provisions of the civil process in the practice of the claims for compensation for damage caused by a criminal offense (crime).

Key words: civil procedure, compensation for damage, crime, claim form of protection.

Постановка проблеми. Захист прав, свобод і законних інтересів учасників цивільних правовідносин гарантується державою на рівні Конституції України [1], отримує своє галузеве закріплення в цивільному та цивільному процесуальному законодавстві, а також законодавстві, що регулює організацію й діяльність судових органів в Україні. Одним із негативних явищ, із яким доводиться зустрічатися в сучасному суспільстві, є факти кримінальних правопорушень (злочинів), учинення яких завдає матеріальної та моральної шкоди учасникам суспільних правовідносин. Незважаючи на те що держава бере на себе обов'язок кримінального переслідування правопорушника, відновлення прав, майнового стану й навіть здоров'я найчастіше стає проблемами самого потерпілого. Захист порушених немайнових і майнових прав та інтересів у таких випадках здійснюється через правоохоронні органи й суди в межах кримінальних і цивільних процедур.

Якщо з вибором форми захисту своїх прав та інтересів питань у потерпілого майже не виникає, то обрання правильного способу захисту й професійне «орієнтування» в особливостях цивільного процесу, узгодження своїх вимог із дотриманням вимог процесуальної форми та врахування напружовань судової практики є необхідними елементами, що дають змогу ефективно добитися відшкодування шкоди, завданої злочином.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі питання відшкодування шкоди, завданої злочином, а також позову в цивільному процесі були предметом дослідження багатьох учених-юрис-

тів, зокрема науковців у галузі цивільного права: М.М. Агаркова, Д.В. Бобрової, В.П. Грибанова, Н.С. Малєїна, О.А. Красавчикова, Є.О. Харитонова, Б.Б. Черепакіна та інших. Окремі питання позову в цивільному процесі досліджувалися вченими-процесуалістами, такими як С.В. Васильєв, Ю.С. Червоний, М.Й. Штефан та інші. Між тим, різноманітність кримінальних правопорушень і їхніх наслідків, а також соціальна важливість питань відшкодування шкоди, завданої злочином, об'єктивно зумовлюють необхідність дослідження всіх аспектів цієї проблеми, зокрема особливостей вибору цивільно-правових способів захисту.

Метою статті є аналіз положень цивільного та цивільного процесуального законодавства в частині обрання способів захисту у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином), та їх реалізації в межах цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України в ст. 3 гарантує кожній особі право в порядку, установленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів [2].

Цивільне законодавство, зокрема ст. 16 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України [3], передбачає, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу, і визначає способи захисту цивільних прав та інтересів. Ст. 16 ЦК України встановлено, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути такі: 1) визнання права; 2) визнання правочину

недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Крім того, цією самою статтею передбачено, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

У процесуальній літературі вирізняють кілька елементів позову, а саме: двохелементну структуру – предмет і зміст, трьохелементну структуру – предмет, підстава, зміст [4, с. 323; 5, с. 219]. Стосовно визначення сутності змісту позову в процесуальній літературі є відносна узгодженість. Змістом позову є звернена до суду вимога позивача про здійснення судом певних дій із зазначенням способу судового захисту [4, с. 324]. Змістом позову є вказана позивачем форма судового захисту [5, с. 221]. Зміст позову – це частина позову, яка відображає звернену до суду вимогу про здійснення певних дій, пов'язаних із застосуванням конкретних способів захисту порушеного, оспореного чи невизнаного права [6, с. 133].

Отже, зміст позову – це обрання заінтересованою особою способу судового захисту, а фактично це обрання тих способів, що передбачені ст. 16 ЦК України. З першого погляду у справах про відшкодування шкоди, завданої злочинцем, питань із обранням способу захисту не виникає, оскільки п. п. 8, 9 ч. 1 ст. 16 ЦК України прямо передбачено такі способи захисту, як відшкодування збитків, та інші способи відшкодування майнової шкоди й відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Але різноманітність життєвих ситуацій зумовлює необхідність розширеного підходу до питання про вибір способу захисту цивільного права та інтересу.

Цивільне законодавство не містить визначення поняття способів захисту цивільних прав та інтересів. За їх призначенням вони можуть уважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду в разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення. Питання захисту судом цивільних прав та інтересів залишається вкрай актуальним, оскільки відсутність належного правового врегулювання й суперечність окремих положень чинного законодавства породжують багато проблем під час застосування передбачених указаними нормами способів захисту, що в більшості випадків позбавляє їх ефективності й істотно ускладнює здійснення судом захисту порушених цивільних прав та інтересів учасників спірних правовідносин [7].

Згідно з правовою позицією, висловленою Верховним Судом України в Постанові від 12 червня 2013 р. в справі №6-32цс13, законодавчі обмеження матеріально-правових способів захисту цивільного права чи інтересу підлягають застосуванню з дотриманням положень ст. ст. 55, 124 Конституції України і ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), відповідно до яких кожна

особа має право на ефективний засіб правового захисту, не заборонений законом. Оскільки положення Конституції України та Конвенції мають вищу юридичну силу (ст. ст. 8, 9 Конституції України), а обмеження матеріального права суперечать цим положенням, порушення цивільного права чи цивільного інтересу підлягають судовому захисту й у спосіб, не передбачений законом, зокрема ст. 16 ЦК України, але який є ефективним засобом захисту, тобто таким, що відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та наслідкам, спричиненим цим порушенням [8].

Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення. З цією метою суд повинен з'ясувати характер спірних правовідносин сторін (предмет і підставу позову), характер порушеного права позивача й можливість його захисту в обраний ним спосіб. Згадані вище способи захисту мають універсальний характер, вони можуть застосовуватись до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав. Разом із тим зазначений перелік способів захисту цивільних прав чи інтересів не є вичерпним [7].

У контексті обраного нами для дослідження аспекту проблеми, якщо мова йде про відшкодування шкоди (у тому числі й у справах про відшкодування шкоди, завданої злочинцем), значний інтерес викликає положення ч. 4 ст. 22 ЦК України. Зокрема, на вимогу особи, якій завдано шкоду, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована й в інший спосіб, зокрема шкода, завдана майну, може відшкодовуватись в натурі (передання речі того самого роду й тієї самої якості, пошкодження пошкодженої речі тощо).

Верховний Суд України визначив, що в цьому контексті потрібно мати на увазі, що стягнення збитків можливе в разі наявності договірних відносин і неналежного виконання договірних зобов'язань. У свою чергу, відшкодування шкоди є належним способом захисту в разі здійснення позадоговірного цивільного правопорушення. Зазначена норма кореспондує з нормою ст. 1192 ЦК України, де зазначено, що з урахуванням обставин справи суд за вибором потерпілого може зобов'язати особу, яка завдала шкоди майну, відшкодувати її в натурі (передати річ того самого роду й такої самої якості, пошкодити пошкоджену річ тощо) або відшкодувати завдані збитки в повному обсязі.

Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі.

Якщо розглядати наслідки кримінальних правопорушень (злочинів), що посягають на майнову сферу потерпілого та не пов'язані із заподіянням шкоди його здоров'ю або життю, то питання про обрання альтернативного способу відшкодування завданої шкоди набуває значної актуальності. Проте в судовій практиці випадки задоволення вимог потерпілого таким «нетрадиційним» способом майже відсутні, що пов'язано з низкою проблем, включаючи нерозуміння позивачем своїх прав і можливостей обрання способів захисту свого порушеного права, негнучкість мислення суддів у частині задоволення таких вимог, труднощі примусового виконання

рішення суду в таких випадках тощо. Останнє, як правило, знаходить своє відображення в наполяганні суддів в уточненні позовних вимог, що відбувається в попередньому судовому засіданні. Згідно зі ст. 130 ЦПК України, якщо спір не вирішено шляхом мирової угоди, не передано на розгляд третейського суду, позивач не відмовився від позову або відповідач не визнав позову, то суд під час попереднього судового засідання уточнює позовні вимоги, устанавлює суб'єктний склад і проводить інші необхідні дії. Відповідно до ст. 156 ЦК України, після закінчення підготовки справи до судового розгляду суддя постановляє ухвалу, де зазначає, які підготовчі дії ним проведені, і встановлює дату розгляду справи. У цій ухвалі й відображається результат проведених дій щодо підготовки справи, які, у свою чергу, повинні визначитися після проведення попереднього судового засідання. Між тим, вивчення судової практики свідчить, що в більшості випадків указані ухвали мають формальний характер, іноді навіть ухвалюються без видалення до нарадчої кімнати. Так нівелюється значення стадії процесу, яка створює необхідні умови для правильного і своєчасного вирішення справи, ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення, на що звертав увагу Верховний Суд України в Постанові «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 № 5 [9].

Водночас невиконання позивачем роз'яснень суду щодо уточнення формулювання позовних вимог може призвести до відмови в задоволенні позову.

Якщо ж розглянути процесуальну ситуацію щодо укладення сторонами мирової угоди, умовами якої може бути передання іншої речі того самого роду й тієї самої якості, то формально суд повинен перевірити, відповідно до ч. 5 ст. 175 ЦПК України, мирову угоду на предмет законності й не порушення прав, свобод і законних інтересів інших осіб. І якщо немає норми спеціального закону про можливість передання такої речі потерпілому, то суд може відмовити в визнанні такої мирової угоди. Водночас у матеріально-правовому сенсі передання такої речі можна розглядати як відступне. Згідно зі ст. 600 ЦК України, зобов'язання припиняється за згодою сторін унаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюються сторонами. Отже, можна розглядати норму про відступне як спеціальну, яка передбачає можливість передання речі такого самого роду й тієї самої якості. І будь-яких перешкод для таких дій закон, на нашу думку, не містить. Окремо варто підкреслити, що іноді передання відступного та укладення мирової угоди є найбільш ефективним способом компенсації завданої злочином шкоди, аніж судова процедура та майже безперспективна процедура примусового виконання рішення суду, що особливо відчувається, коли особа, котра вчинила кримінальне правопорушення, ухиляється від добровільного його виконання.

Дослідження дає змогу сформулювати такі висновки. Обрання способу захисту у справах про відшкодування шкоди, завданої злочином,

має ґрунтуватися на положеннях ст. 16 ЦК України з урахуванням положень п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України та правової позиції Верховного Суду України у справі № 6-32цс13, якими передбачено, що порушення цивільного права чи цивільного інтересу підлягають судовому захисту й у спосіб, не передбачений законом, зокрема ст. 16 ЦК України, але який є ефективним засобом захисту, тобто таким, що відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та наслідкам, спричиненим цим порушенням. Потрібно змінити підхід, що склався в сучасній судовій практиці щодо примушення осіб, які звертаються до суду, до уточнення позовних вимог, змісту позову згідно з ч. 1 ст. 16 ЦК України, якщо останні посилаються на п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Головною ідеєю, яку доцільно запровадити в такому сенсі у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, треба сформулювати так, що з урахуванням специфіки завданої шкоди спосіб її компенсації повинен визначити сам потерпілий, а тому якщо останній погоджується на відшкодування шкоди шляхом передання речі аналогічної якості, то варто підтримувати таку позицію й оформлювати це у вигляді відступного в мировій угоді. В зв'язку з цим ми ще раз підкреслюємо необхідність проведення попереднього судового засідання у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином), з метою не тільки з'ясування необхідності застосування саме такого способу захисту, що не передбачений ст. 16 ЦК України, а й з метою вирішення інших питань, що передбачені ст. 130 ЦПК України, зокрема щодо можливості укладення мирової угоди тощо.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням процедури розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої злочином, а також інші проблеми, пов'язані з розглядом таких справ, особливостей позовних вимог у таких справах, виходять за межі статті і становлять перспективні напрями подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 42. – Ст. 492.
3. Цивільний кодекс України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
4. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. – К. : Концерн «Видавничий дім Ін Юре», 2005. – 624 с.
5. Цивільний процес України / за ред. Ю.С. Червоного. – К., 2007. – 392 с.
6. Цивільний процес : [навчальний посібник] / за ред. Ю.В. Білоусова. – К. : Прецедент, 2006. – 293 с.
7. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/6AF1EBA6DF621DEDCC2257CE60053FFC3>.
8. Рішення ВСУ у справі № 6-32цс13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.advokat.org.ua/pravova-nformac-ya/sudova-praktika-advokatsk-zapiti-listi-zvernennja-v-dpov-d/postanova-vsu-pro-efektivn-sposobizahistu-v-d-12-06-13-6-32cs13.html>.
9. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09>.

УДК 347.624.1

ВЧИНКИ ЯК ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩІ ОБСТАВИНИ В СІМЕЙНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Явор О.А., к. ю. н.,
доцент кафедри цивільного права № 2
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто правомірні й неправомірні вчинки в сімейному праві. Особу увагу приділено характеристиці неправомірних вчинків батьків щодо дітей.

Ключові слова: юридичний факт, види юридичних фактів, правомірний вчинок, неправомірний вчинок.

В статье рассмотрены правомерные и неправомерные поступки в семейном праве. Особое внимание уделено характеристике неправомерных поступков родителей в отношении детей.

Ключевые слова: юридический факт, виды юридических фактов, правомерный поступок, неправомерный поступок.

Yavor O.A. ACTIONS AS LEGALLY SIGNIFICANT CIRCUMSTANCES IN THE FAMILY LAW

The article deals with lawful and unlawful actions in family law. Particular attention is paid to the characteristics of unlawful actions of parents against children.

Key words: legal fact, types of legal facts, lawful act, unlawful act.

Постановка проблеми. Юридичні вчинки – це дії, які породжують юридичні наслідки незалежно від спрямованості волі на їх настання. Суб'єкт вчинення може навіть не знати про можливі юридичні наслідки або оцінювати їх неправильно. Так, наприклад, аморальна поведінка нареченої / нареченого, приховання нею / ним обставин, що мають істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо), можуть стати підставою для відмови від укладення шлюбу. Таким чином, вчинок, який не було спрямовано на настання юридичних наслідків, може їх спричинити, але лише за умови, що інший учасник відносин вчинить відповідний юридичний акт. В іншому разі усі вказані обставини – аморальна поведінка, приховання обставин, що мають істотне значення, тощо – так і не набудуть статусу юридично значущих.

Аналогічний статус, наприклад, має відмова дружини від народження дитини (може стати підставою для розірвання шлюбу¹), фактичне припинення шлюбних відносин (тягне за собою особливий порядок вирішення спорів між подружжям), одержання нагород під час шлюбу (є підставою для їх визнання особою власністю того із подружжя, ким їх отримано), негідне поведіння одного із подружжя у шлюбних відносинах (може бути підставою, якщо інший з подружжя про це заявить, для втрати права на утримання). Це дії, які можуть породжувати юридичні наслідки, але при цьому саме їх вчинення не продиктоване бажанням настання таких наслідків.

Метою статті є надання загальної характеристики правомірним і неправомірним вчинкам у сімейному праві в контексті теорії юридичних фактів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз західної літератури, присвяченої проблемам сімейного права, свідчить про те, що основна увага, коли йдеться про юридичні вчинки в сімейно-правовій сфері відносин, приділяється неправомірним юридичним вчинкам, що мають особливий характер саме через вчинення їх у цій сфері відносин, неправомірним юридичним вчинкам, що тягнуть за собою особливі юридичні наслідки й мають специфіку у своєму встановленні й своїй фіксації. Саме тому видається доцільним зупинитися саме на цій категорії юридичних вчинків у сфері сімейного права.

Звернімося до проявів домашнього насильства як до юридичного факту у сімейному праві. Законодавство України у сфері протидії насильства в сім'ї містить юридичні дефініції (визначення) насильства в сім'ї та його форм.

Одне з перших завдань суду, як свідчить аналіз судової практики, у справах про «домашнє насильство» – встановити юридичний факт сімейних відносин між тим, хто вчиняв дії, що можуть бути кваліфіковані як насильство, й жертвою такого насильства. Так, зокрема, суди припускаються помилки, коли, наприклад, посилаючись на ст. 3 Сімейного кодексу України, відповідно до якої сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають спільні права та обов'язки, визнають відсутність сімейних відносин між братом і сестрою, які хоча й проживають разом в одній квартирі, спільним побутом не пов'язані й не мають спільних прав і обов'язків. Такі висновки суду призводять до того, що використання нецензурної лайки до своєї сестри й погрози фізичною розправою на її адресу судом не визнаються насильством у сім'ї (див. постанову Хмельницького міськрайонного суду від 18 вересня 2014 р. у справі № 686/19201/14-п [3], постанову Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу від 28 квітня 2015 р. у справі № 212/2004/15-п [4]) або, наприклад, нецензурна лайка на адресу колишньої дружини також не визнається підставою для застосування заходів щодо протидії насильству в сім'ї (див. постанову Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 6 березня 2012 р. у справі № 440/781/12 [5], постанову Вишницького ра-

¹ Так, в одній зі справ посилання позивача на те, що за тринадцять років подружнього життя дружина так і не погодилась на народження дитини, були прийняті судом до уваги при задоволенні його вимоги про розірвання шлюбу (див. рішення Апеляційного суду Київської області від 3 листопада 2014 р. у справі № 367/4020/14-ц [1]). В іншій справі підставою для задоволення позову про розірвання шлюбу став той факт, що дружина при укладенні шлюбу приховала той факт, що за станом здоров'я не може народити дитину, але провину з цього приводу перекладала на позивача і цим його шантажувала (рішення Димитровського міського суду Донецької області від 18 жовтня 2012 р. у справі № 2/0513/718/2012 [2]).

йонного суду Чернівецької області від 5 травня 2015 р. у справі № 713/730/15-п [6]).

Законодавство України у сфері протидії насильству в сім'ї закріплює чотири форми такого насильства: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне. Такий перелік форм насильства в сім'ї відповідає положенням Конвенції Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством стосовно жінок та домашнім насильством.

Відповідно до ст. 1 Закону фізичне насильство в сім'ї – це умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

Законодавство України у сфері запобігання насильству в сім'ї застосовується до всіх осіб, які постраждали від такого насильства на території України, незалежно від громадянства України чи його відсутності, що відповідає міжнародним стандартам у сфері протидії домашньому насильству.

У зв'язку із закріпленою на законодавчому рівні дефініцією «члени сім'ї» виникає низка проблем, пов'язаних з вимогами щодо спільного проживання жертв насильства в сім'ї та кривдників, фактом наявності зареєстрованих або фактичних шлюбних відносин між жінкою та чоловіком, які вчинюють сімейне насильство, поширенням законодавства про насильство в сім'ї на одностатеві пари тощо.

Члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, за умови відсутності в його діях ознак злочину вноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, про що йому повідомляється під розписку. Таке попередження може бути винесено осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку. Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї вноситься працівниками служби дільничних інспекторів міліції або кримінальної міліції у справах дітей за місцем проживання особи, яка вчинила насильство в сім'ї. Тих членів сім'ї, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції чи кримінальна міліція у справах дітей бере на профілактичний облік. Зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, проводиться органами, які брали особу на такий облік, якщо протягом року після останнього факту вчинення насильства в сім'ї особа жодного разу не вчинила насильства в сім'ї.

У разі вчинення особою насильства в сім'ї після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї служба дільничних інспекторів міліції або кримінальна міліція у справах дітей видає цій особі під розписку направлення на проходження корекційної програми та в триденний строк надсилає до відповідного кризового центру повідомлення про направлення особи на проходження корекційної програми. Проходження корекційної програми для такої особи є обов'язковим.

Нарешті, до спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї належить захисний припис – спеціальна форма реагування служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо захисту жертви насильства в сім'ї, якою особою, яка вчинила на-

сильство в сім'ї, забороняється вчиняти певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї (ст. 1 Закону). Захисний припис може бути винесений осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

Захисний припис вноситься особі, яка вчинила насильство в сім'ї, після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної міліції у справах дітей за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором. Захисний припис не підлягає погодженню у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

Як зазначено у ст. 15 Закону, до осіб, які вчинили насильство в сім'ї, застосовуються заходи юридичної відповідальності, передбачені кримінальним, адміністративним або цивільним законодавством України.

Адміністративне законодавство України містить спеціальну норму, що закріплює адміністративну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми. Зазначені дії кваліфікуються за ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [7, с. 165].

Слід наголосити на тому, що поняття насильства в сім'ї, представлене в ст. 173-2 КУпАП, не відповідає за обсягом поняттю насильства в сім'ї, викладеному в ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», та є значно вужчим за нього.

Про притягнення до адміністративної відповідальності за дії, що є проявом насильства в сім'ї, можна говорити у випадках вчинення таких адміністративних правопорушень:

- ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей, яке тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП;
- доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінюють, або іншими особами, що охоплюється ст. 180 КУпАП;
- нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, утворюють дрібне хуліганство і тягнуть за собою адміністративну відповідальність за ст. 173 КУпАП;
- якщо під час насильства в сім'ї було допущено порушення тиші на вулицях, площах, у парках, гуртожитках, житлових будинках та інших громадських місцях у заборонений рішеннями сільських, селищних, міських рад час, то особа притягується до відповідальності за ст. 182 КУпАП;
- дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати тягне адміністративну відповідальність за ст. 51 КУпАП.

Кримінальне законодавство України, на відміну від адміністративного, не містить складу окремого злочину «насильство в сім'ї», проте чимало статей Кримінального кодексу України передбачають відповідальність за злочини, що часто вчиняються стосовно членів сім'ї та є проявом різних видів сімейного насильства. У Кримінальному кодексі України можна виділити

дві групи злочинів, що можуть бути вчинені в результаті насильницьких дій у сім'ї:

1) злочини, які можуть бути вчинені внаслідок сімейного насильства, але не враховують в основних чи кваліфікованих складах фактор насильства в сім'ї (ст. ст. 115–116, 119–123, 125–127, 129, 133, 135, 136, 143, 146, 149, 152, 153, 194, 195, 303 Кримінального кодексу України);

2) злочини, які цілеспрямовано передбачають кримінальну відповідальність за умисні насильницькі дії з боку членів сім'ї (ст. 117, ч. 2 ст. 135, 150-1, ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, 164–167, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 323 Кримінального кодексу України).

Крім кримінальної, адміністративної та цивільно-правової відповідальності, вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини тягне за собою негативні наслідки, передбачені сімейним законодавством України.

Жорстоке поводження з дитиною, а також вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва визнаються Сімейним кодексом України як підстави для позбавлення батьківських прав (відповідно, п. 3, п. 5 ст. 164 Сімейного кодексу України) або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 170 Сімейного кодексу України).

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. № 3 уточнює поняття жорстокого поводження та експлуатації дитини як підстави для позбавлення батьківських прав. Відповідно до п. 16 Постанови жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо.

Як експлуатацію дитини слід розглядати залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примус до жебракування.

Інші неправомірні вчинки батьків щодо дітей. Як свідчить викладений вище матеріал, особливістю норм сімейного права є те, що в них, як ні в яких інших правових нормах, простежується тісний взаємозв'язок прав і обов'язків громадян, дія конституційного принципу «здійснення прав і свобод невіддільно від виконання громадянами своїх обов'язків». Це положення виявляється, зокрема, в тому, що норми сімейного права передбачають застосування санкцій не тільки за нездійснення суб'єктивних прав, але в значній кількості випадків і за неналежне виконання обов'язків. У зв'язку з цим беззаперечним є висновок про те, що порушення учасниками сімейних правовідносин приписів чинного законодавства тягне за собою застосування санкцій у межах притягнення до сімейної відповідальності.

Відмінність таких санкцій від цивільно-правових полягає, зокрема, в тому, що вони є імперативними, тобто згодою сторін не можуть бути змінені існуючі і встановлені нові, не передбачені законом санкції.

Санкції в сімейному праві, як правило, розрізняються залежно від вчиненого неправомірного діяння. Універсальних санкцій, які можна було б застосовувати до всіх випадків протиправної поведінки, сімейне законодавство не знає. Більшість санкцій у сімейному праві є абсолютним визначенням – в них точно вказується вид і міра державного примусу, завдяки чому їх обсяг не може бути ані зменшений, ані збільшений судом. Тому в суду, що розглядає сімейний спір, у таких випадках немає можливості вибору. Однак покладення на особу заходів державного примусу обумовлюється не тільки наявністю необхідних для цього підстав, але й доцільністю, яка встановлюється судом із врахуванням інтересів неповнолітніх дітей та інших членів сім'ї.

Позбавлення батьківських прав є крайньою мірою, яка застосовується лише у випадках, коли інші заходи впливу не змінили ставлення батьків до виховання дітей.

Щоб не позбавляти дитини сім'ї і в той самий час забезпечити її право на належне сімейне виховання, законодавством встановлена спеціальна норма – відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав. Відібрання дітей по суті є превентивною мірою відносно батьків, оскільки надає їм можливість змінити своє ставлення до виховання дитини. Іншими словами, виконуючи профілактичну роль, така сімейно-правова санкція, як відібрання дитини у батьків, передує іншій санкції – позбавлення батьківських прав.

Відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав² з точки зору захисту прав та інтересів дитини може бути і заходом захисту прав батьків, якщо вони у зв'язку з хворобою не можуть здійснювати функції щодо виховання дітей. Це знову доводить, що про відібрання дітей без позбавлення батьківських прав мова може йти лише при відсутності вини батьків, у той час як позбавлення батьківських прав завжди є наслідком їхньої винної протиправної поведінки [8, с. 10].

Водночас ми не погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що підставою для притягнення батьків до цивільної відповідальності за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми, виступає їх власне правопорушення, під яким слід розуміти винне, протиправне невиконання або неналежне виконання покладених на них законом обов'язків щодо виховання дітей та нагляду за ними [9, с. 16].

Висновки. Насильство щодо дитини з боку її батьків (або одного з них), вчинене у згаданих формах, є підставою для позбавлення особи, що вчинила насильство в сім'ї, батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьківських прав. Особи, позбавлені батьківських прав, звільняються від обов'язків щодо виховання дитини, проте згідно з ч. 2 ст. 166 Сімейного кодексу України не звільняються від обов'язку щодо утримання дитини, який може виконуватися через аліментні платежі або в інших, передбачених законом формах.

Суди розглядають такі категорії справ, пов'язаних із насильством у сім'ї:

– справи про притягнення осіб до адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї;

– кримінальні справи, пов'язані з вчиненням насильства в сім'ї;

² Проте справи щодо позбавлення батьківських прав становлять доволі велику категорію, що налічує більше ніж 180 тис. судових актів в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

– цивільні справи, пов'язані з вчиненням насильства в сім'ї, в тому числі ті, що виникають із сімейних правовідносин.

Позбавлення батьківських прав є крайньою мірою, яка застосовується лише у тих випадках, коли інші заходи впливу не змінили ставлення батьків до виховання дітей.

Щоб не позбавляти дитини сім'ї і в той самий час забезпечити її право на належне сімейне виховання, законодавством встановлена спеціальна норма – відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав. Відібрання дітей по суті є превентивною мірою відносно батьків, оскільки надає їм можливість змінити своє ставлення до виховання дитини. Іншими словами, виконуючи профілактичну роль, така сімейно-правова санкція, як відібрання дитини у батьків, передує іншій санкції – позбавлення батьківських прав.

Відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав з точки зору захисту прав та інтересів дитини може бути і заходом захисту прав батьків, якщо вони у зв'язку з хворобою не можуть здійснювати функції щодо виховання дітей. Це знову доводить, що про відібрання дітей без позбавлення батьківських прав мова може йти лише при відсутності вини батьків, у той час як позбавлення батьківських прав завжди є наслідком їхньої винної проти-правної поведінки [8, с. 10].

Водночас ми не погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що підставою притягнення батьків до цивільної відповідальності за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми, виступає їх власне правопорушення, під яким слід розуміти винне, протиправне невиконання або неналежне виконання покладених на них законом обов'язків щодо виховання дітей та нагляду за ними [9, с. 16].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рішення Апеляційного суду Київської області від 3 листопада 2014 р. у справі № 367/4020/14-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41289390>.
2. Рішення Димитровського міського суду Донецької області від 18 жовтня 2012 р. у справі № 2/0513/718/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26995560>.
3. Постанова Хмельницького міськрайонного суду від 18 вересня 2014 р. у справі № 686/19201/14-п [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40720314>.
4. Постанова Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу від 28 квітня 2015 р. у справі № 212/2004/15-п [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43857792>.
5. Постанова Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 6 березня 2012 р. у справі № 440/781/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21857880>.
6. Постанова Вишницького районного суду Чернівецької області від 5 травня 2015 р. у справі № 713/730/15-п [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43983329>.
7. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти [В.М. Бондаровська, О.О. Кочемировська, Г.М. Лактіонова, Ю.В. Онишко, Р. Хаар, Г.О. Христова] ; за ред. О.О. Кочемировської. – К. : Вид-во ФОРМ Ю.Я. Клименко, 2010. – 461 с.
8. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В.П. Мироненко ; Київ. нац. ун-т імені Т.Г. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
9. Логвінова М.В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / М.В. Логвінова ; НАН України. Ін-т держави і права імені В.М. Корещького. – К., 2006. – 21 с.

СЕКЦІЯ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.26

ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Казак К.О., здобувач
кафедри господарського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу досвіду Європейського союзу, що набутий у сфері правового регулювання видавничої діяльності. Розглядаються основні рекомендації Європейської комісії.

Ключові слова: *видавнича діяльність, Європейський союз, європейська інтеграція України, Європейський економічний і соціальний комітет.*

Стаття посвячена аналізу опыта Европейского союза, полученного в сфере правового регулирования издательской деятельности. Рассматриваются основные рекомендации Европейской комиссии.

Ключевые слова: *издательская деятельность, Европейский союз, европейская интеграция Украины, Европейский экономический и социальный комитет.*

Kazak K.O. EU EXPERIENCE IN LEGAL REGULATION OF PUBLISHING

This article analyzes European Union's experience which is gained in field of legal regulation of publishing. The main recommendations of European Commission are discussed in article.

Key words: *publishing, European Union, European integration of Ukraine, European Economic and Social Committee.*

Постановка проблеми. Глобальне прискорення і поглиблення інтеграційних процесів ставлять сучасні держави перед необхідністю вироблення оптимальної моделі міжнародно-правової взаємодії, яка надасть змогу найбільш ефективно впровадити зарубіжний досвід до національної правової системи. Україна не є виключенням – перспектива її інтеграції до Європейського союзу зумовлює необхідність змін у різних сферах суспільного життя – політичній, економічній, культурній тощо. Однак слід визнати: право виступає центральним елементом механізму такого наближення. За висловом окремих західних дослідників правова інтеграція є першою важливою формою євроінтеграції [1, р. 74]. Саме тому ключовим елементом подальшого розвитку правової системи України є досягнення певного рівня узгодженості законодавства нашої країни і практики його реалізації з правом ЄС.

Мета статті. Актуальним для України є звернення до досвіду ЄС у виробленні моделей правового регулювання видавничої діяльності в країнах-членах ЄС і на рівні Європейського союзу в цілому.

Визнає необхідність звернення до досвіду Європейського союзу та інших провідних країн світу щодо правового регулювання відносин в сфері видавничої діяльності й уряд України. Так, у Концепції державної політики щодо розвитку національної видавничої справи та популяризації читання на період до 2020 року, схвалений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111-р [2], зокрема, підкреслюється, що у країнах Європейського союзу й США вплив держави насамперед полягає у створенні сприятливих умов для розвитку видавничої галузі, зокрема шляхом запровадження системи численних переваг

для суб'єктів видавничої справи, в тому числі податкових пільг. Основним засобом підтримки книговидавництва з боку урядів європейських країн та США є закупівля за бюджетні кошти від 25 до 40 відсотків щорічного накладу книжок, які виходять друком у цих країнах, для поповнення фондів публічних, дитячих, спеціалізованих та університетських бібліотек. Водночас у Канаді прийнято програму розвитку видавничої галузі, метою якої є створення сприятливих умов для видання і розповсюдження видавничої продукції канадських авторів. Зазначена програма є основним механізмом державної підтримки видавничої галузі, обсяг фінансування якої становить близько 30 млн. доларів США на рік.

Виклад основного матеріалу. Інтерес представляє хрестоматійний документ, прийнятий свого часу Європейською Комісією «Книги і читання: культурний виклик для Європи» («Books and Reading: a Cultural Challenge for Europe»). У ньому Комісія, зокрема, відзначила, що пріоритет має бути надано забезпеченню незалежного розвитку на ринках Співтовариства та на міжнародних ринках із покладанням на видавців зобов'язання випускати якісну видавничу продукцію. Здорова політика щодо конкуренції в межах єдиного європейського ринку є обов'язковою за умови, що видавнича індустрія належним чином реагує не тільки на технічні й економічні зміни, але й на культурні потреби [3].

Видавнича діяльність, як зазначає у своєму Висновку Європейський соціальний і економічний комітет, є найбільшою культурною індустрією в Європі. Вона виступає ключовим гравцем в економічному, соціальному, політичному, етичному, освітньому, художньому й науковому розвитку Європи. Європейська література є одним із ключових художніх і культурних надбань Європи, втілюючи в собі велике багатоманіття

кожної країни, кожної європейської мови, регіону, сприяючи міжкультурному діалогу [4].

Сьогодні визнається, що видавничий сектор має велике значення для Європейського союзу й для його громадян. Він відіграє ключову економічну роль і має важливе значення для розвитку й збереження культури, інформації, освіти й демократії в цілому. Європейські видавці є світовими лідерами в своїй сфері діяльності. Роздрібний обіг книжок у Європі на даний момент становить близько € 40 млрд. на рік. З економічної точки зору це означає, що видавнича діяльність є провідною культурною індустрією в Європі. Для порівняння роздрібний продаж фільмів у Європі складає в середньому € 11 млрд. на рік. Також відзначається, що сьогодні у видавничій індустрії Європи працює 750 000 працівників. Вона охоплює 64 000 компаній у країнах-членах ЄС і виробляє близько 0,5 ВВП.

Не випадково Європейський економічний і соціальний комітет у своєму висновку «Книговидання у русі» особливо підкреслив, що на рівні ЄС роль книговидання в соціальному, економічному, культурному, науковому й художньому розвитку Європи є надзвичайно важливою. Його розвиток має бути одним із першочергових завдань з огляду на інтереси письменників, учених, ілюстраторів, видавців, книжкових магазинів, друкарень, представників суміжних галузей промисловості, бібліотек тощо (п. 1.2 Висновку). Видавнича індустрія, як зазначає Комітет, має бути включена Європейською комісією до переліку тих галузей, розвиток яких має розглядатися в контексті стратегії Digital Europe [4]. Комітет також підкреслив необхідність вироблення адекватного законодавства на рівні ЄС і відповідних політик, які впливають на видавничу діяльність (п. 1.3 Висновку) [4].

У той же час спеціалісти в сфері видавничої діяльності відзначають, що на європейському рівні є очевидним недоліком відсутність реальної видавничої політики, яка б охоплювала програми, адаптовані до потреб цієї сфери господарської діяльності, враховувала напрями розвитку як внутрішньо регіональних проєктів, так і тих, які ставлять за мету розповсюдження європейських видань поза межами ЄС. Більша частина коштів, які виділяються для підтримки культури, спрямовуються на аудіовізуальні й кінематографічний сектори. Тим не менше, внесок видавничої діяльності в освіту й культуру має вирішальне значення як для ЄС, так і для країн, що розвиваються. Складність і тривалість процедур щодо отримання підтримки видавничої діяльності в межах ЄС часто виступає головною перешкодою для дрібних видавництв і є бар'єром в ефективній підтримці видавничої діяльності в межах ЄС.

У 2003–2005 роках Європейський Союз відіграв історичну роль, як рушійна сила в розробці й прийнятті Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження від 20.10.2005 р. [5]. Конвенція набрала чинності 18 березня 2007 р., ратифікована більш ніж 80 державами світу. Для України Конвенція набула чинності 10.06.2010 р. (Закон України «Про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» від 20.01.2010 р. № 1811-VI) [6].

Європейські видавці регулярно намагаються привернути увагу інституцій ЄС до нагальності цієї проблеми [7, с. 10]. Вони констатують від-

сутність істотних і тривалих програм ЄС на підтримку видавничої діяльності (авторів, видавців, торговців видавничою продукцією, дистрибуторів тощо). Є очевидним, що окрім непослідовної підтримки перекладів окремих художніх творів немає прямої підтримки видавничої галузі.

Крім того, сьогодні на європейському рівні обговорюється ще одна проблема видавничої галузі – проблема розповсюдження видавничої продукції. У цьому контексті особливої актуальності набувають питання мереж поширення видавничої продукції і ціноутворення на книжки. Зокрема, свого часу Європейська комісія вказала на необхідність для кожної країни-члена ЄС мати належну мережу книжкових магазинів, які можуть представити громадськості широку різноманітність опублікованої видавничої продукції, а також мати доступну мережу бібліотек, які можуть протистояти викликам комп'ютерної революції й адаптуватися до очікувань користувачів.

Крім того, Європейська комісія звертає увагу на необхідність належного правового врегулювання відносин між видавцями і авторами творів. Зокрема, підкреслюється, що в цій сфері продовжують залишатися серйозні прогалини. В Бельгії, Великій Британії, Ірландії, Люксембурзі і Нідерландах довгий час не було жодного спеціального регулювання відносин, пов'язаних із «видавничими контрактами» (publishers' contracts). Договірні відносини між видавництвом і автором базувалися на загальних правилах цивільного договірного права, заснованого на принципі свободи договору, не обумовлюючи жодної специфіки з огляду на предмет відносин. Ця ситуація не дуже відрізнялася від моделі правового регулювання, де існуюче спеціальне регулювання в сфері видавничої діяльності не є обов'язковим і від його застосування можна відмовитися, зробивши відповідну вказівку в договорі. І навпаки, Італія, Франція, Іспанія і Португалія мають детальне правове регулювання відносин між авторами і видавцями, спрямоване на захист інтересів перших.

Європейська комісія визнає як належну практику, яку слід враховувати країнам, що прагнуть європейської інтеграції, досвід спільного напрацювання типових контрактів, кодексів поведінки тощо, в якому беруть участь професійні автори або організації з перекладу, об'єднані автори, з одного боку, і видавництва, з іншого. Також вказується на необхідність подолання ситуації, коли в країні відсутні достовірні статистичні дані за основними показниками видавничої діяльності й на книжковому ринку як взятої в цілому, так і за окремими тематичними напрямками. Збір відповідної статистики має виступати постійним інструментом, за допомогою якого можна аналізувати ситуацію для того, щоб мати можливість забезпечувати відповідну підтримку цьому сектору господарювання.

Як відзначає Європейська комісія, малим і середнім видавництвам загрожує небезпека поглинання великими видавничими конгломератами, які мають безпрецедентні виробничі потужності й широкі можливості для розповсюдження видавничої продукції. Такий розвиток подій, який продиктований комерційною і промисловою логікою, у свою чергу, створює загрозу для культурних і мовних потреб тих чи інших спільнот, які проживають у Європі, а тому тут виникає необхідність втручання з боку публічної влади. У зв'язку з цим Європейська

комісія приділяє велику увагу необхідності прийняття на національному рівні заходів, які були б спрямовані на збереження незалежності видавництва, що прагнуть видавати якісну видавничу продукцію з метою забезпечення їх життєздатності, оригінальності й різноманітності публікацій. Відповідно, на думку Європейської комісії, здорова політика конкуренції в межах єдиного європейського ринку є обов'язковою для видавничої індустрії, але тільки за умови, що вона відповідає не тільки технічному й економічному розвитку, але й культурним потребам.

Висновки. Одним із центральних засобів державного регулювання в сфері видавничої діяльності Європейська комісія називає регулювання цін на видавничу продукцію. При цьому Комісія підкреслює, що застосування такого засобу державного регулювання зумовлюється тим, що видавнича продукція є особливим типом продукту, який одночасно є і культурним, і промисловим; крім того, його реалізація потребує забезпечення балансу інтересів авторів, видавців, книготорговців і читачів. Держави-члени ЄС у переважній більшості встановлюють фіксовані роздрібні ціни на видавничу продукцію (існують певні відмінності в умовах і способах такого встановлення) [3].

Правовий інститут видавничої діяльності має комплексний характер і включає в себе, серед іншого, норми податкового права. На це звертає також увагу Європейський економічний і соціальний комітет, який вказує, що належне правове регулювання здійснення господарської діяльності в сфері видавництва має передбачати збалансований податковий режим для такої діяльності. Зокрема, підкреслюється недопустимість ситуації існування дискримінаційного податкового режиму у видавничій діяльності. Так, зокрема, Комітет вказує на існування такої дискримінації як у межах ЄС, де он-лайн версії того самого видавничого продукту оподатковуються за стандартними ставками (без пільгового режиму), створюючи несправедливі конкурентні умови для продуктів з однаковим контентом, так і в США, де он-лайн видання повністю звільнено від оподаткування, що також надає їм невігдані переваги перед друкованими версіями тієї ж продукції (п. 1.4 Висновку) [4]. До слова, в Україні існує податкова пільга для друкованої видавничої продукції, і немає – для електронної (п. п. 197.1.25 Податкового кодексу України) [4].

Комітет також закликав Комісію вступити в стратегічний діалог із європейською видавничою індустрією, щоб визначити стратегії, які будуть спрямовані на задоволення потреб друкованих книг і електронних книг у цифрову епоху, що дозволить у цілому укріпити глобальну конкурентоспроможність цього сектору. Для цього було запропоновано створити групу високого рівня, включаючи представників видавничої справи й паперової промисловості з метою оцінки перспектив інвестицій і зайнятості, доступних для цих сфер господарювання в контексті мультимедійної революції (п. 1.14) [4].

Окрема увага на рівні ЄС приділяється питанню переходу до цифрового формату і його впливу на видавничу діяльність. Зокрема, відзначається, що цифровий перехід у видавничому секторі зачіпає весь подальший розвиток цієї сфери господарювання, як економічні відносини в ній, так і культурні моделі книговидавання (п.

3.1 Висновку) [4]. Європейські ринки електронних книг представляють собою роздроблену і диверсифіковану картину. Темпи зростання на розвинених ринках є дуже високими, але навіть там загальний розмір цифрових публікацій у порівнянні з друкованим книжковим ринком є дуже незначним (від 1% до 5% книжкового ринку) [4].

Проте все більше і більше видавців пропонують свої книги в електронному форматі. Широкий спектр різних бізнес-моделей для забезпечення доступу до цифрового книжкового контенту сформувався після декількох років експериментів із різноманітними технологіями та інноваціями. Читачі мають доступ до книг на персональних комп'ютерах, за допомогою електронних книг, планшетів, а також смартфонів, які стають не тільки все більш і більш витонченими і зручними, але й все більш економічно доступними. Очікується тенденція зниження ціни читання за допомогою електронних книг і, скоріше за все, подальше розширення ринку.

З'являються нові суб'єкти господарювання завдяки їх ролі в зв'язку з кінцевим користувачем: пошукові системи/портали, такі як Google, інтернет-магазини, такі як Amazon, яка також виробляє Kindle; виробники електронних пристроїв, таких як Apple. Вони переходять на ринок контенту для їх обладнання, забезпечуючи тим самим свої власні електронні книжкові магазини.

Електронні книги пропонують легкість доступу до джерел знань, культури і дозвілля, а також роблять все це доступним для вразливих груп населення, які мають труднощі при читанні, наприклад, літніх людей та людей із фізичними вадами, а також для людей, які не читають рідною мовою.

Але роль видавця, навіть у цифрову епоху, залишається вирішальним фактором: відбір рукописів, визначення змісту видавничої продукції залишається найважливішою функцією видавців, незалежно від формату доставки продукції, якість якої забезпечує саме видавець.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Lange B. Implementing EU Pollution Control : Law and Integration / Bettina Lange. – Cambridge University Press, 2008. – 344 p.
2. Концепція державної політики щодо розвитку національної видавничої справи та популяризації читання на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/111-2016-%D1%80>.
3. BOOKS AND READING: A CULTURAL CHALLENGE FOR EUROPE / (Communication from the Commission) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aei.pitt.edu/5698/1/5698.pdf>.
4. Opinion of European Economic and Social Committee on «Book publishing on move» (own-initiative opinion) 2012/C 191/04 // Official Journal of European Union. – 2012. – P. 191/18–191/23.
5. Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження від 20.10.2005 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55. – Ст. 367.
6. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» від 20.01.2010 р. № 1811-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 8. – 16 с. – С. 367.
7. Europe and book / Advocacy report of Federation of European Publishers in favour of European programmes for books. – Brussels: Federation of European Publishers, 2010. – 25 p.

УДК 346.7

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ВІД ЗІТКНЕННЯ СУДЕН ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД ГОСПОДАРСЬКИХ САНКЦІЙ

Клепікова О.В., к. ю. н.,
доцент кафедри господарського права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті пропонується коментар до окремих статей Кодексу торговельного мореплавства України та наведена власна теоретична позиція щодо визначення відшкодування збитків від зіткнення суден особливим видом господарських санкцій.

Ключові слова: господарсько-правова відповідальність, господарські санкції, відшкодування збитків, зіткнення суден.

В статье излагается комментарий к отдельным статьям Кодекса торгового мореплавания Украины и предложена собственная теоретическая позиция относительно определения возмещения убытков от столкновения судов специальным видом хозяйственных санкций.

Ключевые слова: хозяйственно-правовая ответственность, хозяйственные санкции, возмещение убытков, столкновение судов.

Klepikova O.V. REIMBURSEMENT OF MATERIAL LOSSES FROM SHIPS COLLISION AS ESPECIAL TYPES OF MUNICIPAL SANCTIONS

A commentary on individual articles of Code of trade navigation of Ukraine and presented his own theoretical position regarding determination of damages from collisions a special kind of economic sanctions proposed in article.

Key words: economic-legal responsibility, economic sanctions, damages, ship collisions.

Постановка проблеми. За умов розвитку транспортної системи України та її входження до європейської та міжнародних транспортних систем питання безпеки мореплавства набувають актуальності та важливого значення.

Актуальність теми пов'язується з відсутністю дослідження питань відшкодування збитків від зіткнення суден із позиції господарського права.

Ступінь розробленості проблеми. Розробці теорії транспортної безпеки та господарської відповідальності за правопорушення у сфері торговельного мореплавства не приділялося належної уваги. Питання господарсько-правової відповідальності були предметом досліджень В.С. Щербини, О.А. Заярного та інших науковців. Разом із тим окремі правові питання транспортної безпеки досліджувалися І.М. Аверічевим, Г.Х. Гудемою, О.О. Сапроновим, Ю.В. Степаненко та іншими науковцями.

Метою статті є визначення правової природи відшкодування збитків від зіткнення суден та розробка теорії транспортної безпеки з позиції науки господарського права у системному дослідженні родового поняття «безпека судноплавства».

Виклад основного матеріалу. Зіткнення суден – це один із видів аварії, який може мати наслідком спричинення збитків судну, вантажу, а також життя та здоров'ю людей. Тому з боку різних міжнародних організацій приділяється чимало уваги питанням зіткнення суден. Основним міжнародним актом є Міжнародна конвенція для об'єднання деяких правил відносно зіткнення суден (підписана в рамках ООН у Брюсселі 23.12.1910 р.), важливе значення також мають Конвенція про Міжнародні правила запобігання зіткненню суден на морі 1972 року (підписана в рамках ІМО 20.10.1972 р.) [1], Правила відносно компенсації збитків від зіткнення суден (так звані Лісабонські правила, затверджені ІМО у 1987 р.). Особлива природа природи Правил полягає в тому, що вони містять вимоги щодо безпеки

судноплавства і тому розглядаються у контексті міжнародно-правових засобів забезпечення безпеки судноплавства [2]. У главі 3 розділу IX Кодексу торговельного мореплавства України (далі – КТМУ) [3] закріплені норми, що регулюють відшкодування збитків від зіткнення суден.

Оскільки у Кодексі торговельного мореплавства не наводиться визначення зіткнення суден, Д.Н. Джунусова вважає, що можна звернутися до визначення, яке пропонується у правовій літературі. Адже відомо, що під зіткненням слід розуміти ненавмисне зближення і фізичне зіткнення суден. Розповсюдженою є також думка про те, що зіткненням є пошкодження одного судна іншим. До зіткнення умовно прирівнюються випадки, за яких фізичного зближення суден не було, але внаслідок неправильних дій одного судна було спричинено шкоду іншому судну, вантажу, що на ньому знаходився, іншому майну та людям [4].

Згідно з Міжнародними правилами запобігання зіткненню суден на морі 1972 р. йдеться про основні заходи, спрямовані на унеможливлення зіткнення суден. Важливість таких заходів пов'язується з питаннями безпеки судноплавства:

1. Кожне судно повинно постійно вести належне візуальне та інше спостереження, так само як і спостереження за допомогою всіх наявних засобів, стосовно переважаючих обставин і умов, з тим щоб повністю оцінити ситуацію і безпеку зіткнення.

2. Кожне судно повинно завжди прямувати з безпечною швидкістю, з тим щоб воно могло вжити належні та ефективні дії для попередження зіткнення і могло бути зупинене в межах відстані, необхідної при існуючих обставинах і умовах.

3. Кожне судно повинно використовувати всі наявні засоби згідно з переважаючими обставинами та умовами для визначення наявності небезпеки зіткнення. Якщо є сумніви щодо наявності небезпеки зіткнення, то варто вважати, що вона існує.

Дії щодо попередження зіткнення суден визначаються комплексом заходів, спрямованих на безпечну експлуатацію морських суден і характеризуються наступним чином:

а) будь-яка дія, що застосовується для попередження зіткнення, якщо дозволяють обставини, повинна бути впевненою, вчасною і відповідати хорошій морській практиці;

б) будь-яка зміна курсу та (або) швидкості, що застосовується для попередження зіткнення, якщо дозволяють обставини, повинна бути досить великою, з тим щоб вона могла бути легко виявлена іншим судном, що спостерігає його візуально або за допомогою радіолокатора; варто уникати ряду послідовних невеликих змін курсу і (або) швидкості;

в) якщо є достатній водний простір, то зміна тільки курсу може бути найбільш ефективною дією для попередження надмірного зближення за умови, що зміна зроблена завчасно, є суттєвою і не викликає надмірного зближення з іншими суднами;

г) дія, що застосовується для попередження зіткнення з іншим судном, повинна бути такою, щоб призвести до розходження на безпечній відстані. Ефективність цієї дії повинна ретельно контролюватися до тих пор, доки інше судно не буде остаточно пройдено і залишене позаду;

д) якщо необхідно відвернути зіткнення або мати більше часу для оцінки ситуації, судно повинно зменшити хід або зупинитися, застопоривши свої машини або давши задній хід.

Зіткнення – це подія за участю двох або більше суден, яка спричиняє збитки або шкоду навіть за умов відсутності дійсного контакту. Тому обов'язок відшкодувати збитки внаслідок зіткнення виникає за наявності таких умов: 1) факт господарського порушення; 2) наявність збитків внаслідок порушення; 3) вина правопорушника; 4) причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими збитками. Наведений перелік умов є класичним для визначення господарсько-правової відповідальності [5]. Разом із тим умови мають свої особливості, що пов'язано із сферою виникнення правопорушення та застосуванням спеціальних нормативних актів.

В юридичній літературі пропонується визначення господарського правопорушення, як правопорушення, що виникає при здійсненні господарської діяльності та керівництві нею [6]. Зіткнення суден може бути визначено, як окремий вид господарського правопорушення з огляду на те, що зіткнення пов'язане з експлуатацією морського судна, тобто його господарським використанням, яке у більшості спрямоване на одержання прибутку судовласником. З огляду на характер зіткнення та його суб'єктний склад, у ньому наявні щонайменше дві сторони, однією завжди є суб'єкт господарювання – судовласник, а другою – інший суб'єкт господарювання, предметом діяльності якого є морські перевезення, інша діяльність із використання морських суден та/або володіння чи використання та утримання об'єктів транспортної інфраструктури.

Прийнято вважати, що протиправна дія (бездіяльність), що характеризують зіткнення, мають місце тоді, коли поведінка того, хто спричинив шкоду, не відповідає вимогам нормативно-правових актів, що регулюють порядок плавання суден. У цьому разі мова може йти про порушення Міжнародних правил попередження зіткнення

суден (МППЗС – 1972), місцевих правил плавання, морської практики, порушення статутів служби на судах тощо. Що стосується вини, то, як правило, зіткнення суден відбувається за необережності. Випадки навмисного зіткнення суден є на практиці поодинокими. Вина має значення для визначення особи, яка буде відшкодувати спричинені зіткненням збитки. Однак слід мати на увазі, що зіткнення може мати місце і за відсутності вини (наприклад, випадково або за наявності форс-мажорних обставин). Питання про причинний зв'язок ставиться задля того, щоб визначитися, чи дійсно протиправна дія (бездіяльність) призвели до спричинення збитків.

Важливе значення має порядок документарного оформлення випадку зіткнення суден. Цей процес у більшості покладається на капітана судна і стосується вчинення такого роду дій, що спрямовуються на збір доказів та врегулювання взаємних вимог по відшкодуванню шкоди. Порядок оформлення випадку зіткнення суден напрацьований на практиці і його складають такі дії: 1) заява морського протесту; 2) надсилання судовласнику або капітану іншого судна заяви про відповідальність за зіткнення; 3) огляд пошкоджень судна та визначення збитків від зіткнення; 4) укладання угоди про юрисдикцію (тобто вирішення питання про місце розгляду вимог щодо відшкодування збитків внаслідок зіткнення); 5) забезпечення майнових вимог та за необхідності затримання чи арешт судна.

Порядок застосування права у разі зіткнення дає відповідь на питання: законодавство якої країни слід застосовувати у випадку відшкодування шкоди внаслідок зіткнення суден. Звернемося до основних правил.

1. Якщо зіткнення сталося у внутрішніх водах або територіальному морі, то до відносин пов'язаних із відшкодуванням збитків, застосовується законодавство держави, де трапилося зіткнення. Зазначимо, що права класифікація морських просторів наведена в Конвенції ООН по морському праву 1982 р., про правовий режим йдеться в Законі України від 04.11.1991 р. «Про державний кордон України», Конвенції про територіальне море та прилеглу зону, 1958 р. Внутрішні води та територіальне море є складовою частиною державної території. Правовий режим внутрішніх вод визначається правом прибережної держави, а режим територіального моря – також прибережною державою, однак з урахуванням права мирного проходу іноземних суден.

2. Якщо зіткнення трапилося у відкритому морі і спір у зв'язку із зіткненням розглядається в Україні, то застосовуються правила КТМУ.

3. Якщо всі судна, що зіткнулися, плавають під одним прапором і не зачіпають інтересів третьої сторони, застосовується законодавство держави прапора цих суден незалежно від того, де трапилося таке зіткнення.

У ч. 1 ст. 297 КТМУ закріплено основний принцип, покладений в основу правил про зіткнення суден: місце зіткнення значення не має, але зіткнення завжди має місце, якщо в ньому бере участь хоча б одне морське судно. А це значить, що місцем зіткнення може бути відкрите море, територіальне море, внутрішні води. Одним із учасників зіткнення має бути морське судно, а іншим може бути морське судно або судно внутрішнього плавання.

Разом із тим слід звернути увагу на те, що правила гл. 3 розділу IX КТМУ застосовуються

не лише у випадках зіткнення суден, а й у випадках, що підпадають під зіткнення. Мова йде про ті випадки, коли зіткнення суден не відбулося, але неправильні дії з боку одного судна (виконання або невиконання маневру чи недотримання правил судноплавства) призвели до спричинення шкоди іншому судну, особам, вантажу чи іншому майну, що знаходяться на судні. Такі випадки є підставою для відшкодування завданих у зв'язку з цим збитків.

За своєю природою зобов'язання щодо відшкодування шкоди внаслідок зіткнення є зобов'язаннями, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. Однак для застосування гл. 3 розділу IX КТМУ важливим є те, що спричинення шкоди не повинно бути результатом невиконання чи неналежного виконання договору, оскільки в останньому випадку відносини сторін мають регулюватися договором або законом, що застосовується до відповідних договірних відносин. Отже, правила КТМУ не застосовуються, наприклад, у випадках зіткнення буксира з судном, що взято на буксир; у випадку спричинення збитків фрахтувальникові за договором тайм-чартеру внаслідок аварії, що мала місце відносно судна у разі зіткнення; у випадку відповідальності перевізника перед вантажовласником за пошкодження вантажу внаслідок зіткнення та в інших такого роду випадках. У таких випадках відносини сторін визначаються за відповідними договорами (буксирування, фрахтування, морського перевезення вантажу тощо). Виняток становлять випадки ушкодження здоров'я чи смерть внаслідок зіткнення суден.

Особливо слід звернути увагу на те, що відповідальність судновласника за позадоговірну шкоду, спричинену судном, заснована на принципі передбачувальної вини (презумпції), згідно з якою судно, що рухається, вважається винним у зіткненні з портовими спорудами, які побудовані з дотриманням всіх вимог і правил. Саме за таких підстав у англо-американському праві судно не розглядається як джерело підвищеної небезпеки [7].

В юридичній літературі якнайбільше звертається увага до зіткнення суден як на підставу виникнення цивільно-правової відповідальності [8]. Звертається увага на те, що відповідальність судновласника наступає за наявності певних умов: протиправність дії чи бездії, яка призвела до зіткнення; вина судна у зіткненні; наявність збитків від зіткнення; наявність причинного зв'язку між протиправною дією та наслідками (збитками). Дія, яка призвела до зіткнення, визнається протиправною, якщо вона заборонена національним або міжнародним нормативним актом. А цивільно-правова відповідальність за збитки наступає лише в разі, якщо зіткнення відбулося з вини судна. Під виною судна пропонується розуміти вину членів екіпажу та інших працівників судновласника [4].

Зіткнення суден може бути визначено, як окремий вид правопорушення. Суб'єктний склад правопорушення й характер такої відповідальності можуть бути підставами для віднесення її саме до господарсько-правової відповідальності, а відшкодування збитків від зіткнення – до виду господарських санкцій, а саме – відшкодування збитків. Отже, правопорушення, пов'язане із зіткненням суден, є окремим видом позадоговірних правопорушень і може бути підставою господарсько-правової відповідальності. Але наявність спеціального нормативного

регулювання зіткнення суден зумовлює необхідність звернення до особливих підстав такої відповідальності та особливого порядку відшкодування збитків. Вочевидь визначення зіткнення суден як особливого виду господарських санкцій набуває теоретичного інтересу і потребує спеціального дослідження.

Нами вже зазначалося, що для відшкодування збитків внаслідок зіткнення необхідно довести вину того, хто спричинив збитки. Тому в таких випадках мова може йти про солідарну або субсидіарну відповідальність судновласника перед третіми особами відповідно до ст. 298 КТМУ. Отже, у випадку зіткнення суден без вини – випадково, внаслідок непереборної сили, або якщо неможливо встановити причини зіткнення, збитки несе той, хто їх зазнав. Причому задля майнової відповідальності судновласника за зіткнення судна не має значення факт перебування суден у русі або стоянці. Ці відносини не регулюються гл. 3 розділу IX КТМУ, а регулюються іншими нормами КТМУ, а також ЦКУ і ГКУ.

Згідно зі ст. 299 КТМУ основною умовою відповідальності за зіткнення суден є наявність вини одного із суден у зіткненні суден. У цьому випадку має місце так звана «персоніфікація», тобто наділення судна людськими властивостями. Персоніфікація використовується для спрощення викладення окремих правових норм у законодавстві багатьох країн. Із персоніфікацією пов'язані дві форми позову, а власне судовий процес «проти судна» і судовий процес «проти судновласника». Отже, коли мова йде про неправильні дії або упущення одного із суден чи про вину судна, то в дійсності мова повинна йти про неправильні дії чи вину членів екіпажу або службових осіб судновласника, самого судновласника чи власника судна або осіб, що здійснюють експлуатацію судна на підставі договору чи в силу закону (наприклад, може мати місце вина лоцмана) [9]. Таким чином, судновласник винного у зіткненні судна несе не лише свої збитки, він повинен відшкодувати збитки, спричинені судновласнику іншого судна, а також відшкодувати збитки, спричинені у зв'язку з зіткненням третім особам.

У разі зіткнення з вини всіх суден, що зіткнулися, відповідальність кожної сторони визначається відповідно до ступеня вини у зіткненні відповідно до ст. 300 КТМУ. Ступінь вини визначається, виходячи з конкретних обставин зіткнення з урахуванням характеру допущених сторонами правопорушень. Розмір відповідальності при зіткненні з вини всіх суден визначається по кожному судну окремо. Він повинен бути пропорційним вині судна у зіткненні.

Зазначимо, що за умов зіткнення двох суден визначення розміру відповідальності кожного з них після визначення ступеня вини не викликає на практиці складнощів. Однак такі складнощі можуть мати місце тоді, коли при зіткненні двох суден третє судно, уникаючи зіткнення, отримує пошкодження чи несе загибель. У цьому разі спочатку слід визначитися, чи мало місце зіткнення з вини одного чи обох суден. Якщо буде встановлено, що зіткнення виникло з вини обох суден, то тоді визначається ступінь вини суден у зіткненні й відповідно до неї – розмір відповідальності судновласників. Потім окремо розглядається питання про вину у спричиненні пошкодження чи загибелі третього судна, що не брало участі у зіткненні. Якщо третє судно от-

римало пошкодження чи загинуло з вини обох суден чи власної вини, то визначається ступінь вини кожного, у тому числі третього судна. Наприкінці визначається доля відповідальності кожного з судновласників перед третім судном (тобто відповідно до ступеня їх вини у спричиненні пошкодження чи загибелі третього судна).

Особливістю КТМУ є закріплення у ст. 301 презумпції невинуватості суден. Отже, задля того, щоб вважати судно винним у зіткненні, потрібно довести його вину. Доказування при цьому покладається на іншу сторону. Якщо потерпілими від зіткнення є два судна, то кожна зі сторін повинна надати докази вини іншого судна. Такий собі принцип змагальності: кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень. Доказами вини судна у зіткненні можуть бути матеріали розслідування аварій компетентними органами, записи у судовому та машинному журналах, у тому числі експертиза судоводіння. Для огляду пошкоджень судна судновласники можуть запрошувати фахівців – сюрвейерів. За результатами огляду сюрвейер складає акт, в якому фіксуються пошкодження, зазначається вартість ремонтних робіт тощо.

У випадках зіткнення з вини всіх суден, що зіткнулися, та за наявності збитків, що виникли внаслідок смерті або ушкодження здоров'я людей, застосовуються правила солідарної відповідальності судновласників перед третіми особами, закріплені у ст. 302 КТМУ. В цьому разі потерпілий має право вимагати відшкодування збитків як від усіх судновласників, винних у зіткненні суден, так і від будь-кого з них окремо, як у повному обсязі, так і частини. Тому потерпілий, що не отримав повного відшкодування від одного з судновласників, має право вимагати недоотриману частину відшкодування від інших судновласників. Якщо судновласник одного судна, до якого була адресована вимога про відшкодування шкоди, задовольнив її повністю, хоча повинен був сплатити меншу суму, то він вправі вимагати відшкодування надлишкової виплаченої суми з інших судновласників. У таких випадках регресивні вимоги задовольняються відповідно до ступеня вини суден у зіткненні.

В усіх інших випадках заподіяння шкоди третім особам збитки відшкодовуються відповідно до ступеня вини судна, і правило про солідарну відповідальність не застосовується.

Висновки. Транспортна безпека є складовою господарської безпеки, заходи якої спрямовані на реалізацію мети національної безпеки, безпеки економіки, безпечне здійснення різних видів господарської діяльності та безпечне функціонування транспортної системи. Безпека судноплавства є інституційною складовою транспортної безпеки. Зіткнення суден може бути визначено як окремий вид господарського правопорушення, яке пов'язане із порушенням вимог законодавства, що регулюють безпеку судноплавства. Відшкодування збитків від зіткнення суден визначається різновидом такого виду господарських санкцій, як відшкодування збитків.

Перспективи подальших розвідок полягають у необхідності подальшої розробки концепції транспортної безпеки з позиції господарського права шляхом дослідження її інституційних складових.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Постанова Верховної Ради України «Про приєднання України до Конвенції про Міжнародні правила запобігання зіткненню суден на морі 1972 року» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 673.
2. Анцелевич Г.А. Международное транспортное право: учебное пособие. – К.: Видавництво УАЗТ, 1999. – 71 с.
3. Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47–52. – Ст. 349.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.global/mejdunarodnoe-pravo-uchebnik/pravovoe-regulirovanie-stolknoveniya-55390.html>.
5. Щербина В.С. Господарське право: підручник / В.С. Щербина. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – С. 301–302.
6. Щербина В.С. Збірка статей. – К.: Вид. Ліра-К, 2015. – 56 с.
7. Гуцуляк В.Н. Морское право: учебное пособие. – М.: РосКонсульт, 2000. – 295 с.
8. Транспортное право: учебное пособие. – М.: «Былина», 2001. – 137 с.
9. Юридический справочник по торговому мореплаванию / Под ред. А.С. Кокина. – М.: Спарк, 2002. – 239 с.

УДК 346.7

СВІТОВИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ОПОДАТКУВАННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА

Сошников А.О., провідний юрист
 Інститут економіко-правових досліджень
 Національної академії наук України

Постійні зміни в податкове законодавство зумовлюють актуальність вивчення зазначеного питання. У статті досліджується механізм стягнення податку на нерухоме майно, надходження від якого становлять основну статтю доходів бюджетів місцевих органів влади; аналізується досвід іноземних держав щодо оподаткування об'єктів нерухомості й можливість його впровадження в українських реаліях.

Ключові слова: оподаткування, нерухомість, місцевий податок, ринкова вартість, інвентаризаційна вартість, кадастрова вартість, регіоналізація, закордонний досвід.

Постоянные изменения в налоговое законодательство обуславливают актуальность изучения данного вопроса. В статье исследуется механизм взимания налога на недвижимое имущество, поступления от которого составляют основную статью доходов бюджетов местных органов власти; анализируется опыт иностранных государств по налогообложению объектов недвижимости и возможность его внедрения в украинских реалиях.

Ключевые слова: налогообложение, недвижимость, местный налог, рыночная стоимость, инвентаризационная стоимость, регионализация, кадастровая стоимость, зарубежный опыт.

Soshnykov A.O. NATIONAL AND INTERNATIONAL REAL ESTATE TAXATION

Constant changes in the tax laws stipulate the study of the relevance of this issue. The article investigates the mechanism of levying property tax, income from which is the main item of income budgets of local authorities; analyzes the experience of foreign countries on the taxation of real estate and the possibility of its implementation in ukrainian reality.

Key words: taxation, real estate, local tax, market value, inventory value, regionalization, cadastral value, market value, foreign experience.

Постановка проблеми. Уже майже 25 років після набуття Україною незалежності в нашій державі відбувається пошук оптимальної податкової системи, майже кожен Уряд має на меті реформування системи оподаткування. Прийняття Податкового кодексу України в грудні 2010 р. сприймалося досить позитивно в суспільстві (серед громадян України – платників податків), бізнесу й поважних міжнародних інституціях та організаціях. Ухвалення цього кодифікованого законодавчого акта можна вважати початком системного реформування спеціалізованого законодавства. У свою чергу, необхідно звернути увагу на те, що за п'ять років дії відповідного законодавчого акта в нього було внесено майже сто змін і доповнень, окремі зміни знівеливали податкову реформу 2010 р., інші зміни не мають системності, частина змін має досить лобістський напрям (установлюють преференції для окремих галузей).

Наразі увага чинного Уряду також зосереджена на реформуванні податкової системи. Так, наприклад, Програмою діяльності Кабінету Міністрів України (документ, що покладений в основу стратегії чинного Кабінету) передбачено передання органам місцевого самоврядування додаткових бюджетних повноважень і стабільних джерел доходів для їх реалізації; зниження податкового навантаження на малий і середній бізнес [1]. Також проблемі реформування податкової системи та децентралізації приділив увагу Президент України П.О. Порошенко під час проголошення Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році» [2].

Нині державна податкова політики спрямована на децентралізацію, регіоналізацію оподаткування.

Ступінь розробленості проблеми. Вивчення питання оподаткування активно приділя-

ють свою увагу вітчизняні та іноземні науковці. У свою чергу, маловивченою є проблема оподаткування об'єктів нерухомості на місцевому й регіональному рівнях. Хоча саме податок на нерухоме майно є місцевим, надходження від нього становлять основну статтю доходів бюджетів місцевих органів влади.

Ураховуючи актуальність питання оподаткування нерухомого майна, **метою статті** є аналіз досвіду іноземних держав щодо оподаткування об'єктів нерухомості й можливість його впровадження в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу. Доцільним убачається аналіз світового досвіду щодо оподаткування. У країнах Європейського Співтовариства в більшості база оподаткування нерухомого майна розраховується на основі кадастрової (реєстрової) вартості. В окремих державах, які найбільше постраждали від економічної кризи, на нерухомість економ-класу встановлено пільги. Так, у Кіпрі від оподаткування звільнена нерухомість вартістю до 120 тисяч євро, у Греції вартість нерухомості, звільненої від оподаткування, становить до 200 тисяч євро. У Болгарії, Нідерландах, Словенії та Естонії мінімальна ставка становить 0,1% від вартості нерухомості. Крім того, за ставкою, меншою ніж 1% (нижній поріг), податки платять власники в Австрії, Італії, Латвії, Люксембурзі, Португалії, Румунії, Фінляндії і Швеції. За фіксованою ставкою 1% від оцінної вартості сплачують власники житла в Литві. У Бельгії ставка трохи більша – 1,25–2,5% [3].

У Великобританії ставка податку на нерухомість становить 1,5% оцінної вартості, у Данії – 0,6–2,4%, у Німеччині – 1–2,1%, у Японії – 1,4%, у Швеції – 1,3%, у Нідерландах – 0,1–0,9%, в Австралії – 0,35%, в Іспанії – 0,3–0,4%, у Латвії – 0,2–0,6%. За величиною ставок лідирує Сінгапур. Там для власників житла, які в ньому проживають, встановлено ставку 4%, а для

нерухомості, використовуваної в комерційних і виробничих цілях, – 12%. Якщо ж власник – іноземець, то додається ще 10% (разом 22%).

У деяких країнах ставка податку встановлюється не у відсотках до оцінної вартості, а у твердій сумі за 1 кв. м площі. Так, у Греції ставка податку змінюється від 3 до 16 євро за 1 кв. м залежно від вартості житла. У Фінляндії ставка становить близько 1 євро за 1 кв. м площі й ринкова вартість житла не має значення, у Польщі – 0,17 євро, у Словаччині – 0,033 євро. У Чехії для квартири в багатоквартирному будинку базова ставка дорівнює 0,04 євро за 1 кв. м, для приватного будинку – 0,12 євро. Базова ставка множиться на коефіцієнт, який залежить від місцезнаходження нерухомості й коливається від 0,3% в населених пунктах до 300 жителів до 4,5% в Празі [4].

У Канаді є податок на майно та податок на нерухому власність. Базою оподаткування майна є оцінка (реальна, фактична) вартість. Оскільки остання коливається, то періодична переоцінка здійснюється в більшості провінцій кожні 3–5 років, у Квебеку – щорічно. Податок із нерухомості стягується зазвичай у розмірі 0,5%–1,0% від вартості власності. Оцінювання оподатковуваної власності входить у функцію провінційної влади для формування єдиного підходу в провінції. Ринкове оцінювання проводиться громадською організацією – муніципальною корпорацією з оцінювання майна (MPAC). Достовірність її висновків перевіряється відділом із розгляду правильності оцінювання, який і розглядає відповідні скарги платників податків. Під час оцінювання враховуються три чинники: витрати на створення такої вартості; дохід, який вона реально приносить власнику; урахування ринкової вартості на момент оцінювання. Ставка різко підвищується, якщо нерухомість використовується для певних видів діяльності [5].

В окремих державах оподаткування житлових та інших приміщень здійснюється за різними ставками. У Польщі оподаткування житлової нерухомості становить 0,54 євро за кв. м, іншої нерухомості – 6,01 євро за кв. м [6].

У свою чергу, у Російській Федерації з 01 січня 2015 р. було внесено зміни до податкового законодавства: базою оподаткування стала кадастрова вартість. До цього моменту база оподаткування розраховувалась через інвентаризаційну вартість (дані бюро технічної інвентаризації). Відповідно до чинної редакції Податкового кодексу Російської Федерації, для житлових приміщень, кадастрова вартість яких до 10 млн рублів (близько 150 тисяч доларів США), ставка податку становить 0,1% від цієї вартості, від 10 млн рублів до 20 млн рублів (включно) – 0,15%, від 20 млн до 50 млн рублів – 0,2%, від 50 млн до 300 млн рублів – 0,3%, від 300 млн рублів – 2% [7].

Із 2014 р. базою оподаткування нерухомого майна в Україні є загальна площа об'єкта, хоча ще у 2013 р. була тільки житлова площа. Відповідно до ст. 265 Податкового кодексу України, до складу податку на майно належить, зокрема, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. Розміри відповідного податку встановлюються за рішенням сільської, селищної або міської рад залежно від місця розташування (зональності) й типів таких об'єктів нерухомості в розмірі, що не перевищує 2% розміру мінімальної заробітної плати, установлені законом на 1 січня звітного (податкового) року, за

1 кв. м бази оподаткування. Станом на 01 січня 2015 р. розмір мінімальної заробітної плати був 1 218 грн, тобто розмір податку не може перевищувати 24,36 грн за 1 кв. м.

У свою чергу, законодавець установив, що базою оподаткування не є квартири – до 60 кв. м; житлові будинки – до 120 кв. м; різні типи об'єктів житлової нерухомості, у тому числі їхні частки, – до 180 кв. м. Сільські, селищні, міські ради можуть збільшувати граничну межу житлової нерухомості, на яку зменшується база оподаткування.

Наразі в основу оподаткування нерухомості покладено принцип сумарної площі, а не ринкової вартості квадратного метра будови чи об'єкта нерухомості загалом.

11 грудня 2015 р. Урядом унесено до Верховної Ради України проект Закону України «Про створення конкурентних умов в оподаткуванні та стимулювання економічної діяльності в Україні», яким пропонується викласти в новій редакції Податковий кодекс України [8]. Урядова ініціатива стосується також податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки: запроваджується підвищене оподаткування для великих об'єктів житлової нерухомості (квартири площею понад 300 кв. м, будинки – понад 500 кв. м) за ставкою 25 000 грн у рік за кожен такий об'єкт нерухомості; підвищення максимальної ставки податку з 2% до 3% мінімальної зарплати за 1 кв. м нерухомості (рішення прийматимуть місцеві ради).

Головне науково-експертне управління України у своєму висновку до проекту Закону України «Про створення конкурентних умов в оподаткуванні та стимулювання економічної діяльності в Україні» акцентує увагу на недоцільності прив'язки ставки податку до розміру мінімальної заробітної плати, який, як правило, щороку підвищується Законом України «Про державний бюджет України» на відповідний рік. Необхідно погодитись із відповідною позицією.

Крім іншого, запропонований Урядом варіант оподаткування не враховує зносу об'єкта оподаткування.

Під час обчислення бази оподаткування, якщо береться до уваги ринкова вартість оподатковуваних об'єктів, ураховуються територіальне розміщення того чи іншого об'єкта нерухомості, технічний стан комунікацій.

Окремі дослідники пропонують ринковою вартістю об'єкта нерухомості визначати дані, що містяться в державних реєстрах прав власності (тобто дані, унесені під час відчуження об'єкта й незалежного його оцінювання). Ця пропозиція досить скептично оцінюється, оскільки не враховує українських реалій: частина об'єктів нерухомості оцінювалась досить давно, у свою чергу, під час здійснення правочинів сторонні досить часто через незалежне оцінювання «зменшують» ринкову вартість об'єкта нерухомості для здешевлення податкового навантаження. Доцільним убачається розробка на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях спеціального програмного продукту, який дасть змогу оцінити об'єкт нерухомості. Також необхідно передбачити можливість зменшення відповідної вартості залежно від технічного стану як самого об'єкта, так і відповідних комунікацій. У разі необхідності зменшення вартості на конкретний об'єкт повинна виїхати спеціальна комісія, утворена при виконавчому комітеті місцевої ради.

Висновки. Під час дослідження проаналізовано досвід іноземних держав щодо оподаткування об'єктів нерухомості, який може бути запроваджений в Україні шляхом унесення змін до чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України : Постанова Верховної Ради України від 11.12.2014 № 26-VIII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 102. – Ст. 3005.
2. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412>.
3. Податок на нерухомість: кращий світовий досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psv.org.ua/arts/Yurist/view-2477.html>.

4. Налог на имущество за рубежом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ru-90.ru/node/1509>.
5. Світовий досвід оподаткування: Канада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/modernizatsiya-dps-ukraini/arkchiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/svitovui-dosvid-canada>.
6. Світовий досвід оподаткування: Республіка Польща: Податкова система Республіки Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/modernizatsiya-dps-ukraini/arkchiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/dosvid-modernizachii-krain-svity/polsha/?print>.
7. Жилье и налоги: что изменится для россиян в 2015 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://reality.rbc.ru/articles/29/12/2014/562949993526701.shtml>.
8. Про створення конкурентних умов в оподаткуванні та стимулювання економічної діяльності в Україні : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57388.

УДК 347.191.5

СПІРНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ ТА ЇХ ВІДЧУЖЕННЯ

Чірко Т.І., магістрант
Київський університет права
Національної академії наук України

Стаття присвячена дискусійним питанням, що обговорюються в науковій літературі щодо корпоративних прав учасників господарських товариств, а саме: визначення правової природи цього феномену, порядок відчуження корпоративних прав, питання єдності чи множинності змісту корпоративних прав.

Ключові слова: корпоративні права, частка у статутному капіталі, відчуження корпоративних прав, оборотоздатність корпоративних прав.

Статья посвящена дискуссионным вопросам, обсуждаемым в научной литературе по поводу корпоративных прав участников хозяйственных обществ, а именно: определение юридической природы этого феномена, порядка отчуждения корпоративных прав, вопросы единства или множественности содержания корпоративных прав.

Ключевые слова: корпоративные права, доля в уставном капитале, отчуждение корпоративных прав, оборотоспособность корпоративных прав.

Chirko T.I. DISCUSSION QUESTIONS DETERMINE THE CONTENT OF CORPORATE RIGHTS AND THEIR DISPOSAL

The article deals with the discussion questions determine the content of corporate rights such as: legal nature of corporate rights; procedure for disposal of corporate rights; question of the unity or plurality rights.

Key words: corporate, share in capital, alienation of corporate law, corporate law transferable.

Постановка проблеми. З набуттям Україною незалежності суспільні відносини у сфері корпоративних прав почали стрімко розвиватися та набувати особливої актуальності у зв'язку із розбіжностями та суперечностями, викликаними неузгодженістю нормативно-правових актів з питань корпоративних прав. Корпоративні права починають відігравати все більшу та вагомішу роль у сфері господарської діяльності.

Корпоративні права є одним із активно обговорюваних у вітчизняній правовій науці явищ, внаслідок чого між науковцями не припиняються дискусії з приводу: 1) юридичної природи корпоративних прав; 2) єдності чи множинності корпоративних прав; 3) відчуження корпоративних прав чи частки у статутному капіталі товариства.

Аналіз останніх досліджень. Корпоративні права досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як В.А. Васильєва, В.В. Галов, О.В. Долинська, Ю.М. Жорнокуй, С.Я. Зінченко, С.С. Кравченко, В.М. Кравчук, В.О. Лапач, О.Г. Ломідзе, Н.Н. Пахомова, Л.В. Сіщук, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Суханов, І.Т. Тара-

сов, С.І. Шимон, І.С. Шиткіна та інші, але єдиної точки зору вони так і не дійшли. Більш того, як правило, ці питання досліджуються фрагментарно, а не комплексно. Це й обумовило обрання теми для дослідження, яка має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Довгий час у літературі не здійснювалась класифікація підходів щодо розуміння юридичної природи корпоративних прав. Спостерігається прогалина у вивченні питання єдності чи множинності корпоративних прав. Потребують дослідження проблеми відчуження корпоративних прав, питання їх оборотоздатності. Необхідно зауважити, що не всі з названих проблемних питань були висвітлені в працях вказаних авторів, тому в статті здійснюються вивчення зазначених суперечливих моментів та пошук шляхів їх вирішення.

Метою статті є класифікація підходів щодо розуміння юридичної природи корпоративних прав, дослідження питання єдності чи множинності корпоративних прав та проблем відчуження корпоративних прав.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі склалось три підходи щодо розуміння юридичної природи корпоративних прав.

Перший підхід полягає в тому, що корпоративні права є майновими за своєю правовою природою. Так, на думку В.О. Лапача, ядром корпоративного права є квота кожного учасника у спільному майні корпорації, що виступає передумовою всіх інших прав. Науковець вважає, що право участі є майновим правом, аргументуючи це так: як учасник товариства особа зобов'язана внести певний вклад і користується правом голосу, правом на дивіденди, на ліквідаційну квоту, їй належить ідеальна квота у майні, а сукупність вкладів всіх учасників становить статутний капітал. Логічним, на думку автора, є висновок про те, що праву на ліквідаційну квоту передують квота у майні [1, с. 488–492]. Прихильниками зазначеного підходу є також В.В. Галов та С.Я. Зінченко, які вважають корпоративні права абсолютним майновим, ускладненим немайновим елементом, правом участі [2, с. 117–118]. І. Т. Тарасов вважає, що права акціонера за своєю правовою природою є майновими, і тому «акціонер зобов'язаний відповідати своєю часткою за компанію», а також «акціонер має право на повернення своєї частки капіталу відповідно до закону та статуту» [3, с. 483.] Проте з цією точкою зору важко погодитись, оскільки акціонер втрачає безпосередній зв'язок із майном, що вноситься до статутного капіталу як вклад. У разі ліквідації акціонерного товариства учасник отримує не свій первинний вклад, а частину майна, що пропорційна розміру його частки у статутному капіталі товариства.

Н.Н. Пахомова, наповняючи на майновій природі корпоративних прав, зазначає: «Суб'єкти, котрі бажають організувати відносини шляхом створення корпорації, повинні надати організації, що створюється, правомочності власника на майно, що ними об'єднується; це можна зробити лише шляхом надання організації обсягу влади на це майно – титулу власності. З метою збереження зв'язку з майном юридичної особи засновники, створюючи її, не передають їй всю владу на майно, що об'єднується, а діляться з нею, зберігаючи частку владних економічних можливостей за собою» [4, с. 68–72] На майновій природі корпоративних прав наповняють також і українські науковці. Так, на думку В.А. Васильєвої, здійснення корпоративних прав безпосередньо чи опосередковано спрямоване на задоволення майнових інтересів їх носіїв. Тому їх слід вважати майновими правами, а допоміжна роль організаційних прав зводиться до мети набуття корпоративних прав. Наприклад, участь у створенні товариства з обмеженою відповідальністю передусім спрямована на отримання прибутку, а право брати участь в управлінні товариством є певною мірою похідним [5, с. 80].

На думку О.В. Долинської, учасник юридичної особи, втративши право власності на чітко визначене майно, набуває майнових прав на частину статутного капіталу. При цьому за своєю сутністю майно, яке передавалося особою до статутного капіталу, та частка учасника у статутному капіталі не є тотожними. Майно, яке передається, визначається такими ознаками, як найменування, кількість, якість, а частка – лише розміром та співвідношенням з усім статутним капіталом. Вкладом до статутного (складеного) капіталу господарського товариства можуть

бути гроші, цінні папери, інші речі або майнові чи інші відчужувані права, що мають грошову оцінку, водночас у створеній юридичній особі особа набуває права власності на частку лише як майнове право [6, с. 191].

Другий підхід виходить із зобов'язальної природи корпоративних прав. О.Г. Ломідзе вважає, що частка учасника (акція) виражає зобов'язальне право, яке учасник має щодо товариства [7, с. 17]. У літературі висувались й інші аргументи, згідно з якими зобов'язальні відносини пов'язують не тільки окремого акціонера з акціонерним товариством, а й акціонерів між собою. Зміст останніх правовідносин полягає у тому, що акціонери домовились між собою надати певну суму для облаштування та експлуатації підприємства і не відступати при експлуатації акціонерного підприємства від тих приписів закону та статуту, якими регулюється діяльність товариства. Виходячи з цього, можна сказати, що у всіх випадках прийняття незаконного рішення загальними зборами акціонерів, яке завдало шкоди іншим учасникам товариства, на акціонерів, що голосували за прийняття такого рішення, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану шкоду. При цьому не має значення, чи знав заздалегідь акціонер про можливість заподіяння шкоди та чи були його дії необережними або умисними [8, с. 150].

Представники третього підходу вважають, що корпоративні права мають свою особливу природу, власне корпоративну. Приблизником цього підходу є І.С. Шиткіна, яка заперечує майнову природу корпоративних прав, оскільки учасники корпорації, передаючи своє майно в обмін на акції (частку в статутному капіталі, пай), втрачають на нього право власності. Власником майна стає корпорація. Автор наводить такий приклад: загибель майна, яке передане як оплата частки у статутному капіталі, не припиняє зв'язку учасника з корпорацією та не змінює розмір його частки. І.С. Шиткіна також вважає, що корпоративні відносини не є зобов'язальними у чистому вигляді [9]. На думку Є.О. Суханова, корпоративні права мають власну корпоративну природу, а не зобов'язальний характер окремих прав учасників. «Завдяки корпоративним правам учасники корпорації (господарські товариства, кооперативи тощо) можуть брати участь у різних формах управління корпорацією та її майном. Реалізуючи свої корпоративні права, учасники корпорації впливають на формування волі цього корпоративного утворення, що є самостійним суб'єктом цивільного права – юридичною особою. Така ситуація є нетиповою для цивільно-правового регулювання, оскільки за загальним правилом у цивільному обороті суб'єкти самостійні та незалежні одне від одного, а тому не можуть безпосередньо брати участь у формуванні волі контрагента» [10, с. 103].

У літературі висловлюються й інші погляди, які також заслуговують на увагу.

Вважаємо за необхідне навести точку зору І.В. Спасибо-Фатєєвої, яка вважає, що корпоративні права є парними, тобто такими, що складаються з майнових та немайнових прав. Автор зазначає, що єдність особистих немайнових та майнових прав як парних категорій розуміється як їх максимально тісний зв'язок, завдяки якому реалізація одного з них має враховувати й реалізацію іншого або завдяки реалізації одного з них відбувається й реалізація другого. Аспект єдності парних прав має включати у відсут-

ність їх збігу однакове їх розуміння як таких, що врешті-решт згруповують всі можливості особи і дають тим самим цілісний правовий ефект. Не продуктивно кожне з них розглядати окремо, бо тільки у своїй нерозривній сукупності вони дають той правовий ефект, що покликаний максимально задовольнити всі інтереси і потреби їх носіїв і надати регулюванню той рівень, який здатний це зробити [11, с. 41–51].

На нашу думку, корпоративні права за своєю правовою природою є майновими. Вони виникають у засновників (учасників) товариства в результаті їхньої майнової участі у формуванні статутного капіталу, отже, корпоративні права тісно пов'язані з майном товариства. Так, майнові права, що є складовими елементами корпоративних прав, надають можливість учаснику претендувати на частину прибутку, частину майна у разі ліквідації, придбання долі у статутному капіталі товариства тощо. А немайнові права, які є не менш важливим складовим елементом корпоративних прав, надають можливість брати участь в управлінні товариством, метою якого є отримання прибутку, і цій меті підпорядковано будь-який акт управління товариством.

Так, у праві участі багато схожого з правом власності. Не маючи матеріальної оболонки, це прав має фактично всі характеристики речі. Це не дивно, адже це право виникає в результаті розв'язку права власності.

Майнове право на частку у спільній власності засновників трансформується у право участі в корпорації, втрачає свою майнову природу, оскільки безпосереднім об'єктом нового права стає не майно (воно тепер належить корпорації), а «участь в корпорації». Між учасниками та майном корпорації виникає новий суб'єкт права на це майно – корпорація. У такому випадку учасники корпорації не розглядаються як власники майна корпорації. Для учасників корпорації майно корпорації стає чужою власністю.

В юридичній літературі також немає єдності серед науковців відносно того, що становить корпоративне право. Так, прихильники першого підходу наполягають на тому, що корпоративне право є універсальною єдністю певних можливостей (правомочностей). Їх опоненти дотримуються іншої точки зору: вважають корпоративні права множинністю суб'єктивних прав учасників корпорації.

І.Т. Тарасов обстоює позицію єдиного (цілісного) акціонерного права, що містило декілька правомочностей. Підставами такого твердження є позиція вченого, висловлена в тому, що право акціонера брати участь в управлінні повинно належати кожному акціонеру як складова частина акціонерного права. Як наслідок, право бути обраним до складу управління компанії входить до змісту акціонерного права, а тому не може бути відібраним у жодного акціонера, хоча б він володів однією лише акцією [3, с. 436, 438–439].

На універсальній єдності корпоративного права наполягає Ю.М. Жорнокуй, який зазначає, що суб'єктивне корпоративне право складається з певної кількості правомочностей, які мають місце залежно від частки у статутному капіталі товариства (кількості акцій) та впливають на обсяг його можливостей щодо реалізації ним відповідного права (наприклад, скликати позачергові загальні збори вправі лише акціонери, яким сукупно належить 10%) або залежно від наявності юридичного факту, який служить

підставою для зміни обсягу права учасника (ч. 5 ст. 26 Закону України «Про акціонерні товариства» [12, с. 115–116].

Іншу правову позицію займає С.С. Кравченко, на думку якого корпоративні права становлять складний феномен із наявністю у їх складі дрібніших прав (або правомочностей) – право на участь в управлінні товариством, право на отримання певної частки прибутку (дивідендів) товариства та активів у разі ліквідації останнього, інші правомочності, передбачені законом та установчими документами. Вони становлять наповнення корпоративних прав, хоча кожне з них має самостійні етапи та форми здійснення, охорони та захисту. Тобто як корпоративні права існують самі по собі, так і їх складові можуть існувати певною мірою окремо. Склад правомочностей (склад корпоративних прав) має бути наявним повністю в кожного суб'єкта корпоративних прав [13, с. 29–32].

Прихильником такої позиції є також В.М. Кравчук, який вважає, що корпоративні права є комплексними (множинними), подільними за обсягом і неподільними за змістом. Зі складу корпоративних прав можуть бути виділені окремі елементи, які мають характер майнових прав, зокрема право на одержання частини прибутку, право на одержання частини майна товариства в разі ліквідації. Однак ці майнові права не можуть розглядатися як самостійний об'єкт правовідносин, оскільки корпоративні права є неподільними за змістом. Законом не передбачена і одночасно не відповідає йому ситуація, коли, наприклад, право участі в управлінні належить одній особі, а право на одержання частини майна в разі ліквідації (або право на одержання частини прибутку) – іншій. Відчуження навіть частини корпоративних прав означає одночасний перехід до набувача всіх прав та обов'язків, які становлять зміст корпоративних прав. У ст. 53 Закону «Про господарські товариства» прямо зазначено, що при передачі частки (її частини) третій особі відбувається одночасний перехід до неї всіх прав та обов'язків, які належали учаснику, котрий відступив її повністю або частково [14, с. 261].

Ця дискусія є актуальною і тому, що сам законодавець, даючи визначення корпоративним правам у Господарському кодексі України та Законі України «Про акціонерні товариства», вживає термін «корпоративні права» у множині, отже, він припускає множинність корпоративних прав, проте у кінці визначення зазначено «та інші правомочності». Таким чином, відповідь на це питання залишається відкритою.

Зауважимо, що в юридичній літературі існує також дискусія з приводу того, чи виступає предметом відчуження частка у статутному капіталі корпорації або корпоративне право є самостійним оборотоздатним об'єктом.

Не до кінця з'ясованим залишається питання з приводу того, що саме відчужується: корпоративні права чи частка у статутному капіталі? На жаль, законодавство України не містить положень, які б регулювали порядок вчинення правочинів щодо корпоративних прав. Відчуження корпоративного права відбувається шляхом виходу зі складу товариства його учасника або відступленням своєї частки у статутному капіталі товариства. За домовленістю осіб відступлення частки у статутному капіталі та вихід із числа учасників товариства завжди мають матеріальний підтекст, а отже, вартісну (грошову)

оцінку, хоча зовні волевиявлення осіб вчиняється у формі іншої угоди. Такі угоди мають удаваний характер, оскільки вони є нічим іншим, як продажем особою свого корпоративного права.

Так, Л.В. Сіщук вважає, що застосовані законодавцем терміни «частка», «акція» – це тільки правова форма, у якій корпоративні права переходять від учасника товариства до інших осіб. Корпоративне право як єдиний неподільний об'єкт, що становить комплекс прав майново-організаційного характеру, зміст яких визначається установчими документами та законом, заслуговує на окреме місце серед об'єктів цивільних прав [15, с. 345].

Як слушно зазначає С.І. Шимон, при відчуженні корпоративних прав об'єктом передачі виступає частка у статутному капіталі (акція), внаслідок такої передачі особа стає власником частки і набуває право на участь в управлінні господарським товариством. При цьому немайнові права не фігурують як предмет відчуження, їх перехід до власника відбувається автоматично внаслідок передачі майнових прав. У цьому випадку немайнові права слідує за майновими, поділяючи їх юридичну долю. Тому можна стверджувати, що таким немайновим правам властиве право слідування, як і майновим правам. Варто зазначити, що всі права у сфері корпоративних прав відносин пов'язані з майном господарського товариства; майнові права надають право на отримання прибутку (дивідендів), на частину майна при ліквідації товариства, а немайнові – на участь в управлінні товариством. Метою такого управління, як і будь-якої іншої дії з управління товариством, є отримання прибутку, тому право на управління є «немайновим правом на майно». Таким чином, корпоративні права охоплюють майнові права та персональні немайнові права (участь в управлінні товариством), що обумовлені майновими [16, с. 38].

Такої ж точки зору дотримується В.М. Кравчук. Автор вважає, що поняття корпоративного права пов'язане з часткою в статутному капіталі. Одне неможливе без іншого. Частка в капіталі і корпоративні права співвідносяться між собою як причина і наслідок. Первинною є частка в статутному капіталі юридичної особи. Її розмір визначає обсяг належних особі корпоративних прав. Відчуження частки в статутному капіталі однозначно приводить до відчуження корпоративних прав, оскільки вони є невіддільними [14, с. 269].

Висновки. Є підстави вважати, що предметом відчуження є частка у статутному капіталі товариства, адже вона має первинний характер по відношенню до корпоративних прав. Особа набуває останні лише внаслідок внесення певного майна до статутного капіталу створюваного суб'єкта або внаслідок відчуження такої частки, спадкування тощо. Тобто корпоративні

права слідує за часткою у статутному капіталі та не можуть відчужуватись окремо від неї.

Отже, корпоративні права є складним правовим явищем, яке потребує подальшого дослідження та належного законодавчого закріплення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лапач В.А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика / В.А. Лапач. – М. : Юридический центр Пресс, 2002. – 568 с.
2. Галов В.В. Собственность и производные вещные права: теория и практика : [монография] / В.В. Галов, С.А. Зинченко. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКАГС, 2003. – 200 с.
3. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях / И.Т. Тарасов. – М. : Статут, 2000. – 666 с.
4. Пахомова Н.Н. Природа права участия учредителя (участника) хозяйственного товарищества (общества) / Н.Н. Пахомова // Юридический мир. Общероссийский научно-практический правовой журнал. – 2007. – № 2. – С. 68–72.
5. Васильева В.А. Понятия суб'єктивного корпоративного права / В.А. Васильева // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2010. – Вип. 22. – С. 76–82.
6. Долинська О.В. Юридична природа корпоративних прав учасників господарських товариств / О.В. Долинська // Університетські наукові записки. – 2008. – № 4 (28). – С. 190–194.
7. Ломидзе О.Г. Переход обязательственных прав участников юридических лиц / О.Г. Ломидзе // Российская юстиция. – 1999. – № 10. – С. 15–17.
8. Роднова О.М. Природа прав, принадлежащих акционеру / О.М. Роднова // Юридические записки Ярославского государственного университета имени П.Г. Демидова. – 2000. – Вып. 4. – С. 148–157.
9. Шиткина И.С. Правовое регулирование корпоративных прав и обязанностей / И.С. Шиткина // Хозяйство и право. – 2011. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://shitkina-law.ru/publikatsii/pravovoe-regulirovanie-korp-prav.html>.
10. Гражданское право : [учебник] : в 2 т. / под ред. Е.А. Суханова. – М. : БЕК, 2000. – Т. 1. – 2000. – 646 с.
11. Спасибо-Фатеева І.В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр./ І.В. Спасибо-Фатеева. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – 470 с.
12. Жорнокуй Ю.М. Суб'єктивне корпоративне право: універсальна єдність чи множинність прав / Ю.М. Жорнокуй // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 3. – С. 106–116.
13. Кравченко С.С. Юридична природа корпоративних прав : [монографія] / С.С.Кравченко. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 180 с.
14. Кравчук В.М. Корпоративне право: аналіз законодавства та судової практики / В.М. Кравчук. – К. : Істина, 2005. – 720 с.
15. Сіщук Л.В. Проблеми оборотоздатності корпоративних прав та перспективи вдосконалення корпоративного законодавства щодо обігу корпоративних прав у цивільному обороті / Л.В. Сіщук // Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. докт. юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова, 28 лют. 2014 р. – Х., 2014. – С. 342–346.
16. Шимон С.И. Сущность корпоративных прав: несколько ремарок к научной дискуссии / С.И. Шимон // Закон и жизнь. – 2013. – № 7. – С. 35–39.

УДК 346.9

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Шевчук О.Р., к. ю. н.,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Тернопільський національний економічний університет

Ментух Н.Ф., к. ю. н.,
завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Тернопільський національний економічний університет

У статті проаналізовано основні ризики споживачів фінансових послуг. На основі аналізу законодавства Європейського Союзу визначено основні види гарантій захисту прав клієнтів фінансових установ. Висловлені пропозиції щодо внесення змін до законодавства України про захист прав споживачів фінансових послуг.

Ключові слова: ринок фінансових послуг, споживач фінансових послуг, гарантії захисту прав, Європейський Союз, Директива ЄС.

В статье проанализированы основные риски потребителей финансовых услуг. На основе анализа законодательства Европейского Союза определены основные виды гарантий защиты прав клиентов финансовых учреждений. Высказаны предложения о внесении изменений в законодательство Украины о защите прав потребителей финансовых услуг.

Ключевые слова: рынок финансовых услуг, потребитель финансовых услуг, гарантии защиты прав, Европейский Союз, Директива ЕС.

Shevchuk O.R., Mentuh N.F. PROTECTION OF CONSUMERS OF FINANCIAL SERVICES: THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION

The article analyzes the main risks of consumer financial services. The analysis of EU legislation defines the main types of guarantees protecting the rights of clients of financial institutions. Made proposals to amend the laws of Ukraine on protection of consumers of financial services.

Key words: market of financial services, consumer financial services, guarantees protection of rights, the European Union, the EU.

Постановка проблеми. Ринок фінансових послуг в Україні динамічно розвивається – росте кількість споживачів, фінансові продукти стають більш різноманітними і складними, поглиблюється інтеграція в світові ринки. Одночасно споживачі фінансових послуг зазвичай не мають достатньої інформації та знань і при виборі послуги не завжди можуть оцінити рівень ризиків і/або свої майбутні фінансові зобов'язання та порівняти умови, що пропонуються різними компаніями на ринку.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання захисту прав споживачів широко обговорюється у зарубіжній науковій літературі, зокрема, у працях К. Цвайгерта, Дж. Гольда, Ф. Вуда, Ф. Канна, Г. Бермана, Дж. Фридланда, Р. Циммерманна, І. Шихата та ін. На жаль, питання захисту прав споживачів фінансових послуг не розкривалися належним чином у працях вітчизняних юристів. Проте наслідки фінансової кризи спричинили підвищену увагу вітчизняних дослідників до проблематики захисту прав споживачів фінансових послуг.

Метою статті є виокремлення основних видів державних гарантій захисту прав споживачів фінансових послуг та встановлення їх загальних ознак на підставі аналізу норм фінансового законодавства України та Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. За висновком Організації економічного співробітництва та розвитку, посилення уваги до захисту прав споживачів фінансових послуг у всьому світі пояснюється особливостями сучасних фінансових продуктів та послуг, які передбачають можливість істотного переключення ризиків, що виникають, саме на споживачів. Нездатність споживачів належним чином зрозуміти та оці-

нити ризики на фоні недостатнього правового регулювання та агресивних методів просування фінансових послуг, які до того ж можуть супроводжуватися зловживаннями, шахрайством та іншими неправомірними діями з боку надавачів послуг, створюють загрозу для економічної безпеки населення та підривають його довіру до фінансових ринків, що має негативний вплив на рівень добробуту громадян та стримує економічний розвиток.

Водночас освіченого та фінансово грамотного споживача набагато складніше примусити до необдуманих дій, що опосередковано сприяє фінансовій та макроекономічній стабільності. При цьому належний захист прав споживачів фінансових послуг повинен сприяти усвідомленню такими споживачами всіх умов надання фінансових послуг, рішення про отримання яких вони приймають, а також зниженню ризиків діяльності фінансових установ, поведінка яких на ринку є виваженою та економічно обґрунтованою. Удосконалення системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг позитивно вплине на загальну економічну ситуацію у державі, оскільки відновлення довіри до фінансових установ сприятиме залученню до фінансового сектору заощаджень населення, а належне використання його можливостей для задоволення соціальних потреб громадян (насамперед, шляхом застосування механізмів страхової медицини та недержавного пенсійного забезпечення) – зменшенню навантаження на державні фінанси, що дасть можливість спрямовувати вивільнені ресурси на виконання завдань економічного розвитку.

Для удосконалення системи захисту прав споживачів фінансових послуг Кабінетом Міні-

стрів України схвалено Стратегію реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки, котра найбільш повною мірою окреслює ризики пересічних споживачів фінансових послуг. Зокрема, наявні механізми вирішення конфліктів, які виникають між споживачами та надавачами фінансових послуг, є неефективними та потребують додаткових витрат.

Баланс прав та обов'язків фінансових установ і споживачів фінансових послуг постійно порушується внаслідок законодавчих ініціатив, які посилюють позиції однієї сторони за рахунок іншої, практики реалізації фінансових послуг, що формується без урахування необхідності поважати інших учасників ринків, дотримання їх прав та інтересів.

Практика прийняття судових рішень у сфері надання фінансових послуг є непослідовною, оскільки існують факти винесення судами діаметрально протилежних рішень за аналогічними позовами.

На ринках фінансових послуг в Україні спостерігається низький рівень інформаційної прозорості.

Результати проведених в Україні соціологічних досліджень свідчать про низький рівень фінансової грамотності та обізнаності громадян, які змушені самостійно здобувати знання щодо фінансових установ та послуг, що ними надаються.

Населення недостатньою мірою володіє базовими основами фінансових знань і загальною інформацією про свої права та обов'язки як споживачів фінансових послуг. Найменш обізнаними є соціально незахищені категорії населення, зокрема пенсіонери.

Населення не має доступу до інформаційних матеріалів про фінансові послуги, які містять достовірні відомості про зміст таких послуг, їх орієнтовну вартість, пов'язані з ними ризики та юридичні наслідки.

Сьогодні інформація щодо фінансових послуг пропонується переважно у вигляді різноманітних рекламних та інших подібних продуктів, контроль за об'єктивністю і достовірністю яких недостатній, а механізм спростування наведеної в них інформації відсутній.

Ділова практика установ, що надають фінансові послуги, не завжди базується на високих стандартах надання таких послуг.

В Україні недостатньо застосовуються такі механізми регулювання стандартів надання фінансових послуг, як добровільні кодекси (кодекси етики), що зумовлює зниження рівня довіри до фінансового сектору.

Допоміжна діяльність на ринках фінансових послуг, що пов'язана з інтересами фізичних осіб, також потребує вдосконалення, оскільки на сьогодні залишаються невирішеними на законодавчому рівні питання правового статусу та забезпечення діяльності колекторських агентств/установ із реструктуризації боргів і відступлення (відчуження) банками небанківським установам права вимоги за кредитами, наданими фізичним особам.

Також потребують удосконалення питання діяльності фінансових посередників як необхідного елемента інфраструктури ринків фінансових послуг.

В Україні зафіксовані факти надання фінансових послуг особами, що не мали на те законних прав, при цьому наявний механізм вияв-

лення фактів такої діяльності та її припинення є неефективним.

Законодавство про захист персональних даних, яке поширюється і на сферу надання фінансових послуг, забезпечує захист персональної інформації споживача.

Водночас неврегульованим є питання щодо передачі персональних даних споживачів фінансових послуг установам, які провадять допоміжну діяльність на ринках фінансових послуг, колекторським компаніям, а також дотримання такими компаніями вимог щодо таємниці приватного життя. Розв'язання зазначеної проблеми можливе в рамках нормативно-правового врегулювання такої діяльності.

Права споживача фінансових послуг у частині відмови від подальшого отримання послуги не є аналогічними правам споживача інших послуг. Так, для споживачів фінансових послуг, крім послуги кредитування, такого права не передбачено, а щодо зазначеної послуги його реалізація забезпечується неефективно.

Єдиною можливістю відмовитися від подальшого отримання фінансової послуги є дострокове припинення договору про надання такої послуги. При цьому споживач несе втрати, оскільки в разі відмови від послуги, надання якої передбачається протягом певного періоду, він, як правило, сплачує повну вартість такої послуги на момент відмови, що фактично є штрафною санкцією. Крім того, для фінансових установ усталеною практикою є формулювання правочинів про надання фінансових послуг у спосіб, який дає їм змогу змінювати формат надання послуг без згоди споживача та позбавляє його можливості достроково відмовитися від такого формату надання послуги без застосування штрафних санкцій.

Конкуренція на ринках фінансових послуг є недостатньою внаслідок відсутності гарантування справедливого ставлення до споживача, що призводить до маніпулювання на таких ринках [1].

Встановлення гарантій захисту прав споживачів фінансових послуг доцільно здійснити на основі аналізу законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС). Підхід ЄС до ефективного режиму захисту прав споживачів фінансових послуг базується на трьох основних принципах. Споживачі повинні мати доступ до: достатньої інформації для прийняття поінформованих рішень при купівлі фінансових послуг; недорогих механізмів захисту від порушень договору про надання фінансових послуг; програм фінансової освіти. Ці принципи охоплені у кількох Директивах ЄС, які стосуються захисту прав споживачів, а саме: розкриття інформації та реклами, практики продажів, ведення рахунків клієнтів, компенсаційних та гарантійних схем, а також конкуренції та фінансової стійкості надавачів послуг. Зокрема, Директивою 2006/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради про започаткування та здійснення діяльності кредитних установ, Директивою 2006/49/ЄС Європейського Парламенту і Ради про достатність основного капіталу інвестиційних фірм та кредитних установ від 14 червня 2006 року [2], Директивою 94/19/ЄЕС Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу «Щодо схем гарантування депозитів» [3] встановлено основні види гарантій захисту прав споживачів фінансових послуг. Загальними гарантіями захисту прав клієнтів банківських установ у межах ЄС є:

– реалізація національними органами держав-членів повноважень щодо здійснення банківського нагляду та забезпечення стабільності банківської системи;

– створення і діяльність спеціалізованого органу для координації дії наглядових органів на рівні ЄС;

– методологічне забезпечення здійснення контролю за діяльністю банків;

– встановлення обов'язку банків щодо збереження банківської таємниці.

Як спеціальні державні гарантії захисту прав споживачів окремих видів банківських послуг можна виділити такі:

– підтримка функціонування схем гарантування вкладів відповідно до національного законодавства;

– зобов'язання банків перед укладенням споживчої кредитної угоди надавати позичальнику достатню інформацію про істотні умови угоди;

– обов'язок банку прийняти дострокове виконання споживачем кредитної угоди або припинення участі в ній за визначених умов;

– обов'язок банку надавати базову інформацію про проведені платежі та щомісячну інформацію по рахунку споживачеві безоплатно;

– рекомендація банкам не застосовувати непрозорі методи тарифікації, відкритість відомостей про реальні витрати і збори за надання послуг;

– передбачення можливості клієнта у разі своєчасного інформування про випадок неавторизованої або некоректно проведеної платіжної операції відстоювати свої права протягом періоду, визначеного національним законодавством [4, с. 48].

Зазначені гарантії знайшли своє відображення в Стратегії реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки, автори якої пропонують удосконалити законодавство, що регламентує права споживачів та механізм їх захисту, шляхом приведення його у відповідність з європейськими стандартами та рекомендаціями Організації економічного співробітництва та розвитку, в тому числі внести зміни до нормативно-правових актів органів, що здійснюють державне регулювання ринків фінансових послуг, з метою уніфікації вимог до діяльності фінансових установ, що надають однакові фінансові послуги фізичним особам. Також пропонується: визначити мету державного регулювання ринків фінансових послуг насамперед як забезпечення неухильного дотримання вимог щодо захисту прав споживачів таких послуг; забезпечити координацію дій окремих органів державного регулювання ринків фінансових послуг з метою комплексного урахування можливих наслідків таких дій на весь фінансовий сектор.

Удосконалення інституційної структури захисту прав споживачів фінансових послуг здійснюватиметься шляхом запровадження дієвих механізмів державного регулювання процесів забезпечення та координації здійснення контролю за дотриманням законодавства у сфері захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг, а також координації діяльності державних регуляторних органів у зазначеній сфері.

З метою підвищення рівня інформаційної прозорості, фінансової грамотності та обізнаності споживачів фінансових послуг і виконання вимог щодо розкриття інформації на ринках фінансових послуг необхідно вжити заходів до:

внесення змін до актів законодавства в частині встановлення безумовної вимоги забезпечення дотримання прав споживачів на повну та достовірну інформацію щодо послуги, її повної ціни та складових такої вартості, пов'язаних з такою послугою ризиків і відповідальності, а також права споживача відмовитися від подальшого її отримання; удосконалення механізму здійснення контролю державними регуляторними органами за рекламою та наданням іншої публічної інформації, що розповсюджується фінансовими установами, з метою недопущення введення в оману споживачів та нав'язливого пропонування фінансових послуг, а також негайного спростування недостовірної інформації та інформації, що може завдати шкоди споживачам фінансових послуг; вивчення передового світового досвіду обов'язкового залучення представників служб фінансових уповноважених чи медіаторів до здійснення спроб урегулювання конфліктів насамперед у випадках, що мають істотне значення для особи; забезпечення підвищення рівня фінансової грамотності всіх вікових груп та соціальних верств населення з урахуванням їх особливостей щодо сприйняття інформації та психологічної готовності до навчання; визначення кола осіб за професією чи родом занять, які сприятимуть підвищенню рівня фінансової грамотності населення, підготовка та проведення спеціальних просвітницьких акцій і програм; створення комплексної системи забезпечення доступу до фінансової освіти населення протягом усього життя, що сприятиме формуванню належних навичок фінансової поведінки та забезпечить отримання фінансових послуг на належному рівні; вивчення передового світового досвіду щодо механізмів забезпечення розроблення, постійної актуалізації та поширення інформаційних матеріалів для фізичних осіб зі стислим та простим викладенням інформації про зміст фінансових послуг, основні ризики, права та обов'язки споживача, що виникають у результаті отримання такої послуги, орієнтовних/індикативних цін на них на ринку, переліку фінансових установ, що мають права надавати такі послуги; інвентаризації наявних навчальних програм на рівні початкової та основної школи в частині формування фінансових знань і навичок та приведення їх у відповідність з єдиним стандартом освіти на базі сучасних інформаційних технологій і методів освіти; використання передового світового досвіду щодо підготовки та виконання національної програми освіти споживачів фінансових послуг; запровадження до інваріантної частини програм основної та старшої школи навчального предмета «Фінансова грамотність», вивчення якого забезпечить озайомлення школярів із сучасними фінансовими послугами та сприятиме формуванню в них належних практичних навичок отримання таких послуг для підвищення власного фінансового добробуту; запровадження добровільних освітніх програм для дорослого населення на базі наявних навчальних закладів переважно економічного профілю, на робочих місцях, а також у професійних та інших об'єднаннях, громадських організаціях з метою надання зацікавленим особам доступної та неупередженої інформації, що сприятиме прийняттю свідомих, економічно та фінансово обґрунтованих рішень; створення спеціальних електронних ресурсів та бібліотек з метою забезпечення доступу населення до необхідної інформації щодо фінансових уста-

нов та послуг; залучення теле- і радіокомпаній, операторів мобільного зв'язку і забезпечення висвітлення у засобах масової інформації програм фінансової просвіти; підтримання ініціатив громадськості щодо розроблення програм, виконання яких спрямоване на підвищення рівня фінансової грамотності та обізнаності споживачів фінансових послуг.

Розширення можливостей споживачів фінансових послуг щодо отримання таких послуг з метою забезпечення можливості вільного та належного їх вибору необхідно здійснювати шляхом: вивчення передового світового досвіду щодо застосування ефективного механізму відмови споживача від подальшого отримання фінансової послуги та запровадження такого механізму щодо окремих фінансових послуг; недопущення монополізації та маніпулювання ринком і запровадження дієвих заходів впливу у разі виявлення порушень; сприяння саморегулюючим організаціям професійних учасників ринків фінансових послуг у розробленні за участю органів державної влади, громадськості та інших заінтересованих сторін стандартів (кодексів) поведінки на ринках фінансових послуг для добровільного застосування фінансовими установами; сприяння таким організаціям у вжитті належних заходів до установ, які не дотримуються етичних стандартів роботи з населенням; проведення серед населення роз'яснювальної роботи щодо переваг використання безготівкових розрахунків, у тому числі з використанням сучасних технологій доступу до рахунків, а також щодо виявлення ознак шахрайських схем роботи з коштами на ринках фінансових послуг та небезпеки участі в таких схемах; вивчення передового світового досвіду щодо включення до договорів про надання фінансових послуг окремих істотних умов та у разі використання такого досвіду – проведення серед населення масової роз'яснювальної роботи щодо змісту істотних умов, а також ризиків, прав і обов'язків, що впливають з таких договорів; встановлення заборони щодо використання некоректних методів роботи зі споживачами фінансових

послуг, порушення права приватного життя та здійснення інших заходів, що принижують людську гідність.

Висновки. Отже, основними завданнями побудови ефективної системи захисту прав споживачів фінансових послуг є: законодавче забезпечення повноважень державного регулятора здійснювати захист прав споживачів, а також посилення норм до розкриття інформації для фінансових установ, підвищення рівня інформаційної прозорості, фінансової грамотності та обізнаності споживачів фінансових послуг і виконання вимог щодо розкриття інформації на ринках фінансових послуг, розширення можливостей споживачів фінансових послуг щодо отримання таких послуг з метою забезпечення можливості вільного та належного їх вибору. Держава повинна ввести заборону на законодавчому рівні щодо практики нав'язування послуг чи їх провайдерів та здійснювати нагляд за дотриманням такої норми відповідними органами нагляду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про схвалення Стратегії реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 року № 867-р //Офіційний вісник України. – 2012. – № 85. – С. 265
2. Директива 2008/48/ЄС Європейського Парламенту від 23 квітня 2008 року про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЄС // Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/euro/ukr_2008_48_ua.pdf.
3. «Щодо схем гарантування депозитів» : Директива 94/19/ЄС Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу від 30 травня 1994 року // Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_275.
4. Гребеник В. Гарантії захисту прав споживачів банківських послуг у праві Європейського Союзу / В. Гребенюк // Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи НБУ. Серія: «Юридичні науки» : збірник наукових праць студентів, магістрантів та молодих вчених. – № 1 (3). – Суми : УАБСНБУ, 2013. – С. 48–58.

СЕКЦІЯ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2:159.947.23:331.108

ПСИХОЛОГИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ВКЛЮЧЕННОСТИ ЕЕ В ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Валецкая О.В., к. ю. н.,
доцент кафедры истории и теории государства и права
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы

Статья посвящена исследованию психологической детерминанты формирования ответственности и дисциплинированности как базовых понятий института трудовой дисциплины в трудовом праве. Актуальность исследования обусловлена изменениями требований к личности профессионала и его профессиональной деятельности в новых социально-экономических условиях, условиях жесткой конкуренции на рынке труда.

Ключевые слова: ответственность, дисциплинированность, интернальность, локус контроля, профессиональное поведение, трудовые отношения.

Стаття присвячена дослідженню психологічної детермінанти формування відповідальності та дисциплінованості як базових понять інституту трудової дисципліни у трудовому праві. Актуальність дослідження обумовлена змінами вимог до особистості професіонала та його професійної діяльності у нових соціально-економічних умовах, умовах жорсткої конкуренції на ринку праці.

Ключові слова: відповідальність, дисциплінованість, інтернальність, локус контролю, професійна поведінка, трудові відносини.

Valetska O.V. THE PSYCHOLOGY OF RESPONSIBILITY OF PERSONALITY IN CONTEXT OF ITS INCLUSION IN LABOR RELATIONS

The article is devoted to investigation of psychological determinants which create responsibility and discipline as basic concepts of institute of labor discipline in labor law. Relevance of study is based on changes in requirements to individuality of a professional and his professional activity in new socio-economic conditions on highly competitive labor market.

Key words: responsibility, discipline, internality, locus of control, professional behavior, labor relations.

Реформирование трудового законодательства является одной из наиболее острых проблем отечественной правовой системы. Это обусловлено и объективными, исторически определенными факторами, и субъективным подходом всех сторон социального диалога к вопросу труда и трудовых отношений. Объективными факторами, по нашему мнению, является, с одной стороны, существование большой группы норм, полученной в наследство от советского периода, с другой – «новшествами» стихийно возникшего рынка труда, стремящегося для быстрого обогащения привнести только негативные черты капиталистического способа производства. К субъективным факторам относится нежелание и работодателей, и наемных работников, и зачастую государства систематически реформировать трудовое законодательство, что подразумевает длительность, взаимную ответственность и компромисс. В этой статье делается попытка предложить иной подход к усовершенствованию такого важного института трудового права, как институт трудовой дисциплины. Целью данного исследования является анализ психологической детерминанты понятий ответственность и дисциплинированность, как основополагающих института трудовой дисциплины. Этой теме посвящены работы юристов (Л. Таль, В. Миронов, К. Гусов, В. Толкунова, А. Колосовский, В. Венедиктов и др.) и психологов (К. Муздыбаев, В. Васильев, В. Сахарова, Н. Сатонина, Г. Семенова и др.). Актуальность исследования

обосновывается кардинально меняющимися требованиями к личности профессионала и его профессиональной деятельности в новых социально-экономических условиях, в условиях жесточайшей конкуренции на рынке труда.

На формирование психологии нескольких поколений довоенного, военного, послевоенного периода огромное влияние оказала партийная идеология тоталитарного режима, что отразилось и на сфере трудовых отношений. Сталинская Конституция 1936 года закрепила в ст. 12 норму, что труд в СССР является обязанностью и делом чести каждого способного к труду гражданина по принципу: «Кто не работает, тот не ест», закрепила право граждан СССР на труд, то есть право на получение гарантированной работы с оплатой их труда в соответствии с его количеством и качеством (ст. 118) [1]. Данное право обеспечивалось социалистической организацией народного хозяйства, неуклонным ростом производительных сил советского общества, устранением возможности хозяйственных кризисов и ликвидацией безработицы. А неуклонный рост производительности труда, кроме идеологической и экономической составляющей, базировался на укреплении трудовой дисциплины с использованием и методов поощрения и убеждения, и методов принуждения и запугивания. Статья 130 Конституции установила обязанность каждого гражданина соблюдать Конституцию СССР, исполнять законы, блюсти дисциплину труда, честно относиться к общественному

долгу, уважать правила социалистического общежития [1]. Невыполнение обязанности привело к применению уголовного наказания. Все пути улучшения трудовой дисциплины сводились к усилению наказания за невыполнение установленных норм. И отголоски такого подхода мы наблюдаем в современный период в концепциях отдельных ученых и практиков вводить новые виды дисциплинарных взысканий, таких как приостановление действия трудового договора. Новое поколение работодателей, которые вышли на рынок труда в 90-е годы XX столетия и уже в начале XXI века, кардинально изменили свое отношение к трудовой дисциплине, рассматривая ее не как способ оптимального распределения в рабочее время рабочей силы для эффективного выполнения трудовых обязанностей, а как воплощения неограниченной хозяйской власти работодателя и возможности любыми средствами возместить свои затраты на выплату заработной платы. Отсюда и предложения узаконить штрафы как меры дисциплинарного взыскания, которые якобы и так де-факто уже существуют в трудовых отношениях.

Этими двумя подходами не ограничивается перечень предложений по реформированию института трудовой дисциплины, однако их анализ дает основания утверждать, что все они сводятся к усилению мер наказания, или очень немногочисленные – к усилению мер поощрения, причем поощрения материального (экономической заинтересованности, участие в распределении прибыли предприятия). Ответственность является одним из наиболее универсальных профессионально важных качеств, которые востребованы в любой профессиональной деятельности и являются основой для развития дисциплинированности, пунктуальности. Американский философ Д. Лэндц предлагает рассматривать ответственность в качестве сущностной характеристики человека. Понятие ответственность используется в философии, социологии, юриспруденции и психологии. Основопологающим подходом всех наук является понимание ответственности как свойства личности, которое формируется в процессе социализации личности. В данном исследовании мы остановимся на психологическом его толковании, на возможности применить выводы психологов для реформирования института трудовой дисциплины в трудовых отношениях.

Среди психологов отсутствует единая позиция в отношении понятия ответственности, его составляющих. Сложность изучения и диагностики этого понятия объясняется психологическим подтекстом, поскольку люди предельно чувствительны к тому, что является их долгом, а призывы к ответственности часто воспринимаются как угрожающие в силу неотвратимости наказания, что вызывает дискомфорт [2, с. 2]. Данные категории и сегодня рассматривают в одном ряду с философскими и морально-этическими категориями долга, совести, свободы выбора. Такая многогранность интерпретации понятия «ответственность» не позволяет в рамках психологии выделить ее в качестве отдельного фактора личности, обладающего операциональными характеристиками [2, с. 3]. «Измеряя ответственность, мы все еще не можем с полной уверенностью сказать, что именно мы измеряем – черту личности, ее свойство (какое именно?), необходимость (отчитаться), способность выбрать ответ, чувство

(ответственности или вины?), системное качество или же отношение [2, с. 2]. В. Сахарова сводит субъективный смысл ответственности к готовности дать ответ, ответить, предполагающих осознание такой готовности и авторства собственной жизни на уровне идей, чувств, поступков [2, с. 4]. Релевантным ответственности личностным фактором, который имеет операционные характеристики, является интернальность или внутренний локус контроля, в основе которого лежит внутренний тип атрибуции (Я есть, Я причастен к событиям своей жизни, Я являюсь их причиной, Я способен его контролировать и готов ответить за это) [2, с. 7]. В психологии интернальность – это свойство личности, присущее людям, которые принимают ответственность за то, что происходит с ними, за свои поступки на себя, это качество отражает уровень субъективного контроля [3]. «Ответственность» связана с интегральным понятием «сам» и такими производными, как «самость, самостоятельность, самоопределение» [2, с. 7]. Такой подход дает возможность определить ответственность применительно к трудовым отношениям, как свойство стороны трудовых отношений (наемного работника) быть готовым и способным отвечать за свои поступки, контролировать свое поведение и соотносить его с установленными правилами, в т. ч. и моральными нормами, отказаться от части личной свободы в ситуации дисциплинарной подчиненности власти работодателя. Этот отказ предполагает, с нашей точки зрения, и готовность принять негативные меры, связанные с невыполнением или ненадлежащим выполнением своих трудовых обязанностей. Термин «локус контроля» в психологии означает качество, характеризующее склонность человека приписывать ответственность за результаты своей деятельности внешним силам (экстернальный или внешний локус контроля) либо собственным способностям и усилиям (интернальный или внутренний локус контроля). Понятие локус контроля предложено американским психологом Д. Роттером [3]. Психологи чаще всего диагностируют определенные признаки ответственности, и именно тесты локус контроля помогают диагностировать релевантный фактор ответственности. Такие тесты разработаны, к ним относятся УСК (Е. Бажин и др.) и лежащая в его основе «Шкала когнитивной ориентации» (по Дж. Роттеру); «Ответственный ли Вы человек?» (А. Махнач); «Индикаторы осознания ответственности»; «Шкала ответственности Гоу»; «Шкала социальной ответственности» Л. Берковица и К. Луттермана; «Диагностика ответственности подростков» (М. Осташева); вопросник атрибуции ответственности Шварца. Если при принятии на работу или в ходе трудовой деятельности предполагается проведение диагностического исследования, то целесообразно было бы включать тесты локуса контроля в них. Особенно это актуально для отдельных категорий работников, труд которых связан с выполнением особых функций в системе и «человек–машина», и «человек–человек». Кроме того, интернальность является устойчивым свойством индивида, формирующимся в процессе его социализации, что включает и процесс общения, выполнения социальной роли и усвоение социального опыта на рабочем месте. Поэтому необходимо вернуться к пониманию особой значимости воспитательной функции

трудового права, формуванню личности работника, особливо молодого работника.

Психологи виділяють специфічну чотирикомпонентну структуру відповідальності, включаючи в себе суб'єкт відповідальності, об'єкт, інстанцію і санкцію [2, с. 7]. Причому два останніх компонента відличають відповідальність від всього многообразия психологічних категорій. Применительно к трудовим відносинам суб'єктом є працівник, об'єктом є трудові зобов'язання (трудова функція, правила внутрішнього розпорядку і т. д.), інстанцією – роботодавець (лицо, що володіє по відношенню к працівнику дисциплінарною властю), санкцією – заходи дисциплінарного стягнення.

Одільна група психологів розглядає проявлення відповідальності особистості в контексті життєвих ситуацій. Під відповідальністю розуміється первинне особисте формування, що проявляється в усвідомленні і прийнятті особистістю свого участя в життєвій ситуації і свого авторства в відношенні почуттів, мислей, поведінки, що виникають в цій ситуації. Під внутрішньособистим компонентом відповідальності розуміється її частина, що забезпечує постійність і звичність проявлень даного феномена в звичайних життєвих ситуаціях. Ситуаційний компонент відповідальності – це така частина відповідальності, що проявляється тільки в особливих життєвих ситуаціях [4, с. 3]. Г. Семенов розглядає життєву ситуацію, як об'єктивне простір проявлень суб'єктивного, сукупність життєвих обставин конкретної особистості, до якої можна класифікувати і виділити три види ситуацій, що мають переважне значення [4, с. 3]. Першою серед ситуацій вказаний автор називає ситуацію повсякденних труднощів – звичайна, стандартна життєва ситуація, що характеризується відносним благополуччям. По нашому мнению, особливо це ситуація підходить до описання трудових відносин і виконання повсякденних норм праці в межах визначеного часу – робочого часу. Наступними в класифікації визначились особливі ситуації, пов'язані з віковими кризами і специфікою розвитку, а також особливі ситуації, пов'язані з несподіваними важкими зовнішніми подіями (трусеннями) в житті суб'єкта. В дисертаційному дослідженні Г. Семеновою висувалась гіпотеза, що рівень інтернальності в ситуації повсякденних життєвих труднощів вище, ніж в особливих життєвих ситуаціях, але ситуаційний компонент відповідальності залишається неактуалізованим [4, с. 3]. Актуалізація його відбувається в особливій життєвій ситуації, що потенційно може відбуватися і в межах трудових відносин. Автор дослідження робить висновок, що проявлення відповідальності особистості є мужеством давати відповідь на питання про власну причастність до життя навіть в самій складній життєвій ситуації [4, с. 8]. Залишаючи за межами нашого дослідження аналіз кризових ситуацій в праці працівника, ми знову повертаємося к питанням про рівень інтернальності, на розвиток якого можливо впливати, що активно впроваджується службами по праці з персоналом на багатьох підприємствах за кордоном. Відголоски такого підходу в праці з персоналом можна знайти і в отечес-

твенній практиці, особливо на підприємствах, що належать іноземним підприємцям. Іменно вони привнесли наші підприємства норми корпоративної моралі, закріплені в кодексах корпоративної етики, поняття корпоративних заходів, програм «Золотий фонд підприємства» і т. д. Праця з персоналом стає найважливішим напрямком діяльності менеджерів різних рівнів в той час, як в недалекому минулому праця з кадрами була віднесена к повноваженням відділу кадрів і відділу профспів'язі.

Логічним продовженням аналізу відповідальності в трудових відносинах з психологічної позиції є дослідження поняття «відповідальне професійне поведіння», запропоноване Н. Сатоною, до якого належить розуміти схильність особистості неукосно виконувати свої професійні ролі зобов'язання, дотримуючись при цьому прийнятих в даному суспільстві моральних і правових норм, і її готовність нести відповідальність перед собою і зовнішніми інстанціями за свої професійні дії [5, с. 4]. Соціально-психологічна проблема відповідального професійного поведіння розглядається психологами як проблема співвідношення цінностей суспільства (або визначеної соціальної групи) і ціннісних орієнтацій особистості, ролей передписань і відносин до них, нормативних вимог ситуацій і відповідних норм. Це зводиться к тому, що особистість постійно зіштовбується з необхідністю погоджувати цінності, норми і ролей передписання, усвоені в одній сфері діяльності, з вимогами, що діють в іншій сфері, або шукати відповідності компроміси [5, с. 5]. В ході дослідження Н. Сатоною визначені три види відповідального професійного поведіння – «навязанне», «солідарне» і «моральне», що відображають різні види саморегуляції особистості, де в якості внутрішніх регуляторів, що забезпечують її відповідальне професійне поведіння, виступають такі почуття, як страх, сором і вина (совість), що відповідають рівням моральної зрілості особистості. В основі «навязанного» відповідального професійного поведіння лежить почуття страху перед зовнішніми санкціями (правовими, адміністративними і т. д.), в основі «солідарного» – почуття сорому перед колегами, страх за свою соціальну репутацію, в основі «морального» – почуття вини, пов'язане з орієнтацією на суспільну мораль, індивідуальні принципи совесті [5, с. 9]. Кожному виду такого поведіння особистості, що відображає рівень її моральної зрілості, відповідають особливості індивідуальних психологічних якостей, домінуючих мотивів, локуса контролю, ціннісних орієнтацій і спрямованості [5, с. 9]. Знання психологічних особливостей своїх працівників допоможе роботодавцю найбільш ефективно вибрати методи формування відповідального відношення к своїм трудовим зобов'язанням, к покращенню трудової дисципліни на підприємстві, к вибору заходів заохочення і поощрення, відходячи від загальноприйнятих методів «кнути і пряник». В сучасних умовах жорсткої конкуренції на ринку праці і високих вимог при відборі персоналу у працівників формується нове відношення к

своим профессиональным обязанностям, включая их к ответственности в профессиональной сфере. Такое же новое отношение формируется и у работодателя.

Завершая наше исследование, хотелось бы остановиться на еще одном важном вопросе, тесно связанном с понятием ответственность – дисциплинированность. В толковом словаре С. Ожегова значение ответственности – необходимость, обязанность отвечать за свои действия, поступки, быть ответственным за них, а ответственный – обладающий достаточными правами и обязанностями для того, чтобы дать полный отчет в своих действиях и принять на себя вину за ошибки, плохой ход дела [6, с. 457]. Дисциплина – обязательное для всех членом какого-либо коллектива подчинение установленному порядку, правилам. Дисциплинированность – привычка к дисциплине, сознание собственного и общественного долга [6, с. 161]. Дисциплинировать – приучить к дисциплине [6, с. 429]. Понятие привычка – это термин психологии, под которым понимают предрасположенность человека к относительно устойчивым способам действия, которые имеют физиологическую основу – закрепленный в условно рефлекторных актах стереотип поведения [7, с. 62]. Привычки возникают на основе многократного повторения отдельных действий, переживаются человеком, как потребности в удовлетворении чего-либо, и подлежат сознательному управлению. Знание основных путей управления привычками позволит без властного давления и щадяще для психики работника сформировать необходимые стандарты поведения в сфере трудовой дисциплины (пусть и в самых простых формах – вовремя приходиться на работу, придерживаться правил техники безопасности, производственной санитарии, экологической безопасности). К основным способам управления привычками относятся: создание объективных условий, которые максимально содействовали выработке полезных привычек и ослаблению, сведению к минимуму вредных; развитию самооценки и самоконтроля личности [7, с. 62].

Для формирования ответственности и дисциплинированности важное значение принадлежит составляющей психологической структуры личности (направленности личности) установке – эта позиция, отношение к целям или задачам, которая выражается в избирательной мобилизованности и готовности к деятельности, направленной на ее осуществление [8, с. 115]. Установка играет значительную роль в деятельности личности, поскольку изменяет перспективу, в которой субъект воспринимает

любое предметное содержание, перераспределяет значимость различных моментов, по-иному расставляет ударения, акценты, интонации, выделяет существенное по-другому – в иной перспективе [8, с. 115–116].

Выводы. Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, реформирование института трудовой дисциплины должно базироваться не только на детальном анализе юридических концепций и подходов, но и на анализе психологических исследований в направлении психологии личности и социальной психологии, поскольку наемный работник, прежде всего, личность (является объектом изучения психологии личности), включенная в коллектив (коллектив – объект изучения социальной психологии). Во-вторых, знание психологических особенностей своих работников поможет работодателю максимально эффективно подобрать методы формирования ответственного отношения к своим трудовым обязанностям, к улучшению трудовой дисциплины на предприятии, к выбору мер взыскания и поощрения, отходя от общепринятых методов «кнута и пряника». В-третьих, и ответственность, и дисциплинированность – качества, формирующиеся в процессе социализации личности, в том числе и в трудовых отношениях.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция (Основной Закон) СССР, утверждена чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940 г. – № 20.
2. Сахарова В.Г. Ответственность как личностный фактор и возможности ее диагностики: автореф. дис. ... канд. психологических наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». – Хабаровск, 2003. – 31 с.
3. Карпенко Л.А., Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Краткий психологический словарь / Л.А. Карпенко, А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский // psychology.academic.ru.
4. Семенова Г.В. Проявление ответственности личности в контексте жизненных ситуаций: автореф. дис. ... канд. психологических наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». – Санкт-Петербург, 2006. – 29 с.
5. Сатонина Н.Н. Психология ответственного профессионального поведения личности: на примере работников государственных и негосударственных организаций: автореф. дис. ... канд. психологических наук: 19.00.05 «Социальная психология». – Самара, 2005. – 30 с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов – М., – 1961. – 900 с.
7. Психологічний словник / [за ред. В.І. Войтко] – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
8. Максименко С.Д. Общая психология / С.Д. Максименко. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 528 с.

УДК 349.22:331.106

СВОБОДА УКЛАДЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ В НОВИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Венедіктов В.С., д. ю. н.,
професор, перший проректор
Харківський економіко-правовий університет

Стаття присвячена авторському баченню свободи волі та волевиявлення при укладенні трудового договору в сучасних умовах ринкової економіки.

Ключові слова: свобода волі, волевиявлення, трудовий договір, юридичний факт, трудові правовідносини.

Статья посвящена авторскому видению свободы воли и волеизъявления при заключении трудового договора в современных условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: свобода воли, волеизъявление, трудовой договор, юридический факт, трудовое правоотношение.

Venediktov V.S. FREEDOM EMPLOYMENT CONTRACT IN NEW ECONOMIC CONDITIONS

The article is devoted to author vision of freedom an employment contract in modern market economy

Key words: free will, labour contracts, juridical fact, labour relations.

Постановка проблеми. Людина не може жити і розвиватися без праці, без відповідної трудової діяльності. Право на працю – одне з найважливіших природних прав людини, за допомогою якого задовольняються потреби та інтереси людини, досягаються поставлені нею в житті цілі. Конституція України у ст. 43 закріпила право кожного громадянина на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [1]. Укладення трудового договору – один із шляхів майбутньої реалізації людиною суб'єктивного права на працю.

Інтерес сучасних дослідників до вивчення сучасної сутності трудового договору обумовлений об'єктивною необхідністю активізації розбудови громадянського суспільства та правової держави і припиненням наукової дискусії з ученими у галузі цивільного права з приводу сутності трудового договору та правового регулювання трудових правовідносин. Останнім часом багато уваги приділяється цивільно-правовим договорам, пов'язаним із працею, а також іншим формам реалізації людиною права на працю поза межами трудового законодавства.

У сучасних умовах господарювання, коли держава не є єдиним роботодавцем, процес укладення трудового договору набуває особливого значення, оскільки після його юридичного оформлення та початку виконання працівником трудових обов'язків трудовий договір виступає підставою існування трудових правовідносин, які охороняються та захищаються державою.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження окремих питань укладення та реалізації трудового договору займалися вітчизняні науковці трудового права: В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, П.А. Бущенко, С.В. Венедіктов, Г.С. Гончарова, В.В. Жернаков, Р.І. Кондратьєв, А.Р. Мацюк, Н.О. Мельничук, П.Д. Пилипенко, С.В. Попов, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, Б.А. Римар, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, І.І. Шамшина, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін.

На даний час у наукових колах не вироблено однозначної позиції щодо основних елементів, які складають зміст договірних встановлень умов праці, не з'ясовані і не вивчені основні підходи та принципи сучасного виникнення трудових правовідносин у нових економічних умовах, а також значення трудового договору

для сучасного правового регулювання трудових відносин, особливо в контексті реформування трудового законодавства України в нових умовах господарювання.

Метою цієї статті є дослідження сучасного стану реалізації принципів свободи праці та свободи укладення трудового договору в нових умовах господарювання. В статті зроблено акцент на необхідність переосмислення сутності та значення трудового договору в умовах ринкової економіки та кодифікації трудового законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Праця завжди була важливим чинником людської цивілізації, бо створювала матеріальні та духовні блага для її існування та подальшого розвитку. Таке положення не втратило своєї актуальності і на цей час, в епоху глобалізації економічних перетворень та становлення ринку праці. Науково-технічний прогрес, поява нових засобів виробництва, інформатизація технологічних процесів у цілому не змінили відношення людини до праці, а тільки змінили змістовність цього процесу, інтелектуалізували трудову діяльність, посилили творчий зв'язок людини з засобами виробництва. Все це потребує нових підходів до сучасного визначення сутності трудового договору та здійснення правового регулювання існуючих та виникаючих суспільних відносин на сучасному етапі розвитку держави та суспільства, коли існують різні форми власності на засоби виробництва при законодавчому закріпленні свободи праці та свободи укладання трудового договору.

Праця, як цілеспрямована діяльність людини, має різні теоретичні, практичні і нормативні підходи до своєї безпосередньої реалізації. Вона може реалізовуватися шляхом самостійної зайнятості, а також за комерційними контрактами або цивільними підрядними угодами, і врешті-решт вона знаходить своє втілення у трудових правовідносинах, які регулюються трудовим правом України. Такі підходи вже свідчать про різні організаційні та правові форми реалізації праці, але нас у більшій мірі цікавлять правові форми реалізації праці і особливо підстави виникнення її правового регулювання.

У процесі реалізації суб'єктивного права на працю людина вступає у взаємовідносини з іншими людьми. Тільки через суспільні відносини

налагоджуються і осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його з покоління в покоління. Знаходячись у суспільних відносинах, люди як фізично, так і духовно збагачують один одного своїми знаннями, досвідом, навичками і напрацюваннями, тобто формують і відтворюють якісну своєрідність свого життя як суспільного. Завдяки суспільним відносинам відбувається взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється і формується спільність поглядів, думок, настроїв, досягається взаємне порозуміння, з'являються згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина як суспільна особа не може існувати [2].

Ці відносини згодом стають особливою потребою життя людей і перетворюються на відносно самостійну сферу їх життєдіяльності. Суспільні відносини, що носять сталий характер, потребують відповідного правового регулювання. Такий підхід стосується і суспільних відносин у сфері праці, що повторюються кожного дня і носять постійний характер та потребують відповідних правил поведінки при їх реалізації, які і встановлюються правовими нормами. Визначивши в нормах права трудові права працівників, держава стає відповідальною перед людиною і суспільством за їх певну реалізацію. На жаль, у правових нормах державою закріплюються не всі можливості людини щодо задоволення її потреби у праці, а лише ті, які держава бажає і спроможна задовольнити на даному історичному етапі її розвитку. Але держава повинна надавати можливість та забезпечувати вибір громадянином виду роботи та трудової діяльності відповідно до своїх професійних здібностей, що є основою для свободи укладення трудового договору.

Свобода укладення трудового договору включає примушення особи до праці і передбачає добровільність вступу у трудові відносини, які регламентуються трудовим законодавством України. Громадянин має право на працю, а не обов'язок, тому його вибір роботи здійснюється на основі власного волевиявлення. Ніхто не може примусити особу працювати на тій чи іншій роботі. Держава встановлює гарантії для громадян проти такого незаконного втручання в життя особи. Право на працю розглядається як вираз особистого інтересу. Отже, громадянин не може бути притягнутий до юридичної відповідальності за відмову від реалізації свого суб'єктивного права.

У суспільній праці людина задовольняє, передусім, свої особисті потреби та інтереси, які зростають із розвитком цивілізації, підвищенням своєї самооцінки, бажанням досягти певних результатів.

Крім того, прояв інтересу особи до праці зумовлюється також низкою об'єктивних чинників: здібностями особи, її професійною підготовкою та практичними навичками, попитом її професії на ринку праці, а також співвідношенням індивідуальних і колективних інтересів. Свобода волевиявлення громадянином права на працю полягає не лише у вільному виборі роботи та професійної діяльності, а й у вільному погодженні на певну роботу, яка зумовлюється не тільки індивідуальними, а й суспільними потребами. Держава для поєднання таких інтересів і потреб створює програми перекваліфікації та перепідготовки особи з метою її подальшого працевлаштування.

У трудовому договорі найповніше виражається свобода волевиявлення його сторін. Трудовий договір – це двостороння угода, яка відзеркалює інтереси сторін і відображає вільний вибір працівником сфери трудової діяльності, одержання роботи та її стабільність. Коли громадянин вільно обирає – це воля, а коли вільно погоджується – то це його волевиявлення. При цьому роботодавцю надається можливість підібрати для виробничого процесу працівника, який за своїми професійними даними відповідає певним умовам виробництва.

Трудовий договір опосередковується свободою праці, що зумовлюється вільним вибором партнерів, визначенням умов договору і спирається на фактичне та юридичне забезпечення зайнятості, виступаючи організаційною формою працевлаштування. Основними його характеристиками є особиста свобода громадянина, тобто кожен має право розпоряджатися своїми здібностями до праці, обирати рід діяльності або ж відмовитися від будь-якої діяльності, запропонувати себе як найманий працівник будь-якому роботодавцеві, вільно обговорювати умови трудового договору, погоджуватися з ними або відмовлятися від них і врешті-решт приступати до роботи або ні.

Сам по собі трудовий договір не породжує прав та обов'язків у юридичному сенсі, він тільки в соціальному сенсі фіксує намір сторін на виникнення в майбутньому трудових відносин шляхом юридичного оформлення прийомом громадянина на роботу з наданням відповідних, передбачених законодавством документів. Таким чином, трудовий договір стає юридичним фактом тільки умовно, після досягнутої згоди щодо умов праці, тобто він стає актом, який фіксує угоду про намір сторін, про трудове співробітництво в перспективі [3].

При досягненні домовленості трудовий договір як соціальний акт тягне за собою виникнення правовідносин, що зумовлюються відповідним змістом, який розкривається через такі поняття, як: домовленість, укладення угоди, юридичне оформлення угоди, виникнення трудових правовідносин.

Він буде юридичним фактом, підставою для виникнення трудових правовідносин лише за умови, що громадянин, який уклав трудовий договір, приступить до виконання трудової функції, обумовленою угодою сторін.

Трудовий договір як «елемент трудових правовідносин» розкриває свій зміст у взаємних суб'єктивних правах та обов'язках його сторін. Дійсно, укладення трудового договору, його юридичне оформлення та реалізація підводить його сторони під чинність відповідних правових норм. Обумовлені сторонами трудового договору права та обов'язки стають із цього моменту суб'єктивними правами і юридичними обов'язками сторін трудових правовідносин. Тому трудові права та обов'язки сторін визначаються не трудовою угодою, а змістом трудової функції, професією, посадою і заходять своє відображення як у централізованих, так і в локальних нормативних актах, посадових інструкціях і вимогах безпосереднього керівника на виробництві або в установі.

У змісті трудового договору персоніфікуються такі умови, як місце роботи, трудова функція, термін роботи та інші, у тому числі і додаткові трудові пільги, переваги, які встановлюються за згодою сторін. Вважаю, що трудовий договір

надає досить широкі можливості для врахування інтересів та здібностей працівника, оскільки забезпечує диференційований підхід в оцінці його ділових здібностей. Адже однакових працівників за своїм інтелектуальним, професійним, фізичним потенціалом практично не існує, а тому «гнучкий» підхід у правовому регулюванні праці окремих працівників може забезпечити тільки локальне правове регулювання.

Документально-ознайомча процедура при прийнятті на роботу дозволяє майбутньому роботодавцю реалізувати право на добір кадрів, прийняти на роботу претендента, який найбільшою мірою відповідає вимогам, які висувуються до виконання певної роботи, що встановлюються законодавством та локальними нормативними актами підприємства, установи, організації. Отже, локальне правове регулювання здійснюється шляхом конкретизації загальних приписів, що містяться в нормах трудового права, загальних прав та обов'язків, пов'язаних із реалізацією принципу «можна робити усе, що не заборонено законом».

Треба зазначити, що свобода трудового договору доповнюється ще й заборонами необґрунтованих відмов у прийомі громадянина на роботу, правом працівника на вільне розірвання трудового договору з власної волі, заборонами необґрунтованих відмов у зміні суттєвих умов праці працівника, а також правилом про те, що звільнення з ініціативи роботодавця і третіх осіб допускається як виключний захід.

Незважаючи на широкий спектр дослідження принципу свободи укладення трудового договору серед спільноти науковців, аналіз діючої нормативної бази свідчить про відсутність на цей час у галузі трудового права України такого принципу, як свобода укладення трудового договору. Його впровадження та подальша реалізація є можливою лише шляхом внесення відповідних змін і доповнень не тільки в положення чинного законодавства про працю, але і в законодавство України в цілому.

Тому роль та значення трудового договору в сучасних умовах господарювання зумовлюється, насамперед, його соціальним, економіко-правовим та господарським значенням. Він є основною організаційною формою залучення громадян до праці, опосередковує можливість правового зв'язку між працівником і конкретним підприємством, установою чи організацією відповідної галузі господарства, включаючи його до складу конкретного трудового колективу.

Трудовий договір є необхідною соціальною передумовою для виникнення трудових прав та обов'язків, передбачених нормами трудового права (робочого часу, заробітної плати, охорони праці тощо), тобто він є способом встановлення взаємних прав та обов'язків його сторін, а також необхідною передумовою для виникнення у цього працівника інших правовідносин, тісно пов'язаних із трудовими (матеріальна відповідальність, підвищення кваліфікації, розгляд трудових спорів та ін.).

Останнім часом прийняті численні закони України, якими внесені зміни і доповнення в чинний КЗпП, що свідчить про динаміку процесу, який створює правове середовище для критичного переосмислення й уточнення поняття трудового договору в ринкових умовах та його соціально-правового значення на сучасному етапі розбудови держави і суспільства. Тому визначення трудового договору, яке закріплене

в ст. 21 КЗпП України [4], що він є угодою між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою з підляганням внутрішньому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін у сучасних умовах господарювання потребує свого удосконалення.

У проекті нового Трудового кодексу України визначення трудового договору також не відповідає сучасним реаліям. Учені України в полеміці з приводу концепції нового Трудового кодексу висловлюють чимало міркувань і пропозицій щодо критеріїв правової оцінки зазначеного поняття.

Стаття 32 проекту нового Трудового кодексу України визначає трудовий договір як угоду між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується особисто виконувати роботу (трудова функція), визначену цією угодою, з додержанням трудового законодавства, колективних договорів і угод, правил внутрішнього трудового розпорядку під керівництвом та контролем роботодавця, а роботодавець – надати працівникові роботу за цією угодою, забезпечувати належні, безпечні та здорові умови праці, належні санітарно-побутові умови та своєчасно і в повному обсязі виплачувати заробітну плату [5].

Аналізуючи надане легальне визначення трудового договору, треба зазначити, що воно не відповідає юридичним канонам, а також сучасним реаліям практики реалізації суб'єктивного права на працю в умовах ринкової економіки.

По-перше, трудову угоду укладає не працівник (цей статус він набуває у трудових правовідносинах), а громадянин, який досяг трудової праводієздатності і має намір реалізувати свої здібності до праці в межах трудового права.

По-друге, така угода є тільки передумовою можливої реалізації суб'єктивного права на працю, і змістом її є умови про майбутню працю.

По-третє, ніяких зобов'язань дана угода не викликає на стадії її укладання, бо не існує юридичного зв'язку між громадянином і власником. Юридичний зв'язок виникає між працівником і роботодавцем у процесі виконання умов угоди, тобто фактичної праці.

По-четверте, сам по собі трудовий договір є підставою для можливого виникнення юридичного зв'язку, а в разі не виникнення – він ніяких юридичних наслідків не має, бо за чинним законодавством примусова праця заборонена в нашій державі.

По-п'яте, трудовий договір можна вважати укладеним з моменту досягнутої угоди про умови праці, але реалізація його умов може наступати не відразу, а через деякий час: через тиждень, два тижні, місяць тощо.

Саме тому трудовий договір треба визначити як соціальну угоду між громадянином і власником засобів виробництва про можливість реалізації права на працю відповідно до вимог чинного трудового законодавства.

Якщо ж трудовий договір носитиме характер нормативності, тобто формальної визначен-

ності і буде регулювати трудові відносини, то він, поза всяким сумнівом, буде відноситися до цивільного права з наслідками, які передбачені цивільним законодавством: забезпечення зобов'язань, продаж робочої сили, вживання санкцій та інші правові категорії, які не властиві трудовому праву.

У розвинених західних країнах переважає думка про те, що трудовий договір – це різновид цивільно-правового договору найму послуг, договір приватного права, що надає можливість поширення на нього загальних принципів і конструкцій цивільного зобов'язального і договірного права. Природно, що такі підходи до проблеми трудового договору турбують розуми і наших учених.

Погоджуючись із тим, що трудовий договір – це соціальна угода про досягнення домовленості про умови роботи між сторонами, в той же час категорично заперечую, що громадянин продає свою робочу силу. Продаж робочої сили повинна опосередковуватися переходом права власності на робочу силу від однієї особи до іншої, оплатною основою такого переходу у вигляді грошової суми, предметом і суб'єктом складом. Здатність людини до праці невід'ємна від самої людини, і вона не може бути товаром для купівлі та продажу. Реалізуючи своє суб'єктивне право на працю на умовах трудового договору, людина здійснює професійну діяльність, а трудове право в своїх нормах регламентує процес цієї діяльності та нормує і забезпечує її оплату. Не завжди професійна діяльність завершується таким результатом, який міг би прийняти участь в економічному обігу, тобто був би товаром, а коли такий результат є, то його реалізація здійснюється вже за межами трудового права.

Безумовно, становище, в якому сьогодні перебувають працівники, залучені до роботи на договірній основі, дає підстави для висновку про необхідність посилення соціальної сутності трудового договору, а не підміни його цивільно-правовим договором найму робочої сили.

Тому в умовах сучасної кодифікації трудового законодавства треба чітко визначитися з соціально-правовою роллю трудового договору, оскільки сьогодні він регламентується трудовим правом і забезпечує свободу праці. А трудове право, в свою чергу, здійснює централізоване і локальне регулювання процесу праці, воно за-

безпечує охорону і захист трудової діяльності в законодавчому порядку і не вимагає іншого договірного регулювання в цьому аспекті.

Трудовий договір необхідно виключити з чинників нормативного регулювання, при цьому забезпечити йому статус соціального діалогу між громадянином і власником засобів виробництва про можливу реалізацію суб'єктивного права на працю. Такий підхід виключить можливість втручання цивільного законодавства в правове регулювання трудових відносин, і тим самим посилить необхідність існування самостійної галузі національного права – трудового права України.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків. По-перше, трудовий договір треба визначати як соціальну угоду між громадянином і майбутнім роботодавцем, тобто їх домовленість про умови реалізації майбутньої трудової функції. По-друге, трудовий договір стане юридичним фактом тільки після його юридичного оформлення та початку виконання особою своїх трудових обов'язків. По-третє, трудовий договір як юридичний факт буде забезпечувати охорону та захист учасників трудового процесу чинним трудовим законодавством. Реалізація трудового договору як соціальної форми прояву волі та волевиявлення особи дозволить підвищити її соціальну активність, оскільки уклавши трудовий договір, громадянин як член трудового колективу вступає у виробничий, творчий процес, що дозволяє йому усвідомити свою роль у здійсненні відповідних завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996 – № 30 – Ст. 141.
2. Бабицкий А.М. Принцип свободы трудового договора в советском трудовом праве /А.М. Бабицкий. // Правоведение. – 1989. – № 1. – С. 21–29.
3. Горбачева Е.А. Злоупотребление правом допуска к работе до заключения трудового договора // Трудовые споры. – 2009. – № 4. – С. 58–64.
4. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
5. Проект Трудового кодексу України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.html.

УДК 349.2(477)

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОГО ПОНЯТТЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Горбачова К.М., к. ю. н.,
старший викладач кафедри правового забезпечення АПК
Сумський національний аграрний університет

У статті розглядаються питання щодо визначення і сутності поняття та умов трудового договору. Розкрита процедура трудових правовідносин між робітником та роботодавцем у сфері дії законодавства. Проаналізовано застосування трудового договору в умовах демократизації трудових правовідносин.

Ключові слова: трудовий договір, трудове законодавство, трудові правовідносини.

В статье рассматриваются вопросы определения и сущности понятия и условий трудового договора. Раскрыта процедура трудовых правоотношений между работником и работодателем в сфере действия законодательства. Проанализировано применение трудового договора в условиях демократизации трудовых правоотношений.

Ключевые слова: трудовой договор, трудовое законодательство, трудовые правоотношения.

Horbachova K.M. THEORETICAL APPROACHES TO DEFINING MODERN CONCEPT OF EMPLOYMENT CONTRACTS DURING DEMOCRATIZATION OF LABOR RELATION

The article is devoted to definition and essence of concept and conditions of employment contract. Disclosed procedure employment relationship between worker and employer within scope of legislation. Application of employment contract in terms of democratization of labor relations.

Key words: employment contract, employment law, labor relations.

Необхідність удосконалення трудового законодавства потребує сьогодні дослідження сутності трудового договору для виникнення і правового регулювання трудових відносин. Теоретичні підходи до сутності трудового договору завжди розглядалися дослідниками з позицій цивільного права, що, на наш погляд, є неприпустимим у сучасних умовах реалізації суб'єктивного права на працю, вони повинні мати свій концептуальний аспект.

Первинним елементом для виникнення предмета правового регулювання є реальна життєва ситуація. Враховуючи ті обставини, що предметом правового регулювання в трудовому праві є трудові і тісно з ними пов'язані відносини, реальною життєвою ситуацією є потреба громадянина реалізувати своє право на працю через укладення трудового договору. Тому трудове право регулює трудові правовідносини та регламентує порядок їх виникнення. Роль та сутність трудового договору важливо розглядати в аспекті предмета, метода та механізму правового регулювання трудових правовідносин, а не самого регулятора трудових відносин.

Останнім часом отримує поширення ідея трансформації трудового договору в договір трудового найму. Питання про співвідношення трудового договору і договору трудового найму неоднаково розглядається різними авторами. Так, Л.Ю. Бугров вважає ці поняття рівнозначними «видами договорів у сфері законодавства про працю» [1]. Є.Б. Хохлов розглядає договір трудового найму «юридичною формою ринку праці» і протиставляє його соціалістичному трудовому договору як елементу «принципово неринкового механізму регулювання відносин у сфері праці» [2].

Виникнення поряд із державними недержавних (приватних і колективних) підприємств і залучення до праці на них осіб, які не мають майнових внесків у ці підприємства, зумовило висновок представників цих концепцій, що підставою виникнення трудових відносин названих осіб є не трудовий договір, а договір трудового найму.

Розглядаючи питання застосування у кооперативах праці громадян, які не є їх членами, Б. Хрустальов також дійшов висновку, що тут немає місця трудовому договору в його «традиційному розумінні». На його думку, це у чистому вигляді договір трудового найму, оскільки названі працівники позбавлені права прийняття в члени кооперативу, права обрання у члени правління, участі у розподілі прибутків, у встановленні за їх участю правил внутрішнього трудового розпорядку тощо [3, с. 38].

Отже, думки вчених-юристів про співвідношення елементів трудового договору з елементами договору трудового найму розійшлися. Так, О. Пашков вважає договір трудового найму способом опосередкування трудових відносин в усіх випадках, коли працівники не є власниками засобів виробництва, не беруть участі в управлінні підприємством і в розподілі його прибутків [4, с. 59].

Аналізуючи попередні думки вчених, треба зазначити, що сутність договору найму, на їх погляд, полягає в розширенні договірної свободи, суттєвому зниженні рівня гарантій трудових прав працівників [5, с. 31].

Аргументи інших представників нових концепцій зводяться до того, що при укладенні договору трудового найму функції управління підприємством стають прерогативою власника (підприємця), від якого залежить: допустити чи ні своїх працівників до управління підприємством і до участі у розподілі його прибутку, який створюється їх працею. Наведена характеристика вказує на його негуманну сутність по відношенню до особи, яка взяла на себе обов'язки щодо виконання трудової функції. Адже хоча закон і проголошує рівність сторін трудового договору та свободу вибору партнерів, проте поки що ця рівність має формально-юридичний характер. Справді, важко відстояти незалежність працівника перед «ринком праці» з його масовим безробіттям. Як зазначав англійський професор Б. Хеппл, нерівність підприємця і працівника на ринку праці означає, що свобода договору на індивідуальному

рівні у більшості випадків є не більше, ніж фікція [6, с. 113].

Вважаємо виправданим підхід, який дозволяє відстояти гуманістичну сутність трудового договору, а не жорстку антигуманну суть договору трудового найму. Перехід до ринку з його конкурентною боротьбою породжує нові проблеми, пов'язані з працевлаштуванням, появою безробіття, викликаного скороченням робочих місць і вивільненням значної частини працездатного населення, а також із заборонаю дискримінації та примусової праці.

У сучасних умовах розвитку держави і суспільства, демократизації суспільних відносин у сфері праці дещо змінюється сутність та роль трудового договору, його значення для правового регулювання трудових відносин. Так Г.І. Чанишева та Б.А. Римар зазначають, що нові тенденції у правовому регулюванні праці доводять багатьох юристів до переконання, що у цей час у сфері трудових відносин неминуча поява гібридних договорів, які будуть регулюватися одночасно нормами трудового та інших галузей права (цивільного, адміністративного, сімейного). Висловлюється припущення, що різні норми та інститути трудового права будуть мати різну сферу дії залежно від того, який тип договорів про працю вони будуть регулювати.

Передбачуване розширення сфери дії трудового права, на їх погляд, призведе до значного посилення його диференціації, появи різних за характером регулювання типів і видів трудового договору, і навіть виділення із трудового договору окремих підгалузей: для найманих працівників традиційного типу; для автономних працівників, для яких характерна неюридична, а більшою мірою економічна залежність від роботодавця; для державних службовців та ін. [7, с. 69–70].

Трудовий договір, як зазначалося раніше, опосередковується свободою праці. Основними його характеристиками є особиста свобода працівника, юридична рівність останнього з роботодавцем та їх вступ у договірні відносини за домовленістю про умови праці, а не про їх правове регулювання.

Правильно зазначає В.Я. Гоц, що «ринок праці», як і будь-який інший, – це передусім двостороння домовленість, у яку ніхто не повинен втручатися. І за цим принципом повинні формуватися взаємовідносини між роботодавцем і працівником, а кожна сторона має сама турбуватися про свої інтереси. Держава ж повинна встановлювати відповідні правила поведінки, визначати механізми взаємодії між головними учасниками [8, с. 50].

Є.Б. Хохлов вважає трудовий договір актом, який є результатом домовленості волі та інтересів сторін [9, с. 273]. Треба зазначити, що за загальним правилом суб'єктивне право на працю реалізується через вільне (вольове) обрання роботи або вільне (вольове) погодження на запропоновану роботу. О.С. Пашков вважає, що сутністю трудової угоди є взаємне волевиявлення сторін. Договір опосередковує договірні дії [10, с. 134]. До того ж, воля працівника є об'єктом впливу, який обумовлений необхідністю регламентації спільної праці колективу. Правильно зазначає В.О. Процевський, що суспільна організація праці потребує злагоджених дій кожного окремого працівника, бо його конкретні трудові функції підпорядковані загальній функції, яка пов'язана з кінцевим результатом

виробництва. Тому праця кожного працівника у сфері суспільної організації праці потребує організації та конкретної спрямованості для досягнення кінцевого результату [11, с. 35].

Коли громадянин вільно вибирає – це воля, а коли вільно погоджується – то це волевиявлення. Тобто воля обумовлює намір громадянина реалізувати своє право на працю, а волевиявлення – це сам факт реалізації цього права. Трудовий договір стає юридичним фактом умовно тільки після досягнутої згоди стосовно умов праці. Тому треба погодитися з висновком Є.А. Горбачова про те, що це перетворює його в акт, який фіксує угоду про намір сторін, про трудове співробітництво в перспективі [12, с. 64]. Тобто, сам по собі трудовий договір не породжує прав та обов'язків у юридичному сенсі, він тільки в соціальному сенсі фіксує намір сторін на виникнення трудових відносин шляхом юридичного оформлення прийому на роботу.

Трудовий договір, як соціальний факт, при досягненні домовленості тягне за собою виникнення трудових відносин, які зумовлюються відповідним змістом, що розкривається через такі поняття, як: домовленість, укладення угоди, оформлення угоди, механізм правового регулювання і, врешті-решт, виникнення трудових правовідносин.

Інтерес сучасних дослідників до вивчення ефективності механізму правового регулювання трудових відносин у цілому, а також вивчення сучасної соціально-правової сутності трудового договору обумовлений об'єктивною необхідністю активізації розбудови громадянського суспільства та правової держави і припиненням наукової дискусії з ученими в галузі цивільного права з приводу трудового договору та правового регулювання трудових правовідносин.

Неможливо погодитися з Н.О. Мельничук про те, «що продаючи свою працю, особа укладає договір її купівлі-продажу. Відповідно трудові відносини, що виникають у результаті такого продажу й укладення трудового договору, мають бути більш демократичними, надавати більше свободи працівникові й роботодавцеві для встановлення умов праці» [13, с. 50].

Праця як діяльність не може виступати товаром в економічному розумінні, тільки результат діяльності може виступати товаром в економічному вимірі. Діяльність – це суттєва визначеність способу буття людини у світі, її здатність створювати певні блага, вносити в дійсність певні зміни шляхом виконання певних дій і прийняття відповідних рішень, реалізувати себе як особистість.

Людина не може жити і розвиватися без праці, без відповідної трудової діяльності. Право на працю – одне з найважливіших природних прав людини, за допомогою якого задовольняються потреби та інтереси людини, досягаються поставлені цілі. У процесі праці людина вступає в зв'язки та взаємовідносини з іншими людьми. Тому ми погоджуємося з думкою В.М. Андріїва про те, що через суспільні відносини налагоджуються і осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його з покоління в покоління. Вступаючи в суспільні відносини, люди як фізично, так і духовно творять один одного, тобто формують і відтворюють якісну своєрідність свого життя як суспільного. Завдяки суспільним відносинам відбувається взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється і формується спіль-

ність поглядів, думок, настроїв, досягається взаємне порозуміння, здійснюється передача і засвоєння звичок, з'являються згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина просто не може існувати [14].

Ці відносини згодом стають особливою потребою людей і перетворюються на відносно самостійну сферу життєдіяльності. Суспільні відносини, які носять сталий характер, потребують відповідного правового регулювання. Такий підхід стосується і суспільних відносин у сфері праці, що, як правило, повторюються кожного дня і носять постійний характер та потребують відповідних правил поведінки при їх реалізації, які і встановлюються правовими нормами. Визначивши в нормах права трудові права працівників, держава стає відповідальною перед людиною і суспільством за їх реалізацію. На жаль, у правових нормах державою закріплюються не всі можливості людини щодо задоволення її потреби у праці, а лише ті, які держава бажає і спроможна задовольнити на даному історичному етапі її розвитку.

Трудові правовідносини виникають на основі трудового договору, у процесі укладення якого сторони мають дійти згоди з усіх необхідних умов майбутнього працевлаштування, тобто повинна реалізуватися не тільки воля але й волевиявлення сторін угоди. А.Ф. Нуртдінова та Л.О. Чіканова зазначають, що під час соціального співробітництва між працівниками і роботодавцями можливі будь-які домовленості, спрямовані на досягнення взаємоприйняттого компромісу, вирішення виникаючих у процесі трудової діяльності проблем [15, с. 201]. Відповідно до ст. 21 КЗпП України «трудова угода є угодою між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою з підляганням внутрішньому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін» [16].

Документально-ознайомча процедура при прийнятті на роботу дозволяє майбутньому роботодавцю реалізувати право на добір кадрів, прийняти на роботу претендента, який найбільшою мірою відповідає вимогам, які висувуються до нього у зв'язку з виконанням певної роботи, що встановлюється законодавством та локальними нормативними актами підприємства, установи, організації.

Ми погоджуємося з думкою В.С. Венедіктова про те, що сам по собі трудовий договір не несе ніякої зобов'язальної функції, бо:

– по-перше, трудову угоду укладає не працівник (цей статус він набуває у трудових правовідносинах), а громадянин, який досяг трудової правосвідомості і має намір реалізувати свої здібності до праці;

– по-друге, така угода є тільки передумовою можливої реалізації суб'єктивного права на працю, і змістом її є умови про майбутню трудову функцію;

– по-третє, ніяких зобов'язань дана угода не викликає на стадії її укладання, оскільки не існує юридичного зв'язку між громадянином і власником. Юридичний зв'язок виникає між працівником і роботодавцем у процесі виконання умов угоди, тобто фактичної роботи;

– по-четверте, сам по собі трудовий договір є підставою для можливого виникнення юридичного зв'язку, а в разі його не виникнення – він ніяких юридичних наслідків не має, бо за чинним законодавством примусова праця заборонена в нашій державі;

– по-п'яте, будучи укладеним із моменту юридичного оформлення досягнутої угоди про умови праці, реалізація умов трудового договору може наступати не відразу, а через деякий час: через тиждень, два тижні, місяць тощо [17, с. 120–121].

Саме тому трудовий договір треба визначати як угоду між громадянином і власником засобів виробництва про можливість реалізації права на працю відповідно до вимог чинного трудового законодавства.

Треба погодитися з існуючою науковою думкою про те, що договірна форма залучення до праці – елемент демократії, найбільш повно опосередковує принцип свободи праці, тобто свободу в виборі професії, роду занять та застосування своїх здібностей. Не повинно викликати заперечення положення про те, що, по-перше, в суспільній праці людина задовольняє, передусім, свої особисті потреби та інтенси, а по-друге, її діяльність продиктована суспільними потребами. Тому принцип свободи праці і свободи трудового договору, в першу чергу, стосується самого громадянина, який бажає реалізувати свою здатність до праці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бугров Л.Ю. Проблемы свободы труда в трудовом праве России / Л.Ю. Бугров. – Пермь: изд-во Перм. ун-та, 1992. – 236 с.
2. Пашков А.С. Правовое регулирование подготовки и распределения кадров (некоторые вопросы теории и практики) / А.С. Пашков. – Л., 1966. – 188 с.
3. Хохлов Е.Б. Правовое регулирование труда в современных условиях: проблемы теории и практики: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / Е.Б. Хохлов. – СПб, 1992.
4. Пашков А.С. Советское трудовое право: учеб. для вузов / А.С. Пашков, Б.Ф. Хрусталева. – М., 1988. – 290 с.
5. Пашков А.С. Договоры о труде в условиях многоукладной экономики / А.С. Пашков // Государство и право. – 1993. – № 6. – С. 58–61.
6. Коршунова Т.Ю. Трудовой договор в современных условиях (К вопросу о найме труда) / Т.Ю. Коршунова, А.Ф. Нуртдинова // Государство и право. – 1994. – № 2.
7. Чанишева Г.І., Римар Б.А. Види трудового договору за законодавством України: монографія / Г.І. Чанишева, Б.А. Римар. – Одеса: Фенікс, 2011. – 176 с.
8. Сравнительное трудовое право. По материалам советско-британского симпозиума. – М., 1987. – 197 с.
9. Курс российского трудового права: в 3 т. / под. ред. Е.Б. Хохлова. – СПб.: изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – Т. 1: Общая часть – 1996. – 573 с.
10. Гоц В.Я. Угоди в трудовому праві в умовах ринкової економіки / В.Я. Гоц // Кодифікація трудового законодавства України: стан та перспективи: матер. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 червня 2004 р.); за заг. ред. В.С. Венедіктова. – Х.: Вид-во НУВС, 2004. – С. 48–50.
11. Процевський В.О. Приватноправове та публічно-правове регулювання соціально-трудова відносин: монографія / В.О. Процевський. – Х.: ХНАДА, 2012. – 332 с.
12. Горбачев Е.А. Злоупотребление правом допуска к работе до заключения трудового договора / Е.А. Горбачев // Трудовые споры. – 2009. – № 4.
13. Мельничук Н.О. Договірне регулювання трудових відносин у нових економічних умовах: монографія / Н.О. Мельничук. – К.: «Хай-Тек Прес», 2012. – 340 с.
14. Андріїв В.М. Юридичний механізм забезпечення трудових прав працівників [текст]: монографія / В.М. Андріїв. – Чернівці: Чернівецький державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. – 305 с.

15. Нуртдинова А.Ф. Практика применения законодательства о труде: науч.-практ. пособ. / А.Ф. Нуртдинова, Л.А. Чиканова. – М.: Юрид. лит., 2000. – 288 с.

16. Кодекс законів про працю України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=322-08>).

17. Венедіктов В.С. Наукові підходи до сучасної модернізації трудового права України / В.С. Венедіктов // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: матеріали І міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25–26 квітня 2013 р.); за ред. проф. М.І. Іншина, проф. Н.М. Хуторян, доц. В.І. Щербини. – К.: Ніка-центр, 2013. – С. 118–122.

УДК 349.2

КРИТЕРІЙ ВИОКРЕМЛЕННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА ЯК САМОСТІЙНОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА

Жигалкін І.П., к. ю. н.,
суддя
Господарський суд Харківської області

У статті проаналізована система критеріїв, що дозволяє виокремити трудове право як самостійну галузь права. Окрім того, автором акцентовано увагу на тому, що метод має відносно самостійний зміст, який ні в якому разі не можна не враховувати при виборі найбільш надійних і ефективних засобів нормативного впливу на суспільні відносини. Крім того, окрема увага звертається на принципи трудового права, які вважаються системоутворюючими чинниками галузі права.

Ключові слова: предмет, метод трудового права, принципи, система права, ознаки галузі права.

В статье проанализирована система критериев, позволяющая выделить трудовое право как самостоятельную отрасль права. Кроме того, автором акцентировано внимание на том, что метод имеет относительно самостоятельное содержание, которое ни в коем случае нельзя не учитывать при выборе наиболее надежных и эффективных средств нормативного воздействия на общественные отношения. Кроме того, отдельное внимание обращается на принципы трудового права, которые считаются системообразующими факторами отрасли права.

Ключевые слова: предмет, метод трудового права, принципы, система права, признаки отрасли права.

Zhygalkyn I.P. CRITERIA FOR DISTINGUISH OF LABOR LAW AS AN INDEPENDENT FIELD OF LAW

The article analyzed system of criteria to distinguish labor law as an independent field of law. In addition, the author paid attention to fact that method has relatively independent content that in any case should be considered during choosing most reliable and effective means of regulatory impact on social relations. The author also paid attention to principles of labor law as backbone factor of law field.

Key words: object, method of labor law, principles, law system, law field features.

Постановка проблеми. Галузь права є головним елементом системи права, що охоплює всі структурні елементи, які входять у систему права, і виступає свого роду завершальним «комплексом», спрямованим на врегулювання певної достатньої широкої сфери суспільних відносин. Для кожної із них характерний власний набір юридичних засобів, покликаних забезпечити ефективну дію як галузі в цілому, так і кожного її компонента на рівні правових інститутів і конкретних норм права. Галузь – це не механічне об'єднання норм права, правових інститутів, це – цілісне утворення, що характеризується рядом властивостей, ознак, які не властиві іншим елементам системи права.

Позитивно оцінюємо спробу О.О. Шаповалова виокремити суттєві ознаки, властиві галузі права: а) галузь характеризується наявністю власного предмета і методу правового регулювання; б) кожна галузь формує свій галузевий режим правового регулювання, за допомогою якого вона стає відносно замкнутим механізмом регулювання; в) замкнутість, тобто в певній мірі незастосовність правового регулювання до відносин, які перебувають за межами даної галузі; г) однорідність; д) наявність галузевого понятійного апарату; е) наявність власних способів правового регулювання; є) галузь права породжує свій вид правовідносин [1, с. 53–56]. Загалом погоджуючись із цими характеристиками, наполягаємо на включенні до переліку критері-

їв, що характеризують галузь як самостійну, не тільки предмета і методу правового регулювання, а й власних джерел галузі та її принципів.

Ступінь розробленості проблеми. Питання щодо виокремлення трудового права як самостійної галузі права неодноразово досліджувалися у працях таких науковців, як: М.Г. Александров, Н.Б. Болотіна, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, Р.З. Лівшиць, Л.І. Лазор, В.В. Лазор, А.Р. Мацюк, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, Г.І. Чанишева, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та інших учених у галузі трудового права. Проте незважаючи на значну наукову розробку зазначеного питання і досі виникають питання щодо критеріїв виокремлення трудового права.

Метою статті є дослідження критеріїв та чинників, що дозволяють розглядати трудове право, як самостійну галузь права.

Виклад основного матеріалу. Предмет регулювання галузі права – це певна сторона, однорідна частина загальної сфери правового регулювання, що є домінантою розвитку відповідних правовідносин. Відповідно предмет правового регулювання однієї галузі права не може збігатися з предметом іншої. Кожна галузь права має властивий тільки їй одній предмет, яким і визначається її самостійність і від якого залежать своєрідність і особливості правового регулювання нею суспільних відносин. Практично самостійність і відособленість галузі права виражається в незастосованості до предмета

її регулювання норм інших галузей права. Трудове право не є винятком із цієї аксіоми і теж має власний предмет, детальне ознайомлення з яким дозволяє отримати більш чітке уявлення про суспільне призначення і суспільну роль цієї галузі, а також визначити ті межі, що відокремлюють її від інших галузей права.

Стрижневим питанням науки трудового права є визначення кола суспільних відносин, які складають його предмет, адже без цього неможливо зрозуміти, що являє собою ця галузь права. Дослідження предмета трудового права, зважаючи на масштабність і різноманітність відносин у сфері праці, завжди було справою не простою. На сучасному етапі ця робота ускладнюється процесом реформування вітчизняного трудового права та законодавства, під час якого мають бути зміщені акценти у трудових відносинах на користь потреб та інтересів працівника, трудо-правовий статус якого суттєво зростає.

Ще М.Г. Александров виділяв дві групи суспільних відносин, що пов'язують працю і суспільство. Першу формують ті з них, які створюють необхідні передумови праці, але не виражають безпосереднього зв'язку між людьми в самому трудовому процесі. Це відносини з розподілу засобів виробництва (відносини власності), з виробництва та відтворення самої робочої сили, з суспільного поділу праці та ін. У другу групу, названу ним суспільно-трудовами відносинами у вузькому сенсі, він включає відносини безпосередньо з приводу застосування робочої сили, приведення в дію здатності до праці. Обидві ці групи вчений позначав терміном суспільно-трудова відносини в широкому сенсі слова. Більша частина виникаючих у процесі спільної трудової діяльності відносин не можуть бути довільні і повинні регулюватися правом. У процесі трудової діяльності також здійснюються різні дії, що не становлять власне процесу праці. Такими діями є оформлення прийому на роботу, направлення у службові відрядження, застосування заходів дисциплінарної відповідальності та ін. Але в рамках суспільної форми праці подібні дії є необхідною ланкою трудового процесу та його правового забезпечення і найчастіше є юридичними фактами, з наявністю яких пов'язане виникнення, зміна та припинення правовідносин. Тобто процес праці в суспільстві не вичерпується своїм природним змістом, а трудове право регулює не саму живу працю, а її суспільну форму – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з трудовою діяльністю.

Предмет трудового права складають суспільні відносини, що виникають із застосування, організації, управління та оцінки фізичної і розумової праці людини. А як зазначає А.Р. Мацюк, у самому загальному, широкому розумінні предмет трудового права – це і є відносини між людьми за їх участі у суспільній праці [3, с. 51].

В.В. Жернаков комплекс соціально-трудо-вих відносин поділяє на три рівні: а) індивідуальні трудові відносини, б) колективні трудові відносини з організації та встановлення соціально-побутових умов праці та в) відносини із забезпечення зайнятості, соціальних гарантій, рівня життя, економіки, розвитку регіонів та ін. Трудовими у власному розумінні можна вважати тільки відносини першого рівня. Характерною відзнакою другого та третього рівнів соціально-трудо-вих відносин є зміщення акценту в об'єкті (предметі) регулювання із суб'єктивного

права на інтерес. На рівні індивідуальних трудових відносин домінуючою категорією є суб'єктивне право та кореспондуючий йому обов'язок іншої сторони. Ці відносини відрізняються від відносин другого та третього рівнів більшою чіткістю та структурованістю [4, с. 43]. «У системі суспільних відносин, що складають предмет трудового права, входять індивідуальні відносини по застосуванню найманої праці і колективні трудові відносини», – наполягають Г.І. Чанишева та Н.Б. Болотіна [5, с. 15]. З точки зору Г.І. Чанишевої, визнання колективних трудових відносин як складової частини предмета трудового права сприятиме ефективній реалізації не тільки індивідуальних, а й колективних трудових прав і інтересів, а саме права працівників і роботодавців на свободу об'єднання, що включає право створювати організації та вступати до них для захисту своїх економічних і соціальних інтересів у сфері праці, права працівників на участь в управлінні підприємством, права на колективні переговори, права на укладення колективних договорів і угод, права на вирішення колективних трудових спорів, включаючи реалізацію права на страйк та ін. [6, с. 369, 370]. Якщо індивідуальне трудове право містить норми, які утворюють такі правові інститути: трудовий договір; робочий час; час відпочинку; нормування праці; оплата праці; охорона здоров'я працівників на виробництві; дисципліна праці; оцінка результатів праці та атестація працівників; навчання і підвищення кваліфікації працівників безпосередньо у роботодавця; матеріальна відповідальність сторін трудового договору, то колективне трудове право включає такі правові інститути: соціальне партнерство у сфері праці; трудовий колектив; правове становище профспілок у сфері праці; правовий статус організації роботодавців; колективний договір і колективні угоди; захист трудових прав працівників (вирішення індивідуальних і колективних трудових спорів) [6, с. 375].

Переконані, що ця позиція безпідставно заплутує розуміння предмета трудового права, адже трудові відносини можуть мати виключно індивідуальну й особисту форми. Укладаючи трудовий договір, його сторони домовляються про використання одним із них (роботодавцем) здатності до трудової діяльності іншої (працівника). І що важливо, йдеться не про будь-яку особу, а про індивідуально визначену. За ст. 30 КЗпП України [7] працівник повинен виконувати доручену йому роботу особисто і не має права передоручати її виконання іншій особі за винятком випадків, передбачених законодавством. Конкретизацією роду роботи стосовно здібностей працівника до трудової діяльності є нічим іншим, як встановленням його трудової функції. Остання – це визначене конкретною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою і доповнене у процесі укладення угоди про працю між працівником і роботодавцем коло трудових прав, обов'язків та обмежень.

Провідне місце в предметі трудового права займають трудові відносини. Вони цементують і визначають усі інші відносини, які виправдані й доцільні в тій мірі, в якій цього вимагає розвиток індивідуальних трудових відносин. Наприклад, розвиток трудових відносин обумовлює відповідне правове регулювання відносин щодо працевлаштування, професійної підготовки та підвищення кваліфікації кадрів прямо на виробництві. У зв'язку з існуванням трудових відносин

стають необхідними організаційно-управлінські правовідносини між профспілками, трудовими колективами, власниками чи уповноваженими ними органами стосовно встановлення і застосування умов праці. Гарантії охорони праці працівників у процесі здійснення трудових відносин обумовлюють необхідність правового забезпечення відносин по нагляду і контролю за охороною праці, по розгляду трудових спорів.

С.М. Прилипко й О.М. Ярошенко встановили, що трудові відносини характеризуються такими специфічними рисами: а) один із суб'єктів відносин (працівник) включається в трудовий колектив підприємства й особистою працею бере участь у виконанні завдань, які поставлені іншим суб'єктом (роботодавцем); б) зміст трудових відносин зводиться до виконання працівником певного роду роботи відповідно до його трудової функції; в) робота виконується в умовах певного трудового режиму; г) перехід із категорії фізичної особи в категорію працівників опосередковується особливим юридичним фактом (простим (трудова угода) чи складним (трудова угода + акт обрання, призначення, направлення тощо)) [8, с. 16, 17]. Як наслідок, правознавці роблять висновок, що трудові відносини є видом виробничих відносин, що складаються в процесі застосування праці, коли громадянин включається в трудовий колектив підприємства, установи, організації для виконання певної трудової функції з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку [8, с. 17].

Крім того, трудове право упорядковує суспільні відносини, які пов'язані з трудовими і складають разом із ними єдиний предмет цієї галузі права. Ці відносини можна згрупувати так: відносини, які передують трудовим; відносини, які виникають і розвиваються паралельно з трудовими; відносини, які випливають із трудових. Відносини, які передують трудовим відносинам, виникають і розвиваються до трудових та припиняють свою дію в зв'язку з появою останніх: відносини щодо працевлаштування, відносини професійної підготовки персоналу на виробництві. До відносин, які виникають і розвиваються паралельно з трудовими, слід віднести відносини по нагляду за охороною праці, організаційно-управлінські відносини з розгляду трудових спорів. Відносинами, які випливають із трудових, є такі відносини, що виникають у зв'язку з припиненням трудових і мають за мету або матеріальне забезпечення звільненого працівника, або його поновлення на роботі.

Метод – це спосіб досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного освоєння (пізнання дійсності).

Недостатній обсяг теоретичних праць із проблеми методу правового регулювання спричинений як її складністю, так і тим, що основні зусилля наукової думки були спрямовані на виявлення специфіки суспільних відносин, які регулюються різними галузями права. Тобто метод правового регулювання аналізується головним чином крізь призму предмета. Проте метод має відносно самостійний зміст, який ні в якому разі не можна не враховувати при виборі найбільш надійних і ефективних засобів нормативного впливу на суспільні відносини.

Метод правового регулювання необхідно розглядати у двох аспектах: по-перше – як загальний метод, що властивий системі права, який вбирає всі правові особливості цієї сис-

теми; по-друге – як галузевий метод правового регулювання. Існування двох методів правового регулювання пояснюється декількома причинами. По-перше, не викликає сумнівів одночасне співіснування права, як явища цілого, і галузей цього права, як складових його елементів, частин цілого. Отже, можна твердити, що метод правового регулювання передусім слід розглядати стосовно такої найбільш абстрактної категорії юриспруденції, як право. Тільки виявивши властивості загального методу правового регулювання, ґрунтуючись на цих характеристиках, що притаманні всім нижчим ланкам права, можна звернутися до галузевого методу правового регулювання. По-друге, правове регулювання здійснюється не якоюсь однією галуззю права, а всією їх сукупністю, де не може існувати спільно використовуваних способів такого правового регулювання. Нормотворець, формулюючи конкретну галузеву правову норму, не може знехтувати загальним методом правового регулювання, який є всеохоплюючим для всього правового регулювання, для всіх правових норм незалежно від впливу предмета конкретної галузі права. На загальний метод впливає не внутрішня структура правової системи, а саме галузь, підгалузь, інститут тощо, і загальний метод об'єктивно існуватиме доти, доки є хоч одна правова норма, доки суспільство використовуватиме такий соціальний регулятор, як право.

Загальний метод правового регулювання – це об'єктивно необхідна, така, що пронизує всі елементи системи права, закріплені виключно в правовій нормі (всіх її компонентах), система способів правового регулювання (дозвіл, вказівка, заборона) суспільних відносин із метою встановлення бажаного для держави стану волі суб'єктів у їх взаємодії один з одним, а також результатів їхньої поведінки [9, с. 21]. Загальний метод є базовою категорією правового механізму, його першоосновою. Всі без винятку його ознаки можна екстраполювати на галузевий метод правового регулювання.

В.Ф. Яковлев робить припущення, що метод правового регулювання кожної галузі набуває першорядного значення для виявлення її якісної своєрідності. Метод тому і використовується для розмежування галузевих видів регулювання, що він виражає основні юридичні властивості галузі, а галузеві методи виконують роль безпосереднього критерію системи права і кожної з його галузей [10, с. 5, 6].

Галузевий метод правового регулювання є особливою трансформацією загального методу правового регулювання, полягає в специфічному комплексі основних і додаткових способів правового регулювання, що існують тільки в системі конкретних галузевих правових норм, і першочергово взаємозумовлений, нерозривно пов'язаний з відповідною групою суспільних відносин – предметом правового регулювання, має відображати такі розпізнавальні юридичні властивості галузі права: сполучення імперативного і диспозитивного способів правового регулювання, порядок формування прав і обов'язків суб'єктів, особливості підстав виникнення, зміни і припинення відповідних суспільних відносин, особливості санкцій, закріплених у нормах даної галузі права.

О.І. Процевський вперше в науці трудового права запропонував розгорнуте, відповідно до вимог загальної теорії права, комплексне ви-

значення методу правового регулювання праці, довівши, що він відображає: а) характер взаємодії сторін, що впливає на правове становище суб'єктів трудового правовідносини (рівність і підпорядкування); б) ступінь визначеності наданих прав, що виражаються в характері норм трудового права (імперативний або диспозитивний); в) порядок встановлення прав і юридичних обов'язків суб'єктів трудових відносин (безпосередньо законом або нормативною угодою) [11, с. 130]. І далі в узагальненому вигляді цей же вчений писав: «Метод правового регулювання трудових відносин відрізняється тим, що в ньому відбиваються: рівність сторін при укладенні трудового договору; рівність і підпорядкування в процесі трудової діяльності; колективно-договірне регулювання як результат рівності і підпорядкування в процесі праці» [11, с. 138].

Черговим критерієм для виокремлення трудового права як самостійної галузі в системі національного права є наявність у нього власних джерел.

Система джерел права – ефективний інструмент, за допомогою якого і на основі якого правова система здійснює свої функції, виконує свої завдання. Жодна з функцій держави у відповідності до принципу «дозволено лише те, що прямо передбачено законом» не може і не повинна здійснюватися без правової регламентації, допомоги закону.

І система права, і система джерел права охоплюють майже ту ж сферу правової системи – її нормативну складову. Вони співвідносяться між собою, як зміст і форма. Будучи залежною від системи права зовнішня форма права в свою чергу впливає на неї: через систему своїх законів та інших нормативних актів держава впливає на систему права, сприяє більш повній відповідності структури, стану економіки суспільства і цілям своєї політики. Існує органічна єдність системи права і системи джерел права – форми існування правових норм у правових приписах, засіб надання їм формальної визначеності і об'єктивації, їхнього впорядкування і об'єднання в конкретних джерелах права, пов'язані між собою зв'язками диференціації і інтеграції, координації і субординації тощо, які викликаються до життя низкою різноманітних факторів, зокрема, прагненням побудови впорядкованої несуперечливої системи правового регулювання. Значною мірою ефективність механізму правового регулювання, ефективність функціонування правової системи залежить від процесів зближення системи права і системи джерел права, їх гармонійного розвитку, від рівня оптимальності інтеграції нормативно-правового матеріалу.

Система юридичних джерел права – результат руху і взаємодії правосвідомості, юридичної практики і системи юридичних інституцій. Жодне джерело права не повинно носити довільний характер та ігнорувати національну систему права. Юридичні джерела права зосереджують у собі не лише норми права, але й об'єктивно зумовлений процес їх утворення і реалізації, і виступають як засоби формалізованого закріплення не лише самого позитивного права, а й окремих моментів стадій становлення і реалізації права. В силу своєї сутності і виконуваних функцій розглядувана система повинна розвиватися в напрямку логічної довершеності при збереженні своєї цілісності, оскільки лише узгоджуючись між собою і

складаючи єдине системне утворення, юридичні джерела права зможуть досконали виконати свої функції. Таке утворення повинно нести в собі оптимальні важелі стабільності і формалізованості, чіткості і ясності, ієрархічності та не містити в собі колізій.

Особливе значення для функціонування системи джерел права представляє система правових відносин. Адже саме «правовідносини втілюють у собі свого роду перехід із реальної системи в її модель нормативну систему, і з ідеальної системи – в реальну, але вже закриту систему, що розвивається в межах цієї моделі» [12, с. 41].

Д.В. Журавльов виступає за розгляд джерел трудового права: а) в матеріальному розумінні як факторів, що обумовлюють виникнення, розвиток, зміст трудового права (передусім система соціально-економічних відносин); б) в ідеалістичному розумінні – сукупність юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право, а також в) в спеціально-юридичному розумінні – це власне форма трудового права, тобто зовнішня форма вираження й існування норм трудового права [13, с. 62, 63]. Змістовна сторона зовнішньої форми (джерела) права показує, яким чином державна влада створює, визнає й об'єктивізує загальнообов'язкові правила й доводить їх до адресатів. Якщо розглядати цей аспект форми права відповідно до практичного життя, то він, будучи офіційним носієм чинних норм, виступає фактичним і юридичним джерелом права. Без об'єктивізації права в зовнішньому середовищі соціальні норми не можуть набути якості правових, неможливим також є їх реальне функціонування.

О.М. Ярошенко вирізняє такі ознаки системи джерел трудового права: а) зумовленість суспільних відносин, які регламентуються цією системою, предметом і методом правового регулювання; б) цілісність, тобто організаційно-структурна відокремленість усієї системи джерел трудового права України; в) неадитивність (принципова незведеність регулятивних властивостей системи до суми регулятивних властивостей її елементів); г) численність джерел трудового права, як елементів цієї системи; д) певна самостійність кожного джерела трудового права, зумовлена сферою впорядкування й компетенцією нормотворця, що його прийняв; е) точно визначене становище кожного джерела трудового права в системі джерел цієї галузі; є) структурна впорядкованість елементів (джерел) розглядуваної системи, що визначає їх функціональні взаємозв'язки і взаємозалежності [14, с. 36, 37].

Невід'ємним критерієм самостійності трудового права є також його принципи. Вони в концентрованому вигляді виражають саму суть правового регулювання відносин у царині праці. Принципи трудового права, з одного боку, відображають об'єктивні властивості регульованих галузю відносин, з іншого, акумулюючи інтереси і потреби працівників і роботодавців, є конкретизованим виразом волі суспільства та засобом регулятивного впливу держави на дані суспільні відносини. Принципи виступають одним із системоутворюючих чинників галузі права, об'єднують і цементують її норми. Принципи являють собою також один із критеріїв відповідності правових норм методу регулювання галузі, служать відверненню і вирішенню можливих

колізій між ними, забезпеченню стабільного і гармонійного функціонування галузі, починаючи з формування норм у процесі правотворчості і закінчуючи застосуванням та іншими формами їх реалізації; в необхідних випадках виступають засобом подолання юридичних прогалин.

Висновки. Виокремлення критеріїв трудового права дозволяє підтвердити самостійність цієї галузі права. Однак, як і кожна галузь, будучи елементом єдиної системи права і перебуваючи у сфері дії єдиного методу, має потребу в спеціфічному співвідношенні всіх його складових частин, тобто в такому співвідношенні, яке могло б з максимальною ефективністю і пристосованістю впливати на елементи її предмета.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шаповалов А.А. Отрасль современного российского права (вопросы теории): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. – Саратов, 2011. – 205 с.
2. Александров Н.Г. Трудовое правоотношение: моногр. – М.: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. – 337 с.
3. Мацюк А.Р. Структура предмета советского трудового права // Сов. гос-во и право. – 1979. – № 11. – С. 49–56.
4. Жернаков В.В. Социально-трудовые отношения: понятия, субъекты, правовое регулирование // Право України. – 1999. – № 10. – С. 41–45.

5. Чанишева Г.І., Болотіна Н.Б. Окремі теоретичні проблеми сучасного трудового права України (до постановки питання) // Право України. – 1999. – № 9. – С. 13–19.

6. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.05. – Одеса, 2001. – 418 с.

7. Кодекс законів про працю України: затв. законом УРСР від 10.12.1971 р., № 322-VIII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1971. – № 50 (Додаток). – Ст. 375.

8. Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України: підруч. – 5-те вид., перероб. і доп. – Х.: ФІНН, 2012. – 800 с.

9. Чабаненко М.М. Методи правового регулювання аграрних відносин: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. – Х., 2005. – 204 с.

10. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03. – Свердловск, 1972. – 39 с.

11. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений: моногр. – М.: Юрид. лит., 1972. – 268 с.

12. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория: моногр. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 1991. – 136 с.

13. Журавльов Д.В. Система трудового законодательства України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. – Х., 2005. – 174 с.

14. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.05. – Х., 2007. – 476 с.

УДК 349.2

ІНТЕРЕСИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ

Івчук Ю.Ю., к. ю. н.,

доцент кафедри правознавства

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті автором категорія «інтерес» розглядається в такому складному й надзвичайно важливому інституті як охорона праці, де знаходять своє переплетіння індивідуальні, колективні, публічні інтереси тощо. Доведено необхідність урахування інтересів усіх суб'єктів трудового права для гармонійного розвитку законодавства про охорону праці. Зауважено, що інтереси працівника, як творця матеріальних і духовних цінностей, повинні мати первісне значення.

Ключові слова: *інтерес, охорона праці, індивідуальні інтереси, колективні інтереси, публічні інтереси, суб'єкти трудового права.*

В статті автором категорія «інтерес» розглядається в такому складному й надзвичайно важливому інституті, як охорона праці, де знаходять своє переплетіння індивідуальні, колективні, публічні інтереси і тому подібне. Доказана необхідність урахування інтересів всіх суб'єктів трудового права для гармонічного розвитку законодавства об охороні праці. Замечено, что интересы работника, как создателя материальных и духовных ценностей, должны иметь первоначальное значение.

Ключевые слова: *интерес, охрана труда, индивидуальные интересы, коллективные интересы, публичные интересы, субъекты трудового права.*

Ivchuk Yu. Yu. INTERESTS AS AN ELEMENT OF LEGAL FRAMEWORK OF LABOR RELATIONS IN WORK SAFETY FIELD

In the article author considered «interest» concept in such complex and extremely important field as work safety, where individual, collective and public interests interweave. The author proved necessity of taking into account interests of all subjects of labor law for harmonious development of work safety legislation. The author also noted that interests of employee, as a creator of material and spiritual values, should have higher priority.

Key words: *interest, work safety, individual interests, collective interests, public interests, subjects of labor law.*

Постановка проблеми. Інтерес в усі часи існування суспільства виступав і виступає одним із основних рушійних сил поведінки людини. Навколо нього будуються різноманітні відносини, спрямовані на його задоволення або захист. Він виступає тим спусковим елементом,

який запускає весь правовий механізм, починаючи із визначення правових норм, які регулюють суспільні відносини, в яких інтерес може бути задоволений, та пошуку тих прав, які визначають власну дозволена поведінку, або обов'язків інших осіб, виконання яких створить основу

для реалізації інтересу. З цих підстав інтерес став предметом вивчення різних наук, й, перш за все, соціології, психології, юриспруденції, філософії.

Незважаючи на значимість інтересу для соціальних наук розуміння цього поняття досі не набуло усталеності та одноманітності. Залишається дискусійним питання щодо природи інтересу – чи належить він до психічної сфери, будучи певною психічною налаштованістю суб'єкта, або до об'єктивної реальності, набуваючи характеру умови людського існування, або є феноменом суб'єктивно-об'єктивним, що виявляється у цілеспрямованих діях суб'єкта, які зумовлені його намаганнями, бажаннями, що відбивають, у свою чергу, існуючі та іноді майбутні потреби.

Метою статті є дослідження інтересу, як елемента правового механізму регулювання трудових відносин у сфері охорони праці в сучасних умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Інтерес, що зароджується, формується, зумовлюється, перш за все, об'єктивними умовами – видами власності, характером розподілу, природою та устроєм влади, типом культури, укладом життя. Разом із тим інтерес є продуктом свідомої діяльності людей, коли визначаються їх потреби, співвідносяться цінності, з'ясовуються взаємовідносини. І тоді інтерес стає стимулом дій [1, с. 53].

Інтерес, як єдність об'єктивного і суб'єктивного, характеризував В.П. Грибанов, який відмічав, що суб'єктивна сторона інтересу проявляється у психічному ставленні суб'єкта до об'єкта (явища) реальної дійсності, намагання володіти, пізнавати або бути до нього причасним, зумовлює ж поведінку людей об'єктивна необхідність, до якої належать економічний стан, національні особливості, політика та ідеологія, індивідуальні та професійні умови, обставини та ін. [2].

В. Бернацький, досліджуючи природу інтересу, визначив три його ознаки: зміст інтересу є адекватним змісту потреби; поза суспільним відношенням, яке остаточно формує інтерес, він не зароджується, а різновид суспільних відносин визначає й сутність конкретного інтересу; інтереси виникають не самі по собі, а лише всередині суспільного формування, тобто завжди мають свого носія [3, с. 45].

У структурі інтересу А. Здравомислов визначив такі моменти: а) соціальне положення суб'єкта або сукупність його практичних зв'язків зі суспільством; б) ступінь усвідомлення стану, яке здатне мати широкий діапазон – від нерозуміння через невиразні відчуття й до ясності розуміння; в) ідеальні рушійні сили або мотиви діяльності, спрямовані на визначення об'єкту інтересу; г) сама дія, яка є утвердженням суб'єкту в ідеальному світі. Визначення таких характеристик інтересу дозволили А. Здравомислову визначити інтерес, як стан, що рефлексує у свідомості, і разом із тим розуміння, яке переходить у дію [4, с. 29].

Отже, інтерес завжди є об'єктивно та суб'єктивно обумовленим, пов'язаним із потребами конкретної особи та проявленим у відносинах людей. З одного боку, він знаходиться поза межами об'єктивної дійсності, хоча нею зумовлений та у ній проявляється. З другого боку, він незримо визначає майбутні дії та стан людських відносин.

Завдяки неодмінному виявленню у суспільних відносинах інтерес потрапляє у поле впли-

ву правом, яке може як ураховувати й сприяти його реалізації, так і не відповідати йому, підштовхуючи до утворення нових інтересів.

У сфері законодавчого регулювання інтерес найчастіше використовується у значенні самостійного об'єкту правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується правовими засобами. Р. Гугасян зазначив, що правова наука недооцінила роль у праві особистих інтересів, у той час як у механізмі правового регулювання керівне місце належить їм, оскільки правове регулювання в усіх випадках має бути орієнтованим у кінцевому рахунку на особисті інтереси [5, с. 443]. Саме з цих підстав, вважаємо, у останні роки посилилася увага науковців різних галузей права до категорії інтересу.

У сучасній правовій науці уже склалася впевнена позиція щодо фундаментального значення інтересу для правової реальності. Інтерес не є з точки зору права наперед визначеним, юридично сформульованим, конкретизованим, не є безумовним та очевидним. Він у той же час є можливим, допустимим та іноді навіть передбачуваним, і має бути дотриманий у разі його виявлення особою. Разом із потребами та цілями інтереси є рушійними силами діяльності суб'єкта, що пояснюється таким їх взаємозв'язком «об'єктивні умови – потреби – інтереси – цілі – діяльність особи».

За такого значення інтересу в аспекті впливу на правове регулювання суспільних відносин його можна віднести до передумов або факторів формування правового механізму. При цьому фактором такого впливу слід визнати не окремі особисті або приватні інтереси, а комбінацію інтересів різних суб'єктів права. Останні можуть знаходитися у рівному правовому становищі, навіть виступаючи у різних правових статусах, або у положенні, що припускає певне їх підпорядкування. Більше того, одна й та сама особа одночасно є носієм різних «нашаруваних» інтересів: особистих, колективних, публічних, інтересів інших осіб приватного права.

Отже, кожному суспільному відношенню властиве переплетіння інтересів його учасників, які є багатоплановими, зумовленими не тільки змістом самих відносин, а й іншими складовими правового положення та об'єктивної реальності суб'єктів. Суспільне відношення стає «площиною вияву» комбінації інтересів різних його учасників, але у той же час без конкретного й позначення. Як правило, вони проявляються в різних елементах правового механізму, й перш за все, у правах та обов'язках суб'єктів правовідношення, які визначені на рівні закону, та які самостійно прийняті ними на себе (шляхом фіксації у договорах, локальних нормативних актах).

У той же час на кожному етапі реалізації правовідношення в ньому наявна й публічна компонента, навіть у тому разі, якщо йдеться про приватноправові відносини. Публічна складова має вияв, перш за все, у тих правових нормах імперативного характеру, які через застосування заборон обмежують міру можливої і дозволеної поведінки їх учасників. У такий спосіб відбувається врахування й юридичне закріплення публічних інтересів, що пов'язані із виконанням державою покладених на неї функцій щодо забезпечення належного рівня життя населення, соціально-економічного розвитку країни, забезпечення безпеки на її території та інші.

Отже, кожне правовідношення стає фокусом поєднання різноманітних приватних та публіч-

них інтересів, які виходять за рамки правового механізму регулювання суспільних відносин, але безпосередньо визначають його елементи, оскільки одночасно належать не тільки до його передумов, а й визначають результати його застосування.

У правовій науці визначено поділ інтересів на законні та незаконні, які не підлягають захисту та не гарантуються державою у зв'язку із порушенням чи обмеженням прав і свобод інших фізичних і юридичних осіб, держави, не відповідають загальному суспільним інтересам, цінностям, Конституції чи законам України, загальною визначеним принципам права.

Р. Майданик розрізняє публічні та приватні інтереси, як інтереси держави та інтереси суспільства, з одного боку, та інтереси окремих приватних осіб – з другого. Він також виокремлює суспільний інтерес, який являє собою гармонізований інтерес публічних та приватних партнерів, і може кваліфікуватися як суспільна користь, соціальний ефект від здійснення партнерства в будь-якій сфері права [6].

Серед законних інтересів приватних осіб особливе значення мають охоронювані законом інтереси. З. Ромовська зазначила, що віднесення інтересу до групи охоронюваних законом інтересів створює його носію можливість діяти певним чином, претендувати на певну поведінку іншої особи, а в разі незадоволення цього інтересу звертатися за його захистом [7, с. 77].

З'ясування змісту та застосування категорії «охоронюваний законом інтерес» стало предметом розгляду Конституційного Суду України у справі № 1-10/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини 1 статті 4 Цивільного процесуального кодексу України. КСУ визначив поняття «охоронюваний законом інтерес» у логічно-смісловому зв'язку з поняттям «права», як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо неопосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально-правовим засадам.

До ознак охоронюваного законом інтересу КСУ визначено такі його характеристики: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальною визначеним принципам права; д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; е) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом.

Найтісніший зв'язок інтерес має з поняттям «суб'єктивне право», разом із яким вони стосуються встановлення меж дозволеної поведінки людини. На відміну від суб'єктивних прав, яким притаманна формально юридична конкретизація шляхом прямого закріплення, інтереси

визначаються простим дозволом – дозволено все, що не забороняється законом. Саме тому вони виявляють себе найчастіше лише у разі їх порушення вже у правоохоронних відносинах, оскільки як і суб'єктивне право гарантуються і охороняються державою. КСУ визначив таку особливість інтересу, як відсутність забезпечення юридичним обов'язком інших осіб. Він відбиває лише легітимне прагнення свого носія до того, що не заборонено законом, тобто тільки його бажання, мрію, потяг до нього, а отже, й не юридичну, а фактичну (соціальну) можливість. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним.

На підставі глибокого аналізу ознак охоронюваного законом інтересу І. Венедіктовою було відзначено, що інтерес є передумовою виникнення, розвитку та припинення суб'єктивного права. Суб'єктивне право (міру дозволеної поведінки) можна розглядати, як засіб реалізації інтересу, який полягає у соціальній потребі (необхідності) такої поведінки. Шляхом реалізації суб'єктивних прав інтереси перетворюються у правовідносини, які врегульовані нормами права.

Така думка вченої, вважаємо, заслуговує на увагу, оскільки в ній розкривається те, що залишено без визначення КС України: з формально-юридичної точки зору охоронюваний законом інтерес та суб'єктивне право є різними об'єктами правового регулювання, але за своєю природою вони обидва виявляють потребу особи, визначають її прагнення. Іншими словами, названі феномени мають єдине походження – сформовані з урахуванням об'єктивних умов потреби особи. Відповідно суб'єктивне право, на наш погляд, виступає правовим засобом реалізації тієї частини законних інтересів, які визнані державою як такі, що для неї є з якихось причин важливими або значимими. Для таких інтересів суб'єктивні права стають правовим засобом їх реалізації.

У той же час охоронювані законом інтереси виділяються законодавцем як самостійні об'єкти, відмінні від суб'єктивних прав, які належать до однієї з останніх правових площин – дозволені можливості суб'єктів права. Така постановка питання дозволяє розширити розуміння аспектів співвідношення суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, а також суб'єктивних прав та законних інтересів у цілому. Більше того, воно дозволяє розкрити динаміку формування та здійснення інтересу, який не заборонений законом, яка може бути представлена таким чином: об'єктивні умови – потреби – інтереси – цілі – правові засоби (в тому числі суб'єктивні права) – поведінка/діяльність особи – правовідносини.

Таким чином, загальна категорія законних інтересів може бути представлена двома видами об'єктів, які отримали в законодавчому полі дещо відмінні правові механізми їх реалізації – це суб'єктивні права та охоронювані законом інтереси. Правові засоби реалізації останніх не мають забезпечувальних «обов'язків» із боку інших суб'єктів, хоча й можуть бути предметом захисту за допомогою засобів державного примусу.

В. Андріївим було справедливо висловлено лаконічну, але змістовну думку про те, що «державна і право були створені суспільством

для того, щоб забезпечити природні права всіх і кожного члена даного суспільства» [8, с. 68]. О.І. Процевський зазначав, що своєю регулятивною функцією право здійснює шляхом встановлення правил поведінки через передбачення їх суб'єктивних прав і обов'язків, які й визначають зміст правовідносин [9, с. 65].

Останні теоретичні дослідження категорії інтересу в різних галузях правової науки створюють підґрунтя для формування думки щодо зростаючого значення законних інтересів порівняно із роллю суб'єктивних прав у правовому регулюванні суспільних відносин. У той же час слід відзначити, що аналіз положень чинного Кодексу законів про працю України свідчить про закріплення більшою мірою суб'єктивних прав, ніж законних інтересів суб'єктів трудового права. У науковій літературі також основним чином аналізуються питання реалізації суб'єктивних трудових прав, нерідко поглинаючи їх обсягом зміст законних інтересів суб'єктів трудового права.

Так, О.Є. Костюченко законний інтерес у трудових правовідносинах визначив, як прагнення учасника цих відносин задовольнити свої потреби на основі прав й обов'язків, визначених у законодавстві та трудових договорах. Ним запропоновано класифікувати законні інтереси учасників трудових правовідносин на декілька видів за різними критеріями: 1) за змістом – матеріальні та нематеріальні; 2) за порядком встановлення – централізовані, локальні, індивідуальні; 3) за сферою дії – фізіологічні, соціальні, духовні; 4) за формою – грошові, натуральні.

Наведена позиція науковця свідчить про прирівняння та акцентування уваги на тій частині законних інтересів суб'єктів трудового права, які реалізуються через закріплення суб'єктивних прав учасників трудових правовідносин.

У той же час Л.О. Золотухіна визначила інтерес у трудовому праві, як результат відображення в діяльності суб'єктів трудового права об'єктивних умов їх існування та розвитку з метою найбільш повного задоволення потреб названих суб'єктів [10, с. 65].

На підставі аналізу істотних ознак і соціального змісту законних інтересів у трудовому праві авторка запропонувала їх поділ на інтереси, які проявляються у власне трудових відносинах (обумовлені потребою сторін трудових відносин в укладенні, зміні та припиненні трудового договору, і проявляються в умовах трудового договору), та інтереси, які виникають у відносинах, тісно пов'язаних із трудовими (з приводу навчання на виробництві, підвищення кваліфікації та перекваліфікації; встановлення умов праці; вирішення трудових спорів; у відносинах соціального партнерства тощо). Крім того, за суб'єктивним складом нею вирішено інтереси працівників, трудових колективів та власників підприємств, установ, організацій. Саме остання класифікація інтересів у трудовому праві виявляється основоположною для визначення співвідношення та взаємодії публічних і приватних інтересів у відповідній сфері правовідносин.

Особливу увагу сучасне трудове право приділяє закріпленню та гарантуванню суб'єктивних прав працівників, які історично на теренах нашої держави вважалися менш захищеною стороною трудових відносин.

Основні трудові права громадян визначені Конституцією України (ст. ст. 43–46), яка встановлює: кожен має право на працю, що включає

можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується; кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється; право на своєчасне одержання винагороди за працю; громадянам гарантується захист від незаконного звільнення; право тих, хто працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; право кожного працюючого на відпочинок; право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Кодекс законів про працю (далі – КЗоТ) України деталізує та доповнює найважливіші права працівників, серед яких слід відзначити право: на вільний вибір професії, роду занять і роботи; укладати, змінювати й розривати трудовий договір; виконувати роботу, що обумовлена трудовим договором; на здорові і безпечні умови праці, в тому числі знати до початку роботи за трудовим договором про умови праці, наявність на робочому місці, де він буде працювати, небезпечних і шкідливих виробничих факторів та можливі наслідки їх впливу на здоров'я; на компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної під час виконання трудових обов'язків; на своєчасне одержання заробітної плати; на створення професійних спілок, право вступати до них і захищати свої трудові права, свободи й законні інтереси; на участь в управлінні підприємством; на ведення колективних переговорів, укладення колективного договору, інформацію щодо їх виконання; право звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади та інші.

Наведені суб'єктивні права працівників відбивають їх основні потреби, перш за все, у матеріальному забезпеченні свого життя та життя своєї родини завдяки здатності до праці, яка визначає як основний фактор й рівень заробітної плати, одержуваної працівником. Крім безпосереднього отримання оплати за свою працю, інтерес до матеріального забезпечення реалізується також і в таких суб'єктивних правах працівника, як право на матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, на матеріальну допомогу в разі безробіття. Більше того, сьогодення вагомого значення набуває отримання від роботодавця поряд із оплатою праці так званого «соціального пакету», який спрямований на зниження видатків працівника на своє щоденне проживання (оплата медичних послуг, телефонних розмов, проїзду, участі у заходах, спрямованих на професійний розвиток та ін.).

Але не тільки матеріальні потреби працівників відбивають суб'єктивні права, що закріплені у трудовому законодавстві. Навіть простий погляд на зміст ст. 2 КЗоТ України свідчить про закріплення через конструкцію суб'єктивних прав й нематеріальних інтересів працівників. Зокрема, проведення значного часу протягом дня та тижня на робочому місці, умови якого впливають на стан здоров'я фізичної особи, зумовлює важливість права на здорові і безпечні умови

праці. Можливість активно впливати на внутрішню політику на підприємстві, яка охоплює найважливіші питання діяльності працівників, й через це опосередковано здійснювати превентивний захист своїх прав та інтересів, відбивається у праві працівників на участь в управлінні підприємством, на об'єднання в професійні спілки та на вирішення колективних трудових конфліктів (спорів).

Висновки. Особливого значення категорія «інтерес» набуває в такому складному й надзвичайно важливому інституті, як охорона праці, де знаходять своє переплетіння індивідуальні (приватні конкретного працівника) інтереси, колективні інтереси (інтереси трудового колективу), публічні інтереси (інтереси держави) тощо. Саме враховуючи інтереси всіх суб'єктів трудового права, повинно розвиватися законодавство про охорону праці. При цьому інтереси працівника, як творця матеріальних і духовних цінностей, повинні мати первісне значення.

Проводячи реформування інституту охорони праці, необхідно, перш за все, виходити з того, що до приватних інтересів слід відносити не тільки індивідуальні інтереси працівників, а й роботодавців. По-друге, серед публічних інтересів у сфері праці слід розрізняти інтереси державні та інтереси суспільні, які виявляються на рівні соціального партнерства та діяльності органів місцевого самоврядування. По-третє, крім приватних та публічних інтересів виокремлюються ще й колективні інтереси, які виража-

ють потреби певного трудового колективу та представляються, як правило, профспілковою організацією, що створена на підприємстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тихомиров Ю.А. Публичное право: учебник / Ю.А. Тихомиров. – М.: Издательство БЕК. – 1995. – 496 с.
2. Грибанов В.П. Интерес в гражданском праве // Советское государство и право. – 1967. – № 1 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://civil.consultant.ru/elib/books/1/page_23.html.
3. Бернадский В.О. Интерес : познавательная и практическая функции / В.О. Бернадский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1984. – 186 с.
4. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности / А.Г. Здравомыслов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. – 74 с.
5. Гукасян Р.Е. Избранные труды по гражданскому процессу / Р.Е. Гукасян. – М. : Проспект, 2009. – 480 с.
6. Розумна пропорційність та стабільність при визначенні балансу приватних і публічних інтересів – запорука справедливої експропріації // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/929B2CC50EAE6EF1C2257EE7003191E8?OpenDocument&year=2015&month=10&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/929B2CC50EAE6EF1C2257EE7003191E8?OpenDocument&year=2015&month=10&).
7. Ромовская З.В. Судебная защита охраняемого законом интереса З.В. Ромовская // Вестник Львовского ун-та. – 1983. – Вып. 22. – С. 72–81.
8. Андріїв В.М. Природний характер трудових прав працівників / В.М. Андріїв // Право України. – 2007. – № 4. – С. 67–71.
9. Процевський О.І. Окремі питання захисту прав на заробітну плату в судовому порядку / О.І. Процевський // Право України. – 2008. – № 2. – С. 64–69.

УДК 349.2

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ДЖЕРЕЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

Могілевський Л.В., к. ю. н.,
старший науковий співробітник
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті на основі аналізу чинного законодавства України та наукових поглядів вчених розглянуто окремі джерела трудового права України. Також було досліджені теоретичні підходи щодо тлумачення таких понять, як «юридичний акт», «прецедент», «правовий звичай». Надано авторське бачення окремих елементів структури системи джерел трудового права. Доведено, що у своїй сукупності джерела трудового права створюють систему, яка, в свою чергу, обумовлена структурними зв'язками, тобто має притаманну їй структуру.

Ключові слова: джерела, юридичний акт, прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий акт, трудове право.

В статье на основе анализа действующего законодательства Украины и научных взглядов ученых рассмотрены отдельные источники трудового права Украины. Также были исследованы теоретические подходы к толкованию таких понятий, как «юридический акт», «прецедент», «правовой обычай». Предоставлено авторское видение отдельных элементов структуры системы источников трудового права. Доказано, что в своей совокупности источники трудового права создают систему, которая, в свою очередь, обусловлена структурными связями, то есть имеет присущую ей структуру.

Ключевые слова: источники, юридический акт, прецедент, правовой обычай, нормативно-правовой акт, трудовое право.

Mogilevskiy L.V. DESCRIPTION OF INDIVIDUAL SOURCES OF LABOR LAW

The article based on an analysis of current legislation of Ukraine and scientific views of scientists examined some sources of labor law in Ukraine. It was also the theoretical approaches to the interpretation of such notions as “legal act”, “precedent”, “legal custom”. Courtesy of the author’s vision of individual elements of the structure of sources of labor law. Proved in its entirety source of labor law creates a system which, in turn, is due to structural constraints, that is inherent structure.

Key words: source legal act, precedent, legal custom, legal act, labor law.

Постановка проблеми. Суспільні відносини, що виникають при використанні праці, потребують правового регулювання, яке здійснюється прийняттям відповідних юридичних норм, що знаходять вираз у формі державних актів органів законодавчої влади, актів вищих органів державного управління, уповноважених видавати такі акти в межах їх компетенції, актів управління конкретних підприємств, установ, організації за погодженням з трудовими колективами або їх представницькими органами, актів застосування чинного законодавства [1]. Трудове право є однією із найважливіших галузей в системі національного права України. Саме через його значення для суспільства дослідження джерел трудового права є актуальним і потребує подальшого дослідження та доопрацювання.

Стан дослідження. Характеристиці окремих джерел трудового права приділяли увагу такі вчені-юристи, як Н.Б. Болотіна, В.Л. Костюк, С.М. Прилипко, П.Д. Пилипенко, В.І. Смолярчук, О.М. Ярошенко, С.С. Алексеев, О.Є. Лейст, М.М. Марченко, Г.І. Муромцев та інші. Проте, на нашу думку, вказана проблематика потребує подальшого дослідження та доопрацювання.

Мета статті – надати характеристику окремим джерелам трудового права.

Виклад основного матеріалу. Джерела трудового права спільні із джерелами інших галузей права. Провідне місце в системі джерел трудового права займає правовий або юридичний акт. Як зауважує авторський колектив сучасної правової енциклопедії, юридичний акт є офіційним письмовим документом, що породжує певні правові наслідки, створює юридичний стан і спрямований на регулюван-

ня суспільних відносин. Юридичні акти поділяються на нормативні, тобто юридичні акти, що вміщують норми права та регулюють відповідну сферу суспільних відносин, та індивідуальні (ненормативні) акти, що породжують права й обов'язки тільки тих суб'єктів, яким вони адресовані [2, с. 23]. Говорячи про структурні зв'язки правових актів у системі джерел трудового права, слід зазначити, що вони розташовані в ній ієрархічно. При цьому авторський колектив великого тлумачного словника сучасної української мови «ієрархія» тлумачить у таких значеннях: сукупність відношень старшинства в якій-небудь множині; властивість, яка характеризує систему з відношенням старшинства між її частинами; структура, яка представляється кореневим орієнтованим деревом [3, с. 488]. Ієрархія правових актів в системі джерел трудового права знаходить свій прояв в тому, що правовий акт меншої юридичної сили повинен прийматися на основі та на виконання акта більшої юридичної сили. Яскравим прикладом вищезазначеного виступає конституційне положення, відповідно до якого Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй [4]. Таким чином, правовий акт як структурний елемент системи трудового права є комплексним поняттям, що включає в себе як закони, так і підзаконні нормативно-правові акти, як акти, що прийняті парламентом України, так і міжнародні договори, ратифіковані чинним законодавством України.

Наступним структурним елементом системи джерел трудового права виступає правовий прецедент. Слово «прецедент» походить з латин-

ської мови від слова "praecedens (praecedentis)", що в буквальному перекладі означає «той, що передує» [5, с. 706]. Як зауважує О. Ф. Скаун, правовий прецедент (судовий, адміністративний) – акт-документ, що містить нові норми права в результаті вирішення конкретної юридичної справи судовим або адміністративним органом, якому надається загальнообов'язкове значення при вирішенні подібних справ у майбутньому [6, с. 443]. В юридичній енциклопедичній літературі зазначають, що правовий прецедент є способом зовнішнього вираження та закріплення індивідуальних правил поведінки, яке встановлюється компетентним органом держави для врегулювання конкретної життєвої ситуації та стає загальнообов'язковим у регулюванні аналогічних конкретних життєвих ситуацій. Потреба в правовому прецеденті виникає насамперед за наявності прогалин у праві. Таке зовнішнє джерело об'єктивного юридичного права існувало ще в Стародавньому Римі у вигляді преторських едиктів [5, с. 706]. Основною формою правового прецеденту є судовий прецедент. Судовий прецедент є одним із провідних джерел права англо-американського типу (Англія, США тощо). Він діє в Україні, хоч офіційно не зафіксований як джерело права, але рішення Європейського суду, що є прецедентами, офіційно визнані в Україні такими, що мають юрисдикційну силу [6, с. 443]. Так, у ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року встановлено, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами [7]. Зазначимо, що шляхом прийняття Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року [8] вищенаведений міжнародно-правовий акт було ратифіковано й визнано частиною національного законодавства. Окрім цього, слід зазначити, що нормативно-правовим актом, яким врегульовано відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконувати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України задля впровадження в українське судочинство й адміністративну практику європейських стандартів прав людини, виступає Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року. У ст. 2 вищенаведеного нормативно-правового акта додатково наголошується на тому, що рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для виконання Україною [9]. Більш того, ще однією формою судового прецеденту як джерела трудового права виступають рішення Конституційного Суду України. Правові засади діяльності вищенаведеного органу визначено в Розд. XII «Конституційний Суд України» Конституції України [4] й у положеннях Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року [10]. Як слідує з аналізу вищенаведених нормативно-правових актів, Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції. При цьому до повноважень вищенаведеного органу належать: 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України [4; 10]. Також у контексті досліджуваного питання увагу слід звернути на такий орган судової влади, як Верховний Суд України. Відповідно до ч. 3 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. При цьому згідно із п. 6 ч. 2 ст. 38 вищенаведеного нормативно-правового акта до повноважень Верховного Суду України належить забезпечення однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [11]. Говорячи про згаданий вище процесуальний закон, слід зазначити, що в нашому випадку мова йде про Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року, оскільки він виступає правовою основою здійснення цивільного судочинства та регулює діяльність судів, направлену, зокрема, на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із трудових відносин. Так, згідно із п. 4 ч. 1 ст. 355 вищенаведеного нормативно-правового акта підставою для подання заяви про перегляд судових рішень до Верховного Суду України є невідповідність судового рішення суду касаційної інстанції викладеному в постанові Верховного Суду України висновку щодо застосування в подібних правовідносинах норм матеріального права. При цьому в ст. 360-7 Цивільного процесуального кодексу України зазначено, що висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстав, передбачених законодавством, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Більш того, висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду України, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права [12]. Таким чином, вищенаведені законодавчі позиції є яскравим свідченням існування такого структурного елемента в системі джерел трудового права, як судовий прецедент.

Окремим структурним елементом системи джерел права в науково-правових колах називають правовий звичай. Зазначимо, що правовий звичай є найдавнішим джерелом права, яке фактично й історично передувало закону. Він зберігав значення в середньовіччя, не втратив популярності й у сучасних правових системах традиційного типу [6, с. 443]. В юридичній енциклопедичній літературі зауважують, що правовий звичай – це санкціоноване (забезпечуване) державою правило поведінки загального характеру [13, с. 171]. Досліджуючи правові традиції України, С.С. Павлов дійшов висновку стосовно того, що правовий звичай – це прагматичне суспільне явище, що існує в складі правової традиції та спрямоване на вирішення того чи іншого життєвого завдання, а подібні завдання завжди виникають у ході задоволення тієї чи іншої потреби [14, с. 46]. Окрім цього, в своєму дослідженні, що присвячено юридичній природі актів Конституційного Суду України, Г.О. Христова зауважує, що правовий звичай – це визнане державою правило поведінки, яке склалося внаслідок його фактичного одноманітного застосування протягом тривалого часу. Вчений

наголошує на тому, що звичай стає правовим тоді, коли він дістав санкцію (офіційне схвалення) держави [15, с. 16]. Отже, основною умовою визнання правового звичаю джерело права є його офіційне санкціонування державою. При цьому слід зазначити, що держава визнає не всі звичаї, що сформувалися в суспільстві, а лише ті, котрі мають найбільше значення для суспільства, збігаються з його інтересами та відповідають історичному етапу його розвитку. У цивільному праві сучасних правових систем романо-германського типу, в тому числі України, визначаються «звичаї ділового обороту», сфера застосування яких здебільшого обмежена зовнішньоторговельними операціями [6, с. 443]. А тому можна стверджувати, що правовий звичай не є структурним елементом у системі джерел трудового права.

Одними з найважливіших структурних елементів системи джерел права взагалі й системи джерел трудового права зокрема виступають принципи права. Принципи права – об'єктивно властиві праву нормативні основи, незаперечні вимоги, що пред'являються до учасників суспільних відносин з метою встановлення соціального компромісу. Справедливість, гуманізм та інші загальні принципи права визнаються джерелами права при відсутності законодавчої норми, судового прецеденту або правового звичаю. Принципи права виступають як джерело права в Україні, особливо в судовій практиці, при наявності прогалин у праві [6, с. 444]. Як зауважує авторський колектив підручнику «Трудове право», принципи трудового права є основоположними керівними ідеями, які виражають сутність норм трудового права та головні напрями політики держави в галузі правового регулювання суспільних відносин, що пов'язані із застосуванням та організацією праці людей. При цьому принципи трудового права дозволяють: глибше зрозуміти зміст норм трудового права й їх зв'язок з економікою та реальним життям; визначити загальний напрям та основні тенденції розвитку трудового законодавства України; допомагають суб'єктам правозастосування вирішувати проблеми, які не врегульовані трудовим законодавством, а також вірно застосовувати існуючі норми; чітко розуміти відмінності між такими категоріями, як трудове право та трудове законодавство [16, с. 38]. При цьому, як цілком слушно зауважує Д.А. Паньков у своєму дослідженні, що присвячено принципам правового регулювання колективних трудових відносин, принципи є первинними за змістом, проте вторинними за формою відносно правових норм. Первісність визначається тим, що норми приймаються на підставі принципів і повинні ним відповідати. Вторинність означає, що принципи повинні бути прямо закріплені в нормах права (норми-принципи) або виводитися із змісту норм [17, с. 59]. Під час дослідження теоретичних аспектів правового регулювання припинення трудового договору С.М. Глазко звертає увагу на те, що основними принципами трудового права є: гуманізм; демократизм; справедливість; свобода праці; рівність сторін трудового договору; захист від безробіття; оплата праці найманого працівника за її результатами відповідно до встановленого державою мінімуму оплати та договорів про працю; державний і громадський нагляд і контроль за дотриманням умов праці найманих працівників; стабільність трудових правовідносин; поєднан-

ня централізованого та договірного регулювання трудових відносин; забезпечення права сторін трудового договору на об'єднання для захисту своїх прав і законних інтересів; соціальне партнерство суб'єктів трудового права; забезпечення прав учасників трудових правовідносин на захист своїх прав і законних інтересів; забезпечення права на обов'язкове соціальне страхування працівників [18, с. 18–19]. Не ставлячи за мету визначення особливостей кожного із вищенаведених принципів, зазначимо, що їх сукупність у повній мірі можна розглядати як структурний елемент системи джерел трудового права.

Як окремий структурний елемент системи джерел права вчені-правознавці також називають релігійно-правовий текст. Релігійно-правовий текст (релігійно-правова норма) – акт-документ, який містить церковний канон або іншу релігійну норму, що санкціонується державою для надання їй загальнообов'язкового значення та забезпечується нею (Біблія, Веди, Коран). Він має поширення в правових системах релігійного типу (наприклад, у мусульманських країнах). У деяких державах релігійна норма тісно переплелася з правовим звичаєм, традиціями общинного побуту (держави Африки, Латинської Америки). В Україні вона присутня в невеликому ступені – на законодавчому рівні визнані деякі релігійні свята [6, с. 444]. Так, відповідно до ст. 73 Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 року (далі – КЗпП України) робота не проводиться в дні релігійних свят: Різдво Христове, Пасха (Великдень), Трійця. При цьому за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні [19]. Отже, з аналізу вищенаведеного законодавчого положення слідує, що релігійно-правова норма може розглядатися як структурний елемент системи джерел трудового права України.

Висновки. Таким чином, аналіз вищенаведеного матеріалу надав змогу дійти наступних висновків. У своїй сукупності джерела трудового права створюють систему, яка, в свою чергу, обумовлена структурними зв'язками, тобто має притаманну їй структуру. Система джерел трудового права є сукупністю окремо взятих чинних джерел права, які виступають її структурними елементами та розташовані в ній з урахуванням їх взаємозв'язків (взаємозалежності) задля впливу й урегулювання суспільних відносин у межах трудового права. Як окремі елементи структури системи джерел трудового права можуть бути названі: 1) правові акти, які є комплексним багатоаспектним явищем й включають: закони та підзаконні правові акти, міжнародні договори України, соціально-партнерські та локальні нормативно-правові акти; 2) судовий прецедент, місце якого в системі джерел трудового права як окремого структурного елементу обумовлено: а) обов'язковістю рішень Європейського суду з прав людини в законодавчій та правозастосовній практиці; б) повноваженнями Конституційного Суду України щодо прийняття рішень з питань неконституційності актів нормативно-правового характеру; в) повноваженнями Верховного Суду України в частині прийняття обов'язкового для всіх

суб'єктів правозастосовчої діяльності рішення, в якому міститься висновок щодо однакового застосування норм матеріального права в подібних правовідносинах; 3) релігійно-правова норма, місце якої в якості структурного елементу системи джерел трудового права обумовлено тим, що в чинному національному трудовому законодавстві України є вказівка на релігійні події як на неробочі дні. Зазначимо, що наведений перелік структурних елементів системи джерел трудового права не претендує на абсолютність і може бути змінений, зокрема, шляхом його доповнення, внаслідок проведення інших наукових досліджень з цієї тематики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Прокопенко В.І. Трудове право України : [підручник] / В.І. Прокопенко. – Х. : Фірма «Консум», 1998. – 480 с.
2. Сучасна правова енциклопедія / [О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, В.С. Ковальський та ін.] ; за заг. ред. О.В. Зайчука. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 408 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
4. Конституція України : від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2007. – 992 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 2-е видання, перероблене і доповнене. – Х. : Еспада, 2009. – 752 с.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 року – Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – 270 с.
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
10. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
11. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.
12. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41. – Ст. 492.
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
14. Павлов С. С. Правові традиції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павлов Сергій Сергійович. – Одеса, 2010. – 215 с.
15. Христова Г.О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.О. Христова. – Х., 2004. – 232 с.
16. Трудове право : [підручник] / [М.І. Іншин, В.І. Щербина, Д.І. Сіроха та ін.] ; за ред. проф. М.І. Іншина та доц. В.І. Щербини. – Х. : НікаНова, 2012. – 560 с.
17. Паньков Д.А. Принципи правового регулювання колективних трудових відносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Д.А. Паньков. – О., 2007. – 186 с.
18. Глазко С.М. Правове регулювання припинення трудового договору: теоретичний аспект : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / С.М. Глазко. – Х., 2005. – 177 с.
19. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 50.

УДК 349.2(477)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Остапенко Л.О., к. ю. н.,
асистент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглядаються теоретичні аспекти правового регулювання зайнятості населення в Україні на основі сучасного національного законодавства у сфері зайнятості. Здійснено аналіз вирішення зайнятості та працевлаштування населення в сучасних умовах соціально-економічного розвитку українського суспільства й держави.

Ключові слова: *правове регулювання, зайнятість населення, працевлаштування, безробіття.*

В статье рассматриваются теоретические аспекты правового регулирования занятости населения в Украине на основе современного национального законодательства в сфере занятости. Осуществлен анализ решения занятости и трудоустройства населения в современных условиях социально-экономического развития украинского общества и государства.

Ключевые слова: *правовое регулирование, занятость населения, трудоустройство, безработица.*

Ostapenko L.O. LEGAL REGULATION EMPLOYMENT OF UKRAINE

The article deals with the theoretical aspects of legal regulation of employment in Ukraine on the basis of modern national legislation in the field of employment. The analysis of the solution of employment and employment of the population in modern conditions of social and economic development of Ukrainian society and the state.

Key words: *legal regulation, employment of population, employment, unemployment.*

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів правового регулювання зайнятості населення на основі чинного Закону України «Про зайнятість населення», а також з'ясування проблем, пов'язаних із реалізацією положень чинного законодавства у сфері зайнятості населення.

Проблема статті полягає в тому, що сучасні умови й результати соціально-економічного розвитку України створили багато негативних проблем, серед яких варто вести мову насамперед про безробіття, відсутність робочих місць, низький рівень оплати працівників як у державних установах, так і в приватному секторі. Лише цей перелік чинників свідчить про значну незайнятість населення.

Так, зайнятість і безробіття населення лише в сільській місцевості, згідно з даними Державної служби статистики, у I півріччі 2015 р. становила 5,1 млн осіб, що складає майже третину загальної кількості зайнятого населення України. Рівень зайнятості сільського населення віком 15–70 років становить 54,9%. Основним законодавчим актом, покликаним захищати соціальний рівень населення, є Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р. № 5067-VI. Майже 4 роки його дії існує потреба в аналізі щодо позитивних результатів і наявних прогалин, які створюють перешкоди для ефективного використання трудового потенціалу України.

На виконання вимог ст. 42 Закону України «Про зайнятість населення» Кабінетом Міністрів України прийнято Постанову «Питання видачі продовження дії та анулювання дозволу на застосування праці іноземних громадян та осіб без громадянства» від 27 травня 2013 р., що безперечно допомогла врегулювати питання про реалізацію права на працю іноземних громадян та осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах.

Узагальнене тлумачення поняття «правове регулювання» варто розуміти як один із засобів державного впливу на суспільні відносини [1, с. 715], у тому числі у сфері зайнятості населення, з метою їх упорядкування в інтересах населення й держави. Існуючий сьогодні державний меха-

нізм здатний забезпечити реалізацію суспільних відносин у сфері зайнятості населення з урахуванням і розв'язанням існуючих проблем.

Питання розвитку законодавства у сфері зайнятості населення досліджували Н.Б. Болотіна, С.В. Венедіктов, В.В. Жернаков, Ю.М. Пилипенко та інші вчені. Окремі питання щодо зайнятості населення (демографічні, вікові, освітні, професійні та інші чинники) вивчались фрагментарно. Сучасний стан ринкової економіки в Україні зумовив необхідність появи спеціалізованого законодавства для врегулювання відносин у сфері зайнятості та працевлаштування населення, для підтримання достатнього соціального рівня життя, особливо в сучасних умовах, негативний зміст яких має як об'єктивну, так і суб'єктивну характеристики.

Відповідно до ст. 43 Конституції України та ч. 1 ст. 3 Закону України «Про зайнятість населення» (далі – Закон № 5067-VI) кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, а також на вільно обрану зайнятість [2; 3].

Відсутність обов'язковості залучення населення до праці за останні 25 років певною мірою сприяла формуванню чисто споживацького інтересу з боку окремої частини населення, а саме прагнення жити за рахунок суспільства, держави. Ця категорія населення незаконно користується результатами праці суспільства, не беручи жодної участі в створенні матеріальних цінностей.

Загальний зміст терміна «зайнятість» розуміють як діяльність громадян, пов'язану із задоволенням особистих і суспільних потреб, що не суперечить законодавству та приносить їм, як правило, зарібок, трудовий дохід [4, с. 219]. Термін «населення» уособлює сукупність людей, які проживають на земній кулі, у якій-небудь країні, області [5, с. 401]. Спільне використання вказаних термінів характеризує врегулювання групи суспільних відносин економічного й соціального змісту.

В Україні до зайнятого населення відносять громадян, які на законних підставах прожива-

ють на її території та можуть вільно обирати вид трудової діяльності як у державному, так і в приватному секторі господарства.

Першим таким нормативно-правовим актом у сфері зайнятості населення був Закон УРСР «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р. № 803-ХІІ, прийняття якого передбачало активне використання трудового потенціалу України в створенні ринкової економіки. Вказаний закон визначав правові, економічні й організаційні основи зайнятості населення України та його захисту від безробіття, а також соціальні гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю [6]. У ньому вперше було визначено статус безробітної особи, передбачено коло соціально вразливих осіб, які мали додаткові гарантії щодо працевлаштування (одинокі матері, яка має дитину інваліда, особи передпенсійного віку та інші), квотування (бронювання) робочих місць на підприємствах, установах, організаціях, правовий статус Державної служби зайнятості України тощо. Україна взяла на себе зобов'язання в частині допомоги населенню в працевлаштуванні. Однак ці зобов'язання значною мірою залишаються невиконаними.

Ю.П. Дмитренко під працевлаштуванням розуміє систему заходів, спрямованих на забезпечення трудової зайнятості населення, у тому числі сприяння в підшукуванні необхідної роботи, допомогу з перенавчання та влаштування на роботу, що здійснюється, як правило, державними органами, а також недержавними організаціями на основі ліцензування [7, с. 172, 173].

Хоча впродовж дії Закону УРСР «Про зайнятість населення» до нього було внесено багато змін і доповнень, варто визнати, що його вплив на зайнятість і працевлаштування був незначним унаслідок дії факторів, причин та умов економічного спрямування, а також низького рівня управління соціально-економічними процесами в державі.

Сучасний Закон України «Про зайнятість населення» [3] було розроблено з урахуванням вимог суспільства в частині проведення активної політики зайнятості та створення нових робочих місць [8, с. 14]. У ньому визначено правові, економічні й організаційні засади реалізації державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії держави щодо захисту прав громадян на працю та реалізації їхніх прав на соціальний захист від безробіття [9].

Реалізація прав громадян у сфері зайнятості здійснюється з урахуванням таких принципів:

а) пріоритетності забезпечення повної, продуктивної й вільно обраної зайнятості в процесі реалізації активної соціально-економічної політики держави;

б) відповідальності держави за формування та реалізацію політики у сфері зайнятості населення;

в) забезпечення рівних можливостей населення в реалізації конституційного права на працю;

г) сприяння ефективному використанню трудового потенціалу та забезпечення соціального захисту населення від безробіття [9].

Складники реалізації мети державної політики у сфері зайнятості є такими:

1) забезпечення рівних можливостей особам у реалізації їх права на працю;

2) сприяння підвищенню професійного рівня працездатного населення відповідно до суспільних потреб;

3) сприяння зайнятості населення, у тому числі в сільській місцевості та на депресивних територіях;

4) забезпечення економіки кваліфікованими кадрами;

5) збалансування попиту на робочу силу (створення належної кількості робочих місць) і її пропонування (створення умов для професійного розвитку, гідних умов для праці);

6) пріоритетність забезпечення повної й продуктивної вільно обраної зайнятості;

7) забезпечення соціального захисту осіб у разі настання безробіття;

8) посилення соціального й правового захисту громадян України, які працюють за кордоном, у тому числі шляхом активізації міжнародного співробітництва, укладення міжнародних договорів, що стосуються питань захисту прав трудових мігрантів [3].

Вказані заходи спрямовуються на розвиток соціального рівня населення й активності у сфері праці, що особливо необхідні в умовах економічної кризи, у якій Україна перебуває сьогодні та наслідком чого є зростання рівня безробіття серед населення.

Водночас досягнення мети державними органами у сфері зайнятості населення передбачає цілий «набір» проблем, вирішити які на сьогодні фактично неможливо. Це стосується неможливості в більшості випадків на рівних умовах різних за віком, освітою, фаховою підготовкою осіб реалізувати право на працю; недостатньої кваліфікації спеціалістів, здіяних у підвищенні кваліфікації, перепідготовці кадрів, а також наявності застарілих засобів виробництва в навчальному процесі або їх повної відсутності; приховування або відсутності збалансованого попиту на робочу силу з боку роботодавців (надаються переваги тіньовій зайнятості населення); відсутності чи неможливості придбання населенням у власність і використання засобів виробництва для повної й продуктивної вільно обраної зайнятості; недостатнього контролю за особами, які мають статус безробітного, отримують соціальний захист із боку держави в грошовому вимірі, маючи при цьому додаткові тіньові заробітки.

Дані аналітичної записки Державної служби зайнятості станом на 18 січня 2016 р. щодо ситуації на ринку праці та діяльності державної служби зайнятості свідчать про те, що рівень безробіття в Україні є високим. Так, чисельність безробітних становила 1,6 млн осіб [10], що вказує на потребу в невідкладному пошуку консенсусу між державою та населенням держави для зменшення негативної ситуації у сфері зайнятості.

Зазначимо, що механізм правового регулювання зайнятості населення, крім загальної характеристики його складових елементів, має бути динамічним та ефективним у частині реалізації норм, пов'язаних із зайнятістю населення. На думку А.В. Іванченка, під механізмом правового регулювання зайнятості населення варто розуміти систему всіх державно-правових (юридичних) засобів, за допомогою яких держава здійснює владний вплив на суспільні відносини у сфері зайнятості населення [11, с. 114].

О.Я. Базилінська розділяє дію механізму правового регулювання зайнятості населення на активну та пасивну форми.

Активна зайнятість населення – це сукупність правових, організаційних та економічних заходів,

які проводить держава з метою зниження рівня безробіття [12, с. 267]. Прикладом щодо вказаної політики можна вважати право особи на професійну орієнтацію, право особи на професійне навчання (ст. ст. 7, 8 Закону № 5067-VI) [9].

Пасивна політика зайнятості населення передбачає виплату допомог безробітним і надання простих послуг щодо підбору робочих місць через державну службу зайнятості [12, с. 267]. Це визначення, на нашу думку, є доречним, проте щодо виплат допомог безробітним варто зазначити, що така допомога є лише одним з елементів реалізації державної політики у сфері зайнятості та прав осіб на соціальний захист у разі настання безробіття (ст. 9 Закону № 5067-VI).

Суб'єктами, до яких застосовується Закон № 5067-VI, є особи, зареєстровані як безробітні (п. 8 ч. 1 ст. 1), молоді працівники (п. 10 ч. 1 ст. 1), працевдатні особи (п. 16 ч. 1 ст. 1) та інші [9].

Щодо пошуку роботи необхідно зазначити, що, крім основного суб'єкта господарювання, яким є Державний центр зайнятості населення, в Україні діють також приватні рекрутингові компанії, фізичні особи – підприємці, які за офіційну плату здійснюють послуги з посередництва в працевлаштуванні (розділі VI Закону № 5067-VI) [9].

До позитивних моментів Закону № 5067-VI можна віднести такі:

- 1) розширений перелік осіб, які мають додаткові гарантії в сприянні працевлаштуванню;
- 2) наявність максимально можливих заходів законодавчого характеру для допомоги молоді в стажуванні та працевлаштуванні;
- 3) надання державної підтримки молодим працівникам, залученим до роботи в селах і селищах за відповідною професією;
- 4) встановлення фіксованих розмірів квот для працівників, які мають низьку конкуренцію;
- 5) заборону дискримінації у сфері зайнятості;
- 6) стимуляцію до створення роботодавцем нових робочих місць;
- 7) збільшення ролі соціального діалогу щодо регулювання відносин у сфері зайнятості та праці;
- 7) мінімізацію правових колізій між законодавством у сфері праці та щодо зайнятості населення тощо.

Аналіз окремих положень Закону України «Про зайнятість населення» свідчить про бажан-

ня й волю законодавця максимально можливим способом здійснювати правове регулювання відносин у сфері зайнятості населення з огляду на наявний позитивний міжнародний досвід та імплементацію окремих міжнародно-правових норм для подолання економічної кризи, яка існує в державі, а також створення достатнього соціального рівня життя для населення України на основі добровільної трудової зайнятості в умовах ринкової економіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К. : Юридична думка, 2012. – 1020 с.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Про зайнятість населення : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.
4. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 790 с.
5. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови / З.Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 848 с.
6. Про зайнятість населення : Закон України від 1 березня 1991 р. № 803-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 170.
7. Трудове право України : [підручник] / Ю.П. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
8. Жук Л.І. Проблеми зайнятості та працевлаштування населення в умовах прийняття нового Закону України «Про зайнятість населення» / Л.І. Жук, Я.І. Юрик // Економіка та держава. – 2013. – № 10. – С. 13–15.
9. Про зайнятість населення : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243.
10. Дані аналітичної записки Державної служби зайнятості станом на 18 січня 2016 р. щодо ситуації на ринку праці та діяльності державної служби зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350794>.
11. Іванченко А.В. Основні складові механізмів державного регулювання зайнятості населення в Україні / А.В. Іванченко // Публічне управління: теорія та практика. – 2012. – № 1(9). – С. 111–117.
12. Базилінська О.Я. Макроекономіка : [навч. посібник] / О.Я. Базилінська. – 2-ге вид., випр. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 442 с.

УДК 349.2

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИТИВНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Подорожній Є.Ю., к. ю. н.,
старший науковий співробітник, доцент кафедри адміністративного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті на основі дослідження наукових поглядів учених і нормативно-правових актів розглянута позитивна юридична відповідальність працівників правоохоронних органів. Доведено, що особливістю позитивної юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів є специфічний порядок і види їх заохочень, що зумовлюється специфічними завданнями, які виконують працівники правоохоронних органів у своїй повсякденній діяльності.

Ключові слова: юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, працівник правоохоронних органів.

В статье на основе исследования научных взглядов ученых и нормативно-правовых актов рассмотрена положительная юридическая ответственность сотрудников правоохранительных органов. Доказано, что особенностью положительной юридической ответственности сотрудников правоохранительных органов являются специфический порядок и виды их поощрений. Данная особенность обуславливается специфическими задачами, которые выполняют работники правоохранительных органов в своей повседневной деятельности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, работник правоохранительных органов.

Podorozniy E. Yu. GOOD FEATURES LEGAL RESPONSIBILITY OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

The article, based on research and scientific views of scholars of regulations, considered positive the legal responsibility of law enforcement officers. It is proved that a positive feature of the legal liability of law enforcement officers have specific procedures and types of incentives, which is caused by specific tasks that perform law enforcement officers in their daily activities.

Key words: legal responsibility, positive legal responsibility, law enforcement officer.

Постановка проблеми. Як установлено в Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Задля того щоб вищенаведені конституційні положення практично виявлялися, функціонували в житті суспільства, у нашій державі безперервно здійснюють свою діяльність органи, основним завданням яких є охорона й захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб. У цьому випадку мова йде про правоохоронні органи України, працівники яких у зв'язку зі здійсненням своїх трудових функцій є повноцінними учасниками трудових правовідносин. При цьому однією з найголовніших специфічних ознак правового статусу працівників правоохоронних органів, яка виокремлює їх від решти працівників, є особливості їх юридичної відповідальності за порушення норм трудового права. У науковій літературі традиційно зазначається, що працівники правоохоронних органів можуть притягатись до юридичної відповідальності за порушення норм трудового права, при цьому позитивному аспектові юридичної відповідальності приділялось недостатньо уваги.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженню проблеми юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів присвячували увагу такі вчені, як Б.М. Ринажевський, К.Ю. Мельник, В.В. Мозоль, Л.Є. Виноградова, А.М. Авторгов, В.В. Конопльов, О.Ю. Горбунова, Л.В. Крупнова, Є.М. Попович, С.Ф. Гуцу та інші. Проте, на нашу думку, недостатньо ува-

ги приділялось саме позитивному характерові юридичної відповідальності.

Тому **метою статті** є дослідити особливості позитивної юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів за порушення норм трудового права.

Виклад основного матеріалу. До працівників правоохоронних органів застосовується не тільки підвищена юридична відповідальність ретроспективного характеру, а й підвищена позитивна відповідальність також. Так, наприклад, підстави та порядок застосування заохочень до працівників такого недавно створеного правоохоронного органу, як Національна поліція України, відповідно до ч. 2 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 р., визначаються Дисциплінарним статутом Національної поліції України [2]. Зазначимо, що на сьогодні наведений Статут не прийнято й він має статус законопроекту. Так, проект Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» був поданий Кабінетом Міністрів України 01 лютого 2016 р. [3]. Із приводу зазначеного варто звернути увагу на те, що, відповідно до розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Національну поліцію України», Кабінет Міністрів України був зобов'язаний у місячний строк унести на розгляд Верховної Ради України проект Закону України про затвердження Дисциплінарного статуту Національної поліції України [2]. Як впливає з налізу наведеного вище матеріалу, Кабінет Міністрів України не виконав поставлене перед ним завдання в належний строк, переписав його в кілька разів, чим порушив приписи закону. У пояснювальній записці до зазначеного законопроекту мова йде про те, що його прийняття дасть змогу затвердити Дисциплінарний статут Національної поліції України,

визначити сутність службової дисципліни в Національній поліції, повноваження поліцейських і їхніх керівників з її дотримання, види заохочень і дисциплінарних стягнень, а також порядок їх застосування та оскарження [3]. У зв'язку з тим, що Дисциплінарний статут Національної поліції України на сьогодні не прийнято, порядок заохочення поліцейських урегульовано Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України, що затверджено Законом України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» від 22 лютого 2006 р. Так, у ст. 9 вищенаведеного нормативно-правового акта вказано, що за мужність, відвагу, героїзм, розумну ініціативу, старанність, сумлінне й бездоганне виконання службових обов'язків до осіб рядового та начальницького складу можуть бути застосовані такі види заохочень: дострокове зняття дисциплінарного стягнення; оголошення подяки; нагородження грошовою винагородою; нагородження цінним подарунком; нагородження Почесною грамотою Міністерства внутрішніх справ України; занесення на «Дошку пошани»; нагородження відзнаками Міністерства внутрішніх справ України; дострокове присвоєння чергового спеціального звання; присвоєння спеціального звання, вищого на один ступінь від звання, передбаченого обійманою штатною посадою; нагородження відзнакою Міністерства внутрішніх справ «Вогнепальна зброя» [4]. У контексті вищенаведеного зазначимо, що з метою приведення законодавства України у відповідність із Законом України «Про Національну поліцію України» за ініціативи Кабінету Міністрів України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» від 23 грудня 2015 р. Вищенаведеним нормативно-правовим актом була внесена велика кількість змін до багатьох актів законодавства в частині заміни слів «працівник органів внутрішніх справ» на «поліцейський» або «працівник Національної поліції»; «органи внутрішніх справ» на «органи Національної поліції» тощо. Окремо було зазначено, що до набрання чинності Законом України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» поширити на поліцейських дію Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України, затвердженого Законом України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» [5]. На нашу думку, більш доцільно було б своєчасно, як вимагає законодавство, розробити якісний проект Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», у перехідних положеннях якого закріпити приписи щодо заміни зазначеної вище термінології. Не викликає сумніву, що в такому разі цей закон уже б набрав чинності, що, без сумніву, сприяло б більш ефективному й зрозумілому правовому регулюванню питань, пов'язаних, зокрема, із заохоченням поліцейських.

Досліджуючи особливості позитивної юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів, варто зазначити, що, визнаючи підстави та порядок заохочень своїх працівників, деякі правоохоронні органи керуються Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України, що затверджений Законом України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» від 24 березня 1999 р. (далі – Статут внутрішньої служби), який визначає загальні права й обов'язки військовослужбовців

Збройних Сил України та їх взаємовідносини, обов'язки основних посадових осіб полку та його підрозділів, правила внутрішнього порядку у військовій частині та її підрозділах [6]; Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, що затверджений Законом України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» від 24 березня 1999 р. (далі – Дисциплінарний статут Збройних Сил України), що визначає сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців щодо її додержання, види заохочень і дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування, а також порядок подання й розгляду заяв, пропозицій і скарг [7]. Так, у наведених вище нормативно-правових актах прямо вказано, що їх дія поширюється на такі правоохоронні органи: Державну прикордонну службу України, Службу безпеки України, Національну гвардію України та інші військові формування, створені відповідно до законів України, Державну спеціальну службу транспорту, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України. При цьому в ст. 13 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України зазначено, що заохочення є важливим засобом виховання військовослужбовців і зміцнення військової дисципліни. Кожний командир у межах прав, наданих йому цим нормативно-правовим актом, зобов'язаний заохочувати підлеглих військовослужбовців за старанність, розумну ініціативу й сумлінне виконання службових обов'язків. Заохочення має бути заслуженим. Під час визначення виду заохочення враховується характер заслуг військовослужбовця та його ставлення до служби за попередній час. За мужність і відвагу, виявлені під час виконання військового обов'язку, зразкове управління військами, високі показники в бойовій підготовці, оволодінні військовою технікою й озброєнням, інші заслуги перед Вітчизною, Збройними Силами України начальники від командири полку (командира корабля 1 рангу), командири, які мають рівні з ними права та вищі, командири окремих батальйонів (кораблів 2 рангу), а також командири окремих військових частин мають право висувати підлеглих військовослужбовців для відзначення державними нагородами України [7]. Із приводу наведеного зазначимо, що Законом України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 р. передбачено таку державну нагороду, як орден «За мужність» I, II, III ступенів, що може бути застосований до працівників правоохоронних органів з метою відзначення їхнього героїзму й особистої мужності, виявлених під час рятування людей, матеріальних цінностей під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, у боротьбі зі злочинністю, а також в інших випадках при виконанні своїх обов'язків в умовах, пов'язаних із ризиком для життя [8].

Окрему увагу в контексті досліджуваного питання варто звернути на те, що до працівників правоохоронних органів у межах позитивної юридичної відповідальності як заохочення можуть бути застосовані відомчі заохочувальні відзнаки. Так, з метою вдосконалення порядку встановлення та використання відомчих заохочувальних відзнак, визначення їх обґрунтованої кількості й зменшення бюджетних витрат, пов'язаних із нагородженням відомчими заохочувальними відзнаками, було прийнято Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки», що затверджено Указом Президента України від 30 травня 2012 р. № 365/2012. Відповідно до

вищенаведеного нормативно-правового акта, відомчі заохочувальні відзнаки встановлюються з метою заохочення та відзначення особистих трудових досягнень у професійній, службовій діяльності, за бездоганну службу й особливі заслуги під час виконання службових обов'язків працівників центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, що входять до сфери їх управління, військовослужбовців і працівників військових формувань, осіб рядового та начальницького складу, працівників державних правоохоронних органів, а також інших осіб, визначених цим актом законодавства. При цьому серед відомчих заохочувальних відзнак у тексті зазначеного нормативно-правового акта названо медаль; нагрудний знак; подяку, грамоту, почесну грамоту [9]. З метою виконання й деталізації положень вищенаведеного нормативно-правового акта в діяльності окремих правоохоронних органів, а також визначення особливостей і порядку заохочення їхніх працівників було прийнято низку відомчих законодавчих актів, як-от:

1. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Національної гвардії України», затверджене Наказом Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) від 11 серпня 2014 р. № 804, яке визначило перелік установлених Міністерством внутрішніх справ України (далі – МВС України) відомчих заохочувальних відзнак Національної гвардії України, якими відзначаються військовослужбовці, резервісти і працівники Національної гвардії України, а також вищезазначені особи після звільнення на пенсію, порядок представлення до відзначення, підготовки документів і вручення відомчих заохочувальних відзнак. Відповідно до вищенаведеного акта законодавства, відомчими заохочувальними відзнаками цього правоохоронного органу є Подяка Національної гвардії України; Грамота Національної гвардії України; Почесна грамота Національної гвардії України; нагрудний знак «За доблесну службу» (вища відзнака); медаль «10 років сумлінної служби»; медаль «15 років сумлінної служби»; медаль «20 років сумлінної служби»; медаль «Ветеран служби» [10].

2. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної міграційної служби України», затверджене Наказом МВС України від 15 липня 2013 р. № 682, що визначило порядок представлення до нагородження та нагородження відомчими заохочувальними відзнаками працівників Державної міграційної служби України. Серед відомчих заохочувальних відзнак вищенаведеним нормативно-правовим актом названо Подяку Державної міграційної служби України; Грамоту Державної міграційної служби України; Почесну грамоту Державної міграційної служби України; Нагрудний знак «Знак пошани Державної міграційної служби України» (вища відзнака) [11].

3. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної прикордонної служби України», затверджене Наказом МВС України від 16 квітня 2013 р. № 368, що визначило порядок відзначення відомчими заохочувальними відзнаками Державної прикордонної служби України за особисті досягнення, бездоганну службу та особливі заслуги під час виконання службового обов'язку у сфері охорони державного кордону України. Згідно з цим нормативно-правовим актом, у Державній прикордонній службі України встановлено такі відзнаки: Подяка Державної

прикордонної служби України; Грамота Державної прикордонної служби України; Почесна грамота Державної прикордонної служби України; медаль «10 років сумлінної служби»; медаль «15 років сумлінної служби»; медаль «20 років сумлінної служби»; медаль «Ветеран служби»; нагрудний знак «Відмінний прикордонник» нагрудний знак «За мужність в охороні державного кордону»; нагрудний знак «Відзнака служби» (найвища відзнака) [12].

4. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України», затверджене Наказом МВС України від 18 січня 2013 р. № 38, що визначило перелік установлених МВС України відомчих заохочувальних відзнак, якими нагороджуються особи рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, військовослужбовці внутрішніх військ МВС України, працівники системи МВС України, працівники підприємств, установ, організацій, підпорядкованих МВС України, а також вищезазначені особи після виходу на пенсію, порядок представлення до нагородження, підготовки документів та вручення відомчих заохочувальних відзнак. Вищенаведеним нормативно-правовим актом встановлено такі відомчі заохочувальні відзнаки МВС України: Подяка; Грамота; Почесна грамота; нагрудний знак «За відзнаку в службі»; нагрудний знак «За відвагу в службі»; нагрудний знак «За безпеку народу» (вища відзнака); медаль «10 років сумлінної служби»; медаль «15 років сумлінної служби»; медаль «20 років сумлінної служби»; медаль «Ветеран служби» [13].

5. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Служби безпеки України», затверджене Наказом Центрального управління Служби безпеки України від 25 січня 2013 р. № 30, яке визначило порядок заохочення та відзначення відомчими заохочувальними відзнаками Служби безпеки України: нагрудним знаком «Відзнака Служби безпеки України» (найвища відзнака); нагрудним знаком «За доблесть»; нагрудним знаком «За відвагу»; Почесною грамотою Служби безпеки України; Грамотою Служби безпеки України; Подякою Служби безпеки України; медаллю «Ветеран служби»; медаллю «20 років сумлінної служби»; медаллю «15 років сумлінної служби»; медаллю «10 років сумлінної служби» [14].

6. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України», затверджене Наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 23 жовтня 2015 р., яке визначає порядок заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: Подякою Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; Почесною грамотою Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; нагородження нагрудним знаком «Відзнака Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України» (вища відзнака); нагородження нагрудним знаком «За особливі заслуги»; медаллю «Ветеран служби»; нагородження медаллю «20 років сумлінної служби»; нагородження медаллю «15 років сумлінної служби»; нагородження медаллю «10 років сумлінної служби» [15].

7. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Служби зовнішньої розвідки України»,

затверджене Наказом Служби зовнішньої розвідки України від 05 лютого 2013 р. № 30, яким визначено порядок відзначення відомчими заохочувальними відзнаками Служби зовнішньої розвідки України: медаллю «10 років сумлінної служби»; медаллю «15 років сумлінної служби»; медаллю «20 років сумлінної служби»; медаллю «Ветеран служби»; нагрудним знаком «За відвагу в службі»; нагрудним знаком «Відзнака Служби зовнішньої розвідки України»; нагрудним знаком «Знак Пошани» (найвища відзнака); Подякою Служби зовнішньої розвідки України; Грамотою Служби зовнішньої розвідки України; Почесною грамотою Служби зовнішньої розвідки України [16].

8. Положення «Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної виконавчої служби України», затверджене Наказом Міністерства юстиції України від 18 травня 2013 р. № 923/5, що визначило підстави й порядок заохочення працівників державної виконавчої служби України відомчими заохочувальними відзнаками: Почесною грамотою Державної виконавчої служби України та нагрудним знаком «Знак Пошани Державної виконавчої служби України» [17].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище, варто зазначити, що в поданому переліку відомчих заохочувальних відзнак визначено не всі правоохоронні органи, які застосовують цей вид заохочень до своїх працівників. Разом із тим з аналізу вказаних нормативно-правових актів випливає, що головною особливістю позитивної юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів є специфічний порядок і види їх заохочень. Зазначені особливості передусім зумовлені специфічними завданнями, які виконують працівники правоохоронних органів у своїй повсякденній діяльності, пов'язані зі значним ризиком для життя і здоров'я, як правило, ненормованим робочим днем, підвищеною відповідальністю за прийняття рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 63. – Ст. 2075.
3. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України»

від 01 лют. 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=58005&pf35401=374917>.

4. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22 лют. 2006 р. № 3460-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 29. – Ст. 245.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» : Закон України від 23 груд. 2015 р. № 901-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 44.
6. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 берез. 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
7. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 бер. 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
8. Про державні нагороди України : Закон України від 16 бер. 2000 р. № 1549-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 21. – Ст. 162.
9. Про відомчі заохочувальні відзнаки : Указ Президента України від 30 трав. 2012 р. № 365/2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 42. – Ст. 1599.
10. Про відомчі заохочувальні відзнаки Національної гвардії України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11 серп. 2014 р. № 804 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 69. – Ст. 1946.
11. Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної міграційної служби України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15 лип. 2013 р. № 682 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 62. – Ст. 2265.
12. Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної прикордонної служби України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16 квіт. 2013 р. № 368 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 37. – Ст. 1328.
13. Про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 18 січ. 2013 р. № 38 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 14. – Ст. 511.
14. Про відомчі заохочувальні відзнаки Служби безпеки України : Наказ Центрального управління Служби безпеки України від 25 січ. 2013 р. № 30 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 14. – Ст. 513.
15. Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : Наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 23 жовт. 2015 р. № 634 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 96. – Ст. 3313.
16. Про відомчі заохочувальні відзнаки Служби зовнішньої розвідки України : Наказ Служби зовнішньої розвідки України від 05 лют. 2013 р. № 30 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 17. – Ст. 587.
17. Про відомчі заохочувальні відзнаки Державної виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 18 трав. 2013 р. № 923/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 17. – Ст. 587.

УДК 349.2:(331.105.44:342.728)(477)

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКІВ НА ОБ'ЄДНАННЯ В ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ

Трюхан О.А., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті аналізується механізм реалізації права працівників на об'єднання в професійні спілки. Обґрунтовано, що право на свободу об'єднання в професійні спілки є одним із основних прав працівників. Подано пропозиції щодо внесення змін до актів чинного законодавства України і проекту Трудового кодексу України з метою вдосконалення зазначеного механізму.

Ключові слова: Конституція України, право на свободу об'єднання, роботодавець, працівник, громадські об'єднання, свобода об'єднання, професійна спілка.

В статье анализируется механизм реализации работниками права на объединение в профессиональные союзы. Обосновано, что право на свободу объединения в профессиональные союзы является одним из основных прав работников. Предоставляются предложения по внесению изменений в акты действующего законодательства Украины и проекта Трудового кодекса Украины с целью усовершенствования указанного механизма.

Ключевые слова: Конституция Украины, право на свободу объединения, работодатель, работник, общественные объединения, свобода объединения, профессиональный союз.

Triukhan O.A. THE REALIZATION OF THE RIGHT OF WORKERS TO ASSOCIATION TO TRADE UNIONS

Mechanism of realization of the right of workers to association to trade unions. Proved that the right to freedom of association to trade unions is a fundamental right of workers. Proposals are introduced on amendment of Ukraine and Draft Labour Code with the aim of improvement of the aforementioned mechanism, trade union.

Key words: Constitution of Ukraine, right on freedom of association, employer, employee, public association, freedom of associations.

Постановка проблеми. Конституція України закріпила право громадян на свободу об'єднання в громадські організації. Основний Закон України визначає мету такого об'єднання як правову форму здійснення й захисту своїх прав і свобод, а також задоволення економічних, соціальних, культурних та інших законних інтересів.

Одним із найменш захищених суб'єктів трудових праводносин варто визнати найманих працівників. Задля захисту своїх соціально-трудова прав і законних інтересів працівники, відповідно до положень Конституції України, Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України й інших нормативно-правових актів, мають право об'єднуватись у професійні спілки. Варто зазначити, що особлива роль серед громадських організацій належить професійним спілкам, які об'єднують у кожній країні значну кількість верств населення. Згідно з п. 1 ст. 1 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами, за родом їхньої професійної (трудова) діяльності (навчання) [1].

Професійні спілки є важливою інституцією суспільства, яка захищає права і свободи у сфері трудових відносин. Створення впливових профспілок, які здатні ефективно відстоювати інтереси працівників, є однією з невід'ємних ознак демократичної та цивілізованої держави. Вищезазначене зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування й дослідження механізму реалізації працівниками права на об'єднання в професійні спілки.

Ступінь розробленості проблеми. Вітчизняними та зарубіжними вченими здійснено чимало досліджень, присвячених трудовим правам людини, серед яких чільне місце посідає право на свободу об'єднання. Питанню реалі-

зації права працівниками на об'єднання в професійні спілки присвячено праці таких відомих учених: І.В. Бойко, Н.П. Гаєвої, П.В. Рабіновича, Г.І. Чанишевої, І.Я. Кисельова, І.Л. Бородіна, М.М. Грекової, Н.Б. Болотіної, О.М. Мороз, О.А. Процевського та ін.

Метою статті є дослідження механізму реалізації працівниками права на свободу об'єднання в професійні спілки та внесення пропозицій щодо вдосконалення цієї сфери.

Для досягнення мети необхідно визначити такі завдання: проаналізувати чинне законодавство, що регулює право працівників на об'єднання в профспілки; розкрити зміст права працівників на об'єднання в профспілки; висвітлити порядок реалізації працівниками права на об'єднання в професійні спілки.

Виклад основного матеріалу. Ще за радянських часів велика увага приділялася профспілкам. Це зрозуміло, адже профспілки пройшли складний шлях від створення перших організацій до визнання їхніх прав міжнародним співтовариством. В.І. Смолярчук відзначає, що професійні спілки виникли як добровільні об'єднання робітників і службовців за професіями. Автор стверджує, що саме від цього й виникла назва «профспілка». У своєму дослідженні В.І. Смолярчук звертає увагу на те, що перші профспілкові організації почали формуватись під час революції 1905–1907 рр. і будувались за професіями: фармацевти, лікарі, ткачі тощо [2, с. 165–166]. Так, учений акцентує увагу на тому, що об'єднання працівників і службовців за професією вказує на те, що в цьому випадку має місце об'єднання в спілки не всіх громадян, а лише тієї частини населення, яка пов'язана з працею, виробничою діяльністю. Автор вважає, що головною передумовою виникнення професійних спілок була праця і трудова діяльність.

Світова історія свідчить, що в результаті кількості протистояння між працею та капіталом наймані працівники вибороли спочатку пра-

во на об'єднання в професійні спілки з метою захисту своїх інтересів, а згодом – на колективні переговори з власником і право на страйк як крайній засіб захисту своїх прав та інтересів. Отже, на початку ХХ ст. утворилася своєрідна «тріада» профспілкових прав: на об'єднання (асоціації); на колективні переговори (договори); на страйк, указує Г.В. Осовий [3, с. 3–25].

Право працівників на свободу об'єднань актуалізувалося внаслідок відсутності захисту трудових прав і захисту законних інтересів працівників підприємств у ході реформування соціально-економічних відносин. Головні зміни стосувалися питань власності; організації праці, зокрема масових звільнень і практики запозиченої праці; оплати праці; зниження ролі трудового колективу; погіршення трудового законодавства, практики його застосування та відсутності державної стратегії у сфері трудових відносин.

Як зазначає Ф.А. Цесарський, профспілки є наймасовішою громадською організацією, яка об'єднує значну кількість працюючих. Ця організація посідає важливе місце серед інших громадських організацій, тому що вона об'єднує людей праці, а праця є основною умовою для існування суспільства [4, с. 20–21].

У свою чергу, І.Я. Кисельов переконаний, що в міжнародному вимірі право на об'єднання в профспілки є одним із найважливіших у цивілізованому суспільстві, а його реалізація – показник існування в ньому демократії [5, с. 320–321]. Профспілкова свобода передбачає політичну та фінансову незалежність профспілок від держави, політичних партій, підприємців, церкви, що, як правило, ретельно перевіряється під час державної реєстрації профспілок у країнах із ринковою економікою.

Конституційне право на об'єднання разом з іншими основними правами має величезне соціально-політичне і юридичне значення, посідає важливе місце в людській діяльності, спрямованій на реалізацію життєвих цілей. Відповідно до ч. 3 ст. 36 Конституції України, громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їхніх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства в професійних спілках установлюються виключно цією Конституцією й законами України [6]. Отже, Конституція України в ст. 36 із загальними положеннями про право на свободу об'єднання з усієї багатоманітності громадських організацій виокремлює професійні спілки. А саме це виокремлення здійснено шляхом спеціальної вказівки, що право на свободу об'єднання включає в себе право на створення громадської організації, у тому числі й професійної спілки.

Право на створення профспілок у тій чи іншій формі закріпили в конституціях усі держави СНД. У Конституціях країн СНД по-різному визначено суб'єкта права на об'єднання. У Конституції Азербайджану (п. 2 ст. 58), Вірменії (ч. 1 ст. 28), Таджикистану (ст. 28) визнається це право за «кожним», Грузії (ст. 26) – для «всіх», Молдови (ст. 42) – «для будь-якого працівника». Водночас багато держав: Білорусь (ст. 41), Казахстан (ст. 23), Узбекистан (ст. 34), Туркменіс-

тан (ст. 28), а також Україна (ст. 36) – суб'єктом права на свободу об'єднання визначають лише громадян своєї держави, наділивши їх відповідними правами.

Варто відмітити, що Конституції деяких держав СНД, закріпивши право на утворення профспілок, не захистили прав осіб, які вирішили не вступати в профспілку або вийти з неї. Пункт а) ст. 8 Міжнародного пакту надає це право «кожній людині». Конституції Азербайджану (ст. 67), Вірменії (ст. 25) і Таджикистану (ст. 28) визнали це право за «кожною людиною», що відповідає міжнародним стандартам. Конституція Узбекистану без зазначення суб'єкта права визначає добровільне членство в профспілках (ст. 59), що можна визнати як відповідність міжнародно-правовій нормі. Водночас Конституції Білорусії, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови й Туркменістану не закріпили зазначене право для людини та громадянина. Варто зазначити, що Вірменія, Білорусія, Грузія Молдова у своїх Конституціях також визнали положення Пакту про утворення професійних спілок і відобразили їх, хоча й не так повно, як вищезазначені держави. При цьому Конституції Вірменії, Казахстану, Киргизстану й Таджикистану, закріпивши право на утворення професійних спілок і надавши їм можливість функціонувати безперешкодно, не встановили навіть мінімальні обмеження їх діяльності з метою «державної безпеки та громадського порядку» ст. 8 Пакту.

Як слушно зазначає Ю.В. Кириченко, для кожної другої Конституції європейських держав, які належать до романо-германської правової системи, характерним є виокремлення права на свободу об'єднання в професійні спілки в окрему самостійну статтю. Так, це право в різних формах і обсязі втілено в Основному Законі Іспанії. У п. 1. ст. 28 Конституції Іспанії зазначено, що «кожен має право на вільне об'єднання в професійні спілки». У ст. 50 Конституції Албанії встановлено, що «працюючі мають право вільно об'єднуватися в професійні організації». Також це право відображено в Основних Законах Андорри (ст. 18), Болгарії (ст. 49), Греції (ст. 23), Італії (ст. 39), Македонії (ст. 37), Монако (ст. 28), Португалії (ст. 55), Словаччини (ст. 37), Словенії (ст. 76), Туреччини (ст. 51), Хорватії (ст. 59), Швейцарії (ст. 28) [7, с. 70–73]. Отже, досвід європейських країн дає підстави вважати, що право на об'єднання в профспілки є одним із найбільш соціально-значимих прав громадян у сучасному демократичному суспільстві. Україна підтримує такий підхід.

Також учений Ю.В. Кириченко вважає за необхідне оптимізувати формулювання юридичної конструкції ч. 3 ст. 36 Конституції України та подати її окремою статтею. На думку автора, це надасть змогу більш детально регламентувати право на свободу об'єднання в професійні спілки й нормативно розмежувати це право від загального положення про право на свободу об'єднання (ст. 36). З позицією вченого варто погодитись.

Юридичне забезпечення права на свободу об'єднання здійснюється нормами міжнародного права. Основоположну роль відіграють міжнародно-правові норми, які містяться в Міжнародному білі про права людини, актах МОП. Уперше вказане право було закріплене в Загальній декларації прав людини 1948 р. У ч. 3 ст. 23 Загальної декларації прав людини закріплено право кожної людини створювати профе-

сійні спілки та входили до професійних спілок для захисту своїх інтересів [8]. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, а саме в ч. 1 ст. 22, міститься положення про право кожної людини на свободу асоціації, включаючи право створювати профспілки й вступати до них для захисту своїх інтересів. Це право може бути законодавчо обмежено тільки для осіб, які входять до складу збройних сил і поліції [9]. У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права виділено право на об'єднання в профспілки, яке отримало в цьому документі більш докладне розшифрування (ст. 8) [10]. Варто звернути увагу, що право на свободу об'єднання конкретизується в конвенціях МОП. Основоположну роль відіграють такі міжнародно-правові норми, як Конвенція № 87 про свободу асоціації й захист права на організацію та Конвенція № 98 про застосування принципів права на організацію й на ведення колективних переговорів, які містять універсальні положення про право на свободу об'єднання, тобто поширюються на всіх працівників (за винятком збройних сил, поліції). Хоча Україна й ратифікувала Конвенції МОП № 87 і № 135 про представників трудящих 1971 р., однак ті процеси, які відбуваються щодо профспілок, зокрема грубі порушення прав профспілок (безпідставні відмови в легалізації профспілок, розпуски профспілок, переслідування профспілкових лідерів), указують на відсутність належного дотримання прав профспілок і виконання міжнародних зобов'язань.

Право на свободу об'єднання здійснюється й у регіональних угодах – Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод (ст. 11), Європейській соціальній хартії (Турін, 18 жовтня 1961 р.), Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 р. (ст. 5), Хартії Співтовариства про основні соціальні права трудящих (Страсбург, 09 грудня 1989 р.) (ст. ст. 11–14), Хартії основних прав Європейського Союзу (Брюссель, 07 грудня 2000 р.) (ст. 12).

Варто звернути увагу на те, що конституційні положення, що стосуються регламентації права на об'єднання, відповідають міжнародним правовим стандартам у галузі прав людини, відображеним у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські й політичні права.

Відповідно до положень ст. 243 КЗпП України [11], громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу створювати професійні спілки з метою представництва, здійснення й захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів, вступати до них і виходити з них на умовах і в порядку, визначених їхніми статутами, брати участь у роботі професійних спілок. Держава визнає професійні спілки повноважними представниками працівників і захисниками їхніх трудових, соціально-економічних прав та інтересів в органах державної влади й місцевого самоврядування, у відносинах із власником або уповноваженим ним органом, а також з іншими об'єднаннями громадян.

Якщо проаналізувати перспективне трудове законодавство, проект Трудового кодексу від 27 грудня 2014 р. № 1658, можна зазначити, що проект обмежує права профспілок, через що їх створення взагалі в майбутньому не матиме сенсу. Важливо підкреслити, що роль профспілкових організацій, згідно з проектом,

знижується, а це, безумовно, може негативно позначитися на реалізації й захисті прав працівників і призвести до погіршення трудових відносин. Відповідно до проекту, право на свободу об'єднання в профспілки передбачено ст. 21, яка має назву «Основні права працівників» (п. 17) [12]. На нашу думку, значення профспілкових організацій має зростати, так як на сьогодні профспілки відіграють важливу роль у виникненні, зміні та припиненні трудових відносин, а також саме вони залишаються ледь не єдиним органом, що стоїть на захисті прав та інтересів працівників. Отже, на як нам видається, необхідно посилити роль профспілкових організацій, так як об'єднання працівників, по-перше, дає їм змогу встановити збалансовані відносини між роботодавцем, а це, в свою чергу, надасть можливість створити механізм для ведення переговорів про справедливую оплату праці, створення належних умов праці, узгодження інтересів працівників і роботодавців, а також завдяки цьому можна буде уникнути виняткової форми вирішення гострих проблем у відносинах між працівниками та роботодавцями і проведення страйків.

Необхідно відзначити, що право на свободу об'єднання конкретизується в спеціальному нормативно-правовому акті – Законі України «Про громадські об'єднання» – базовому законодавчому акті, що визначає правові й організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок утворення, реєстрації, діяльності й припинення громадських об'єднань [13]. Відповідно до Єдиного реєстру підприємств та організацій України, станом на 01 січня 2015 р. в Україні зареєстровано понад 7,5 тис. громадських об'єднань. Варто звернути увагу на те, що в Одеській області зареєстровано 207 регіональних організацій і політичних партій, 4 тис. 500 громадських об'єднань.

Право на об'єднання в профспілки передбачає право громадян України на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу державних органів створювати профспілки, вступати до них і виходити з них на умовах і в порядку, визначених їхніми статутами, право обирати своїх працівників для захисту інтересів членів профспілки, брати участь у внутрішньому житті організації; право вільно здійснювати профспілкову діяльність. Це право легально закріплено в ст. 6 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV. Зі змісту ст. 2 вказаного Закону можна зробити висновок, що професійні спілки створюються з метою здійснення представництва й захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки. Разом із тим необхідно зробити акцент на тому, що ч. 2 ст. 6 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV не визнає за іноземними громадянами та особами без громадянства права створювати профспілки, але надає їм право вступати до вже створених, якщо це передбачено їхніми статутами. Отже, відповідними нормативними-правовими актами врегульовано засади реалізації права на свободу об'єднання працівників у професійні спілки.

Ураховуючи все зазначене, ми доходимо висновків, що трудове законодавство України, регламентуючи право на об'єднання працівників для захисту своїх соціальних прав і професійних інтересів, не застосовує комплексного

підходу для розв'язання цього питання. Тобто, у зазначених нормативно-правових актах окремо закріплюється право на об'єднання працівників і роботодавців також. На нашу думку, необхідно звернути увагу на те, що має місце дублювання в правовому регулюванні одного питання в різних законах. Варто відмітити, що про таке явище зазначав І.В. Зуб, який назвав це явище «декодіфікація» трудового законодавства. У зв'язку з цим видається необхідним закріплення на законодавчому рівні права працівників і роботодавців створювати організації в основному кодифікованому джерелі трудового права. Тому, як нам видається, у майбутньому Трудовому кодексі України повинні бути відображені зазначені положення. Проект Трудового кодексу України серед основних прав працівника передбачає право на об'єднання в професійні спілки, а серед прав роботодавця – право на створення організації роботодавців. Однак у проекті Трудового кодексу України відсутні норми про профспілки та організації роботодавців.

Громадяни України вільно обирають профспілку, до якої вони бажають вступити. Підставою для вступу до профспілки є заява громадянина (працівника), подана до первинної організації профспілки. Професійні спілки, їхні об'єднання у своїй діяльності незалежні від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій, політичних партій, їм не підзвітні й не підконтрольні. Необхідно підкреслити, що факт членства в профспілці не впливає на обсяг трудових, соціально-економічних та інших прав і гарантій працівників. Не члени профспілки мають такі самі права і свободи, як і члени профспілки. Зазначимо, що профспілки здійснюють охорону інтересів працівників, сприяють формуванню цих інтересів, беруть участь у застосуванні правових норм або, самостійно застосовуючи їх у певних випадках (трудові спори, контроль за дотриманням законодавства про працю), здійснюють захист прав та інтересів працівників від усіляких порушень законодавства. Отже, основною метою, яку ставлять перед собою профспілки, є збереження робочих місць для членів профспілки, участь працівників в управлінні підприємством, установою, організацією та розподілі прибутку, покращення умов праці, а найголовніше – підвищення рівня заробітної плати. Необхідно відмітити, що останніми роками в діяльності профспілок на перший план виходять не так питання підвищення заробітної плати, як проблема робочих місць.

Особи, які чинять перешкоду здійсненню права громадян на об'єднання в професійні спілки, а також посадові та інші особи, винні в порушенні законодавства про профспілки, які своїми діями або бездіяльністю перешкоджають законній діяльності профспілок, їхніх об'єднань, несуть дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законів.

Поряд із законодавчими актами важливу роль у визначенні меж правового регулювання права на свободу об'єднання відіграють правові позиції Конституційного Суду України. Відзначимо також і той факт, що тлумачення поняття «професійна спілка, що діє на підприємстві, установі, організації» надано Конституційним Судом України й розуміється як будь-яка професійна спілка (професійна організація), котра, відповідно до Конституції

й законів України, утворена на підприємстві, установі, організації на основі вільного вибору її членів з метою захисту їхніх трудових і соціально-економічних прав та інтересів незалежно від того, чи є така професійна спілка стороною колективного договору, угоди [14]. Також важливим актом стало Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 18 жовтня 2000 р. № 11-рп/2000 (справа 1-36/2000) щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. ст. 8, 11, 16 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (справа про свободу утворення профспілок) [15].

Необхідно звернути увагу на те, що первинні профспілкові організації діють більше як на 150 тис. підприємств, в установах і організаціях. На сьогодні в Україні нараховується понад 9 млн членів профспілок. Проте якщо профспілки діють на всіх підприємствах державної форми власності, то на підприємствах приватної форми власності лише в кожному другому випадку. Первинні профспілкові організації існують на 96% великих, на більшості (73%) середніх підприємств і лише на 42% малих. На новостворених підприємствах профспілки майже не створюються. Державна служба статистика повідомляє, що за підсумками 2014 р. в Україні налічується різних професійних спілок – 4 143 і об'єднань профспілок – 1 130. Загальноукраїнський статус мають, відповідно, 181. Припинили діяльність, відповідно, 44 і 1. За підсумками 2015 р. було легалізовано 177 професійних спілок і 2 об'єднання.

Серед основних проблем сучасних профспілкових організацій можна зазначити такі. По-перше, це постійне зниження рівня довіри населення до профспілок; незацікавленість і неспроможність профспілок опікуватися працівниками приватних фірм; недостатня підтримка профспілками тих, хто втратив роботу, тощо. Необхідно зазначити, що загальна кількість профспілок, що входить до складу ФПУ, за роки незалежності зменшилася майже на 6,2 – з 25 млн у 1992 р. до 8,6 млн у 2009 р. Тенденція до зменшення кількості профспілок є характерною не лише для України, подібне явище відбувається в багатьох країнах колишнього радянського Союзу та Східної Європи, зокрема в Естонії зменшилося на 73%, у Чехії – на 50%, Польщі – на 45%. Отже, зовнішніми чинниками такого скорочення є зміна структури зайнятості, глобалізація економіки, зниження престижу профспілок, а внутрішні причини полягають у скороченні виробництва та ліквідації підприємств, переході працівників до індивідуальної зайнятості, поширенні найму на роботу за індивідуальними договорами (контрактами), втраті мотивації профспілкового членства тощо.

На нашу думку, доцільно також звернути увагу на наявність норм-винятків щодо обмеження реалізації права на об'єднання в професійні спілки для деяких категорій працівників. Заслугує на увагу точка зору Ю.М. Щотової [16, с. 36–37], яка вказує, що одним із трудових прав, правове регулювання якого на сьогодні характеризується диференціацією щодо працівників різних сфер праці, є право на об'єднання. З одного боку, згідно з ч. 1. ст. 13 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», держава повинна забезпечити реалізацію

права громадян на об'єднання в професійні спілки й додержання прав та інтересів профспілок. Водночас професор Г.І. Чанишева [18, с. 225–226] обґрунтовано вказує, що принцип заборони державного втручання, здатного обмежити права на свободу об'єднання чи перешкоджати його законному здійсненню, зараховано до основних міжнародних принципів, що розкривають зміст права на свободу об'єднання. З іншого боку, зазначає Ю.М. Щотова, на сьогодні право на об'єднання в професійні спілки, відповідно до норм чинного законодавства України, врегульовано так, що норми національного законодавства України містять вказівку на низку категорій працівників, які обмежені щодо членства в цих організаціях. Отже, на сьогодні встановлено обмеження права на об'єднання в професійні спілки стосовно таких категорій працівників: військовослужбовців Збройних Сил України, співробітників Служби безпеки України, співробітників розвідувальних органів України, суддів, включаючи суддів Конституційного Суду України.

Аналізуючи цей перелік категорій працівників, щодо яких на сьогодні встановлено обмеження членства в професійних спілках, Ю.М. Щотова вважає причиною цієї проблеми (зокрема, встановлення обмежень, а не особливостей реалізації, як це передбачено міжнародними стандартами правового регулювання права на об'єднання в професійні спілки) недосконалість законодавства у сфері державної служби. Тобто, нині вони позбавлені можливості членства в професійних спілках. Ю.М. Щотова пропонує, що доцільно закріпити в національному законодавстві особливості стосовно реалізації права на об'єднання в професійні спілки як передумову включення цих категорій працівників. Авторка вважає, що лише в такому разі буде дотримано принцип свободи об'єднання і членами профспілок зможуть бути всі особи, які працюють на підприємстві, в установі або організації, незалежно від форм власності й видів.

Висновки. Підсумовуючи відмітимо, що право працівників на об'єднання в професійні спілки відіграє важливу роль у професійному житті кожного працівника, так як це право є гарантією на належні умови праці та дієвим способом встановлення відносин соціального діалогу між роботодавцями й працівниками. Дослідивши право працівників на об'єднання в професійні спілки, ми доходимо висновків, що право на об'єднання в профспілки включає право працівників без будь-якого дозволу державних органів створювати за своїм вибором профспілки й приєднуватися до них; право утворювати ради, федерації та конфедерації за галузевою територіальною або іншою ознакою; право членів профспілки обирати своїх представників, брати участь у внутрішньому житті профспілки; право вільно здійснювати профспілкову діяльність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.

2. Смолярчук В.И. Права профсоюзов в регулировании трудовых отношений рабочих и служащих / В.И. Смолярчук. – М. : Профиздат, 1973. – 176 с.

3. Осовий Г.В. Профспілковий рух в Україні: нова соціальна роль, стан та перспективи / Г.В. Осовий // Профспілки України. – 2001. – № 1. – С. 3–25.

4. Цесарський Ф.А. Захисна функція профспілок, форми її реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Ф.А. Цесарський ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 21 с.

5. Киселев И.Я. Трудовое право в условиях рыночной экономики: опыт стран запада / И.Я. Киселев. – М. : Статус ЛТД+, 1992. – 329 с.

6. Конституція України, затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

7. Кириченко Ю.В. Право на свободу об'єднання у професійній спілці: відповідність конституційної практики України європейським стандартам / Ю.В. Кириченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 10. – Т. 1. – С. 70–73.

8. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – № 5. – Ст. 19.

9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання Резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Каучуренко. – 2-е вид. – К. : Юрінформ, 1992. – С. 36–63.

10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання Резолюцією 2200А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. // Міжнародні акти про права людини : збірник документів. – М. : Видавнича група НОРМА-ИНФА-М, 1998. – С. 44–52.

11. Кодекс Законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.

12. Проект Трудового кодексу України від 27 грудня 2014 р. № 1658 // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/>.

13. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.

14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Вільної профспілки працівників метрополітенів України щодо офіційного тлумачення поняття «професійна спілка, що діє на підприємстві, в установі, організації», використаного в абзаці шостому частини першої статті 431 Кодексу законів про працю України (справа про профспілку, що діє на підприємстві) від 28 жовтня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 45. – Ст. 1657

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (справа 1-36/2000) щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 8, 11, 16 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (справа про свободу утворення профспілок) від 18 жовтня 2000 р. № 11-рп/2000 // Юридичний вісник України. – 2000. – № 45.

16. Щотова Ю.М. Обмеження щодо членства у професійних спілках в рамках тенденції стирання розбіжностей правового статусу різних категорій працівників / Ю.М. Щотова // Питання теорії і практики. Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 4 (12). – С. 36–147.

17. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект : [монографія] / Г.І. Чанишева. – О. : Юрид. л-ра, 2001. – С. 226–227.

УДК 349.2(477)

ОБМІН ІНФОРМАЦІЄЮ ЯК ФОРМА ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ У СФЕРІ ПРАЦІ

Чанишева Г.І., д. ю. н., професор,
декан соціально-правового факультету
Національний університет «Одеська юридична академія»

Чанишев Р.І., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри інформаційних технологій
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджуються характерні ознаки обміну інформацією як форми здійснення соціального діалогу у сфері праці. Визначається співвідношення обміну інформацією з іншими формами соціального діалогу. Уносяться пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання обміну інформацією Законом України «Про соціальний діалог в Україні».

Ключові слова: соціальний діалог, форми здійснення соціального діалогу, обмін інформацією.

В статье исследуются характерные признаки обмена информацией как формы осуществления социального диалога в сфере труда. Определяется соотношение обмена информацией с иными формами социального диалога. Вносятся предложения по совершенствованию правового регулирования обмена информацией Законом Украины «О социальном диалоге в Украине».

Ключевые слова: социальный диалог, формы осуществления социального диалога, обмен информацией.

Chanysheva G.I., Chanyshv R.I. EXCHANGE OF INFORMATION AS A FORM OF CARRYING OUT OF THE SOCIAL DIALOGUE IN THE FIELD OF LABOUR

Characteristic features of exchange of information as a form of carrying out of the social dialogue in the field of labour are researched in the article. Correlation of exchange of information with other forms of social dialogue is determined. Proposals on improvement of legal regulation of exchange of information by the Law of Ukraine "On Social Dialogue in Ukraine" are introduced.

Key words: social dialogue, forms of carrying out of the social dialogue, exchange of information.

Постановка проблеми. Законом України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. [1] уперше в національному законодавстві було визначено правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення й реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин і забезпечення підвищення рівня та якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві.

Ступінь розробленості проблеми. Розробка теорії соціального діалогу є одним із актуальних напрямів досліджень сучасної науки трудового права. Правові аспекти соціального діалогу у сфері праці аналізуються в роботах В.В. Жернакова, В.І. Комарницького, П.Д. Пилипенка, С.М. Прилипка, В.О. Процевського, М.В. Сорочишина, Г.А. Трунової, О.М. Ярошенка та ін.

Законодавче визначення поняття, принципів, рівнів і сторін, органів соціального діалогу й інших важливих питань потребують ґрунтовних наукових досліджень у цій сфері. Одним із таких питань є питання про форми здійснення соціального діалогу, що були вперше закріплені ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні».

Метою статті є дослідження теоретичних і практичних питань здійснення обміну інформацією як однієї з форм соціального діалогу у сфері праці, а також унесення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Для позначення процесу визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей і прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконав-

чої влади й органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної й економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин у національному законодавстві застосовується термін «соціальний діалог».

Здійснення соціального діалогу відбувається в передбачених законом формах. Міжнародна організація праці (далі – МОП) визнає такі форми соціального діалогу, як переговори, консультації, обмін інформацією між урядом, роботодавцями і працівниками або на рівні МОП із питань економічної та соціальної політики, які становлять спільний інтерес.

До форм соціального партнерства у трудових кодексах постсоціалістичних країн заохочується колективні переговори з розробки проєктів колективних договорів, колективних угод і їх укладення. Законодавче закріплення інших форм соціального партнерства деякою мірою відрізняється. Так, у ст. 26 Трудового кодексу (далі – ТК) Киргизької Республіки [2] названо взаємні консультації (переговори) з питань регулювання трудових відносин та інших безпосередньо пов'язаних із ними відносин, забезпечення гарантій трудових прав працівників і вдосконалення трудового законодавства, а також участь представників працівників і роботодавців у досудовому вирішенні трудових спорів. Ст. 19 ТК Республіки Молдова [3] передбачено ще три форми соціального партнерства: участь у розгляді проєктів нормативних актів і пропозицій, що стосуються соціально-економічних реформ, у вдосконаленні трудового законодавства, забезпеченні громадянського примирення, вирішенні колективних трудових конфліктів; взаємні консультації (переговори) з питань регулювання трудових відносин та інших безпо-

середньо пов'язаних із ними відносин; участь працівників (їхніх представників) в управлінні підприємством.

Ст. 42 ТК Республіки Вірменія [4], крім проведення колективних переговорів у зв'язку зі складенням проекту й укладенням колективного договору, закріплено ще таку форму соціально-партнерства, як проведення взаємних консультацій і взаємний обмін інформацією.

Три форми соціального партнерства передбачено ст. 43 ТК Литовської Республіки [5]. Крім ведення колективних переговорів і укладення колективних договорів, у цій статті йдеться про участь у діяльності двосторонніх або тристоронніх рад (комісій, комітетів) і реалізації представниками працівників прав у сфері інформування й консультування, а також інших прав, пов'язаних з участю в прийнятті роботодавцем рішень.

Не всі із зазначених форм докладно регулюються кодексами. Найбільш повно врегульованими є колективні переговори з укладення колективних угод і колективних договорів. Що стосується надання інформації, то ця форма соціального діалогу регулюється спеціальними нормами, що містяться в окремих главах, присвячених регулюванню соціального партнерства (наприклад, у Трудових кодексах Республіки Вірменія та Литовської Республіки). Так, відповідно до частини першої ст. 43 ТК Республіки Вірменія, працівники мають право на отримання не забороненої законом інформації, що стосується трудових відносин. Цією самою статтею встановлюються суб'єкти й обсяг одержуваної інформації, її зміст, порядок і умови надання. Щоправда, у зазначеній статті йдеться про одностороннє надання інформації роботодавцем представникам працівників.

Спеціальні норми про інформування та консультування містяться в частині II «Колективні трудові відносини» ТК Литовської Республіки. Відповідно до ч. 1 ст. 43, працівники мають право на інформування і право на консультування. Інформування визначається як передання інформації (даних) представникам працівників з метою ознайомлення із сутністю справи. Консультування – обмін думками, а також початок і розвиток діалогу між представниками працівників і роботодавцем. У ч. 2 цієї статті закріплено обов'язок роботодавця регулярно, не рідше ніж один раз на рік, інформувати представників працівників про нинішню та майбутню діяльність підприємства (структурного підрозділу), економічне становище і стан трудових відносин, а також консультуватися з ними. Ці й інші норми ст. 43 ТК Литовської Республіки відповідають положенням Директиви № 2002/14/ЄС від 11 березня 2002 р. про встановлення загальних меж щодо інформування і проведення консультацій із працівниками [6].

Згідно з ч. 1 ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», соціальний діалог здійснюється між сторонами соціального діалогу відповідного рівня у формах обміну інформацією; консультацій; узгоджувальних процедур; колективних переговорів з укладення колективних договорів і угод.

Далі в ч. 2 зазначеної статті закріплюються мета й порядок обміну інформацією. Передбачається, що обмін інформацією здійснюється з метою з'ясування позицій, досягнення домовленостей, пошуку компромісу і прийняття спільних рішень із питань економічної та соціальної політики.

Порядок обміну інформацією визначається сторонами. Жодна зі сторін не може відмовити в наданні інформації, крім випадків, якщо така інформація, відповідно до закону, належить до інформації з обмеженим доступом.

Обмін інформацією відрізняється від інших форм соціального діалогу (консультацій, узгоджувальних процедур, колективних переговорів з укладення колективних договорів і угод) за метою, способом регулювання, строками, порядком ведення, правовими наслідками.

Що стосується зазначеної вище мети обміну інформацією, то позиція законодавця із цього питання викликає заперечення. У цьому випадку мета обміну інформацією частково збігається з поняттям соціального діалогу, визначеним у ст. 1 Закону України «Про соціальний діалог в Україні». Отже, формулювання мети обміну інформацією через сутність поняття соціального діалогу не є прийнятним. У цьому випадку метою обміну інформації може бути визначено здійснення взаємного контролю за виконанням узятих зобов'язань, реалізацією спільних проектів і програм тощо.

Аналіз змісту ч. 2 ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» дає змогу визначити такі характерні ознаки обміну інформацією як форми здійснення соціального діалогу.

Зі ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» випливає, що обмін інформацією як форма соціального діалогу здійснюється на національному, галузевому, територіальному й локальному рівнях сторонами соціального діалогу, як вони визначені ст. 4 зазначеного Закону. На національному, галузевому й територіальному рівнях сторонами соціального діалогу є профспілкова сторона, сторона роботодавців і сторона органів виконавчої влади. Кожна із зазначених сторін має своїх представників, які в ст. 4 називаються суб'єктами, відповідно, профспілкової сторони, сторони роботодавців і сторони органів виконавчої влади.

Суб'єктами профспілкової сторони є професійні спілки, їхні об'єднання, правовий статус яких визначено Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [7]. Згідно з ч. 2 ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», на національному рівні суб'єктами профспілкової сторони є об'єднання професійних спілок, які мають статус всеукраїнських; на галузевому рівні – усеукраїнські профспілки, їхні об'єднання, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності; на територіальному рівні – профспілки відповідного рівня та їхні об'єднання, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

На національному, галузевому й територіальному рівнях суб'єктами сторони роботодавців у ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» визнано організації роботодавців і їхні об'єднання, правовий статус яких закріплено Законом України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» [8]. На національному рівні суб'єктами сторони роботодавців є об'єднання організацій роботодавців, які мають статус усеукраїнських; на галузевому рівні – усеукраїнські об'єднання організацій роботодавців, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності; на територіальному рівні – організації роботодавців та їхні об'єднання, що діють на терито-

рії відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Суб'єктами органів виконавчої влади на національному рівні, відповідно до ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», є Кабінет Міністрів України; на галузевому рівні – відповідні центральні органи виконавчої влади; на територіальному рівні – місцеві органи виконавчої влади, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Крім того, на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці стороною соціального діалогу можуть бути органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законодавством. Правовий статус органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування та їхні конкретні повноваження у сфері соціального діалогу визначено Законами України: «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні». При цьому варто погодитися з позицією законодавця про визнання стороною соціального діалогу не держави, як про це зазначають деякі науковці, а саме конкретних органів державної влади.

На локальному рівні сторонами соціального діалогу в ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» визначено сторону працівників і сторону роботодавців. Суб'єктами сторони працівників є первинні профспілкові організації, а в разі їх відсутності – вільно обрані для ведення колективних переговорів представники (представник) працівників. Суб'єктами сторони роботодавців визнано роботодавця та/або уповноважених представників роботодавця.

Отже, особливостями національної моделі обміну інформацією є те, що ця форма соціального діалогу здійснюється на всіх його рівнях, по-перше, а по-друге, ідеться про взаємне надання інформації сторонами соціального діалогу, а не тільки про одностороннє надання інформації роботодавцем представникам працівників.

Порядок обміну інформацією не регламентується законом, на відміну, наприклад, від колективних переговорів з укладення колективних договорів і угод. Цей порядок не передбачається й іншими законодавчими актами. Так, згідно з ч. 1 ст. 28 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», профспілки, їхні об'єднання мають право одержувати безоплатно інформацію від роботодавців або їхніх об'єднань, державних органів та органів місцевого самоврядування з питань, що стосуються трудових і соціально-економічних прав та законних інтересів своїх членів, а також інформацію про результати господарської діяльності підприємств, установ або організацій. Зазначена інформація має бути надана не пізніше п'ятиденного терміну. Крім того, ч. 1 ст. 45 зазначеного Закону закріплено обов'язок роботодавців, їхніх об'єднань у тижневий термін надавати на запити профспілок, їхніх об'єднань інформацію, яка є в їх розпорядженні, з питань умов праці та оплати праці працівників, а також соціально-економічного розвитку підприємства, установи, організації й виконання колективних договорів і угод.

Право організації роботодавців, їхніх об'єднань на інформацію закріплено в ст. 25 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності». Відповідно

до п. 1 ч. 1 зазначеної статті, організації роботодавців, їхні об'єднання в установленому законодавством порядку мають право одержувати від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності інформацію, необхідну для виконання своїх статутних завдань.

На відміну від ст. 28 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», у цій статті не зазначається про те, що така інформація надається безоплатно й у якій строк вона має бути надана. У зв'язку з цим видається доцільним доповнити ч. 1 ст. 25 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» відповідними положеннями.

Частиною 2 ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» встановлюється, що порядок обміну інформацією визначається сторонами. Однак у змісті укладених колективних угод і колективних договорів спеціальні норми про порядок обміну інформацією відсутні. Так, відповідно до п. 6.6 розділу VI «Соціальний діалог» Генеральної угоди про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2010–2012 рр. [9], Сторони домовилися здійснювати обмін інформацією, що визначена цією Угодою, для здійснення взаємного контролю за виконанням узятих на себе зобов'язань. У п. 6.7 ідеться про здійснення обміну інформацією про реалізацію проектів і програм досліджень, які виконуються на замовлення, у тому числі за участю іноземних партнерів, міжнародних організацій, що стосуються предмета цієї Угоди, з метою координації роботи і спільного використання результатів таких досліджень.

Отже, у наведених статтях встановлюється мета обміну інформацією, її обсяг і не передбачається порядок обміну. У додатках до Угоди також немає порядку обміну інформацією, водночас міститься порядок проведення консультацій. Як видається, такий порядок варто було б передбачити Сторонам і для обміну інформацією, що дало б змогу підвищити ефективність цієї форми соціального діалогу у сфері праці.

Ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» не врегульовано також питання про умови, строки й форми обміну інформацією. На думку М.В. Сорочишина, у Законі України «Про соціальний діалог в Україні» необхідно закріпити перелік випадків, у яких інформація може бути надана в усній, письмовій або іншій формах. Це положення, на думку вченого, сприятиме наданню об'єктивної та повної інформації, оперативності надання інформації й зручності її обміну [10, с. 137]. Як видається, ця пропозиція є недостатньо конкретною, оскільки не зазначається, про які саме випадки йдеться. На нашу думку, форма надання інформації має встановлюватися угодою сторін.

У зв'язку з цим ч. 2 ст. 8 Закону доцільно було б доповнити й викласти її в такій редакції: «Порядок, умови та форми обміну інформацією встановлюються угодою сторін».

Необхідно також звернути увагу на те, що порядок обміну інформації, про який ідеться в ч. 2 ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», не потрібно ототожнювати з порядком надання інформації в ході колективних переговорів з укладення колективних договорів, угод. В останньому випадку діють норми

ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди».

Ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» чітко не встановлено обсяг інформації, яка надається сторонами під час її обміну. Зі змісту зазначеної статті випливає, що це може бути будь-яка інформація, крім інформації, яка, відповідно до закону, належить до інформації з обмеженим доступом. Утім така позиція законодавця потребує уточнення. Як уже відзначалося вище, у Генеральній угоді йде мова про надання під час обміну не будь-якої інформації, а тільки такої, «що визначена цією Угодою».

Зазначене питання по-різному регулюється Трудовими кодексами країн колишнього СРСР. Так, у ч. 2 ст. 47 ТК Литовської Республіки йдеться про інформацію, що стосується нинішньої та майбутньої діяльності підприємства (структурного підрозділу), економічного становища і стану трудових відносин.

Згідно з ч. 1 ст. 43 ТК Республіки Вірменія, працівники мають право на одержання не захищеної законом інформації, що стосується трудових відносин. Інформація включає таке: 1) відомості про наявну й майбутню діяльність роботодавця; 2) відомості про можливі зміни зайнятості; 3) відомості про заходи, які будуть ужиті у випадку можливого скорочення кількості працівників; 4) інші відомості, що стосуються трудових відносин, якщо ці відомості не вважаються державною, службовою або комерційною таємницею.

Видається доцільним доповнити ч. 2 ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» окремим реченням такого змісту: «Обсяг інформації, що надається, зумовлюється рівнем соціального діалогу».

Висновки. Отже, для обміну інформації як форми здійснення соціального діалогу у сфері властиві такі характерні ознаки. Ця форма соціального діалогу здійснюється на всіх його рівнях – національному, галузевому, територіальному та локальному. Суб'єктами надання й одержання інформації є сторони соціального діалогу, як вони визначені в ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні». Ідеться про взаємний обмін інформацією, а не тільки про надання інформації роботодавцем представникам працівників. Інформація передається сторонами безоплатно в порядку, на умовах і

у формах, установлених угодою сторін. Обсяг інформації, що надається, визначається рівнем соціального діалогу. Не підлягає обміну інформація, яка, відповідно до закону, належить до інформації з обмеженим доступом.

Оскільки обмін інформацією та колективні переговори з укладення колективних договорів і угод передбачено ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» як самостійні форми здійснення соціального діалогу, то для обміну інформації не застосовуються правила ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» про надання сторонами колективних переговорів інформації учасникам переговорів.

Видається доцільним рекомендувати сторонам соціального діалогу в додатках до колективних угод і колективних договорів визначити порядок, умови й форми обміну інформації, що сприятиме більш ефективному здійсненню цієї форми соціального діалогу у сфері праці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – Ст. 255.
2. Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 04 августа 2004 г. № 106 // Эркин-ТОО. – 2004. – № 67–70.
3. Трудовой кодекс Республики Молдова от 28 марта 2003 г. // Monitorul Oficial. – 2003. – № № 159–162. – Ст. 648.
4. Трудовой кодекс Республики Армения от 14 декабря 2004 г. № НО-124.
5. Трудовой кодекс Литовской Республики от 04 июня 2002 г. № IX-926.
6. Директива № 2002/14/ЕС от 11 марта 2002 г. об установлении общих рамок в отношении информирования и проведения консультаций с работниками [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://base.garant.ru/2564500/>.
7. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
8. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності : Закон України від 22 червня 2012 р. № 5026-V // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 22. – Ст. 216.
9. Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2010–2012 роки від 09 листопада 2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 220.
10. Сорочишин М.В. Правові аспекти соціального діалогу у сфері праці : [монографія] / М.В. Сорочишин. – Одеса : Юридична література, 2014. – 208 с.

СЕКЦІЯ 6 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

ВИМОГИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В ПРОЦЕСІ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТЕПЛОВИХ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Коваленко Ю.В., аспірант
кафедри екологічного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання вимог екологічної безпеки в процесі здійснення господарської діяльності на теплових електростанціях.

Ключові слова: теплові електростанції (ТЕС), екологічна безпека, господарська діяльність, експлуатація, об'єкт підвищеної екологічної небезпеки, навколишнє природне середовище.

Статья посвящена исследованию особенностей правового регулирования требований экологической безопасности в процессе осуществления хозяйственной деятельности на тепловых электростанциях.

Ключевые слова: тепловые электростанции, экологическая безопасность, хозяйственная деятельность, эксплуатация, объект повышенной экологической опасности, окружающая среда.

Kovalenko Yu.V. ENVIRONMENTAL SAFETY REQUIREMENTS IN THERMAL POWER PLANTS OPERATION AND THEIR LEGAL REGULATION

Article is devoted to research peculiarities of environmental safety requirements legal regulation in thermal power plants operation process.

Key words: thermal power plants, environmental safety, economic activity, exploitation, high environmental risk, environment.

В Україні тепла енергетика за своїм функціональним призначенням відіграє стратегічно важливу роль у забезпеченні енергетичної безпеки держави. Водночас як складові паливно-енергетичного комплексу теплові електростанції належать до екологічно небезпечних об'єктів промисловості [1]. Це обумовлено надзвичайно низькими рівнями техніко-економічних і екологічних показників вітчизняних ТЕС. Основне обладнання сучасних ТЕС впроваджене в експлуатацію ще в 60–70 роках минулого століття, спроектоване за нормами 50-х років, тому відпрацювало свій парковий ресурс. Заміні підлягають енергоблоки із сумарною потужністю 12 ГВт, або ж 2% всієї встановленої потужності ТЕС всієї України. Таким чином, середній коефіцієнт корисної дії українських ТЕС становить близько 32%, тим часом як у розвинених країнах цей показник сягає 57%. Окрім того, на ТЕС відсутні установки очищення димових газів від оксидів сірки та азоту [2, с. 8].

Тому теплові електростанції є одним з основних джерел забруднення довкілля. Таке твердження ґрунтується на положеннях Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 року [3], де зазначено, що основними забруднювачами атмосферного повітря є, зокрема, підприємства теплоенергетики, саме від цих стаціонарних джерел забруднення 40% загального обсягу викидів забруднюючих речовин надходять в атмосферне повітря. У цьому контексті слушною є наукова позиція про те, що правове забезпечення екологічної безпеки є елементом механізму правового забезпечення будь-яких видів безпек, зокрема, енергетичної безпеки, у

процесі використання природних ресурсів та здійснення цього екологічно небезпечного виду діяльності [4, с. 8]. Однак, щоб вести мову про правове регулювання екологічної безпеки теплоелектростанцій як конструкцію екологічного права, доцільно проаналізувати об'єктивно існуючі характеристики довкілля, на яке може впливати тепла електростанція (далі – ТЕС).

Відтак, метою статті є дослідження поняття «ТЕС» з точки зору особливостей господарської діяльності ТЕС та надання нею небезпечних впливів на навколишнє природне середовище, що в кінцевому результаті дозволить виявити і проаналізувати встановлені законодавством вимоги забезпечення екологічної безпеки в процесі її експлуатації.

Наразі в юридичній науці практично відсутні спеціальні дослідження проблем правового регулювання екологічної безпеки в процесі господарської діяльності об'єктів енергетики, в тому числі ТЕС. Натомість в науці екологічного права напрацьована ціла доктрина права екологічної безпеки, загальні положення якої автором статті взяті до уваги. Представниками цієї доктрини є такі відомі вчені, як В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, О.С. Колбасов, М.В. Краснова, Ю.О. Краснова, Н.Р. Малишева, М.О. Фролов та інші.

Зауважимо, що ТЕС належить до об'єктів підвищеної екологічної небезпеки, оскільки, враховуючи положення чинного законодавства, зокрема, ст. 1 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18 січня 2001 року [5], екологічно небезпечними об'єктами можуть вважатися ті, які власною діяльністю чи своїм фактичним існуванням провокують настання екологічної небезпеки, а також те, що до переліку екологічно небезпечних об'єктів вклю-

чаються небезпечні та потенційно небезпечні об'єкти, аварії на яких можуть спричинити або вже спричинили шкідливий вплив на життя та здоров'я людей і довкілля. Зокрема, як вже зазначалось, сферу теплової енергетики віднесено до Переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 року № 808 [1]. Ця Постанова розроблена на базі Додатку I до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської Конвенції) від 25 червня 1998 року [6], ратифікованої Законом України від 6 липня 1999 року. Так, в Додатку I Орхуської Конвенції перераховано види діяльності, які регулюються цією Конвенцією, до яких належить діяльність об'єктів енергетики. Вважаємо, що зазначене додатковий раз слугує підтвердженням рівня небезпечності ТЕС й підсилює практичне значення правового регулювання охорони довкілля й забезпечення екологічної безпеки від викидів ТЕС як стаціонарних джерел забруднення.

Підтвердження того, що ТЕС здійснюють негативний вплив на навколишнє природне середовище (далі – НПС), знаходимо в роботі В.В. Ярчак, яка вважає, що їм властиві ознаки об'єктів підвищеної екологічної небезпеки. Водночас, як зазначає дослідник, підприємство як єдиний майновий комплекс (у тому числі ТЕС як підприємство), на якому виготовляються, здобуваються, використовуються, переробляються, утворюються, зберігаються, транспортуються, знищуються небезпечні речовини та використовуються технічне устаткування, не є об'єктом підвищеної екологічної небезпеки, а визнається небезпечним виробничим об'єктом. Об'єкти підвищеної екологічної небезпеки – це предмети матеріального світу та технології, які становлять загрозу негативного впливу на довкілля, наслідком якого може бути виникнення надзвичайної екологічної ситуації [7, с. 14].

На підставі викладеного, вважаємо, що, аналізуючи негативний вплив ТЕС на довкілля, слід вести мову не про безпосередній вплив ТЕС на НПС, а про екологічний вплив на довкілля саме господарської діяльності ТЕС. На підставі наукових досліджень, в яких розглядаються фактори негативного впливу на довкілля від діяльності ТЕС як об'єкта підвищеної небезпеки [7, с. 15; 8, с. 40–43], на наш погляд, такий негативний вплив слід поділяти на *прямий (безпосередній) та непрямий (опосередкований)*. Так, до факторів безпосереднього екологічного впливу ТЕС на НПС належать ті, що пов'язані з експлуатацією насамперед об'єктів і систем теплоенергетики. До опосередкованих – фактори, що виникають при створенні умов для функціонування та господарської діяльності ТЕС (наприклад, вплив на довкілля при транспортуванні палива на ТЕС, при виготовленні теплоенергетичного обладнання тощо).

У свою чергу, вважаємо, що фактори прямого та непрямого екологічного впливу від експлуатації ТЕС можна розділити на загальні, тобто такі, які властиві всім об'єктам електроенергетики (відчуження та механічні порушення земельних ресурсів, вилучення території тощо), групові, тобто такі, які властиві окремим групам об'єктів електроенергетики (теплове та хімічне забруднення води, ґрунтів, повітряного басейну, акустичний вплив тощо), а також *специфічні*,

тобто такі, які властиві лише окремим електроенергетичним об'єктам (викиди забруднюючих речовин і парникових газів, утворення шламо-накопичувачів, зон підвищеної напруженості електромагнітного поля, забруднення відходами тощо).

Відзначимо, що характерною особливістю господарської діяльності ТЕС як об'єкта підвищеної екологічної небезпеки є те, що забруднення довкілля може мати місце не лише у разі порушення технологічних режимів роботи устаткування чи аварійної ситуації. Таке забруднення може мати перманентний стан, оскільки НПС зазнає негативного впливу і за нормальних умов роботи ТЕС, що зумовлено технологічними виробничими процесами ТЕС. У зв'язку з цим наслідки на довкілля можуть відчуватися не лише в момент безпосереднього забруднення, але й протягом тривалого проміжку часу після такого забруднення. Це пояснюється такими чинниками: а) діяльність ТЕС як фактор впливу на довкілля охоплює процеси доексплуатації, експлуатації та постексплуатації; б) постійне нарощування обсягів продуктів діяльності господарського процесу при пріоритетності техніко-економічних показників над екологічними; в) утворення і накопичення відходів у процесі діяльності ТЕС у різних агрегатних станах, у складі яких є забруднюючі речовини різних класів небезпеки; г) наявність численних забруднювачів НПС у процесі здійснення господарської діяльності ТЕС; д) відсутність дбайливого ставлення до природних ресурсів у процесі діяльності ТЕС; е) відсутність достовірної інформації про наслідки негативного впливу діяльності ТЕС на довкілля.

Таким чином, з метою аналізу взаємозв'язку «ТЕС – навколишнє природне середовище» необхідно, перш за все, розглянути, що являє собою ТЕС як об'єкт правового регулювання. В доктрині прийнято визначати ТЕС як електростанцію, призначені для комбінованого виробництва електричної і теплової енергії. До ТЕС належать конденсаційні електростанції, які використовують органічне паливо, на базі якого виробляють електричну енергію, і теплофікаційні, або теплоелектроцентралі, які також працюють на органічному паливі, але, на відміну від конденсаційних електростанцій, виробляють як електричну, так і теплову енергію у вигляді гарячої води і пари для промислових потреб та теплофікаційних цілей [9, с. 225].

На нашу думку, теплову електростанцію слід розглядати як підприємство, на якому поряд з економічними, вирішуються екологічні завдання, пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки. Тому еколого-господарська діяльність ТЕС полягає в здійсненні економічної та соціальної функцій як однієї зі стратегічно важливих галузей важкої промисловості з урахуванням екологічних завдань та екологічної політики держави. Отже, еколого-господарська діяльність ТЕС включає в себе три важливі складові: 1) *ТЕС як господарюючий суб'єкт* – юридична особа, яка несе відповідальність за результати своєї господарської діяльності; 2) *ТЕС як господарюючий об'єкт* – підприємство, яке є одним з об'єктів теплопостачання і своєю діяльністю надає негативний антропогенний вплив на НПС; 3) *ТЕС як господарський процес*, пов'язаний з безпосередньою діяльністю ТЕС, що передбачає певні стадії розміщення ТЕС як об'єкта та реалізацією господарської діяльності як суб'єк-

та ТЕС (проектування, будівництво, прийняття в експлуатацію, паспортизація, отримання дозволів на викиди, встановлення нормативів викидів, контроль за їх виконанням, випуск продукції і розміщення відходів тощо).

Отже, така багатогранність еколого-господарської діяльності ТЕС вимагає особливої уваги й, на наше переконання, має бути врахована при правовому регулюванні екологічної безпеки конкретної ТЕС та при підтриманні балансу екологічних та економічних інтересів у процесі експлуатації ТЕС.

Наступним фактором, що обов'язково має бути врахований в процесі правового забезпечення екологічної безпеки в галузі еколого-господарської діяльності ТЕС, є те, що, будучи екологічно небезпечним об'єктом промисловості, ТЕС також належать до об'єктів енергетики й паливно-енергетичного комплексу. Так, згідно з п.п. 1.1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» від 23 червня 2005 року [10] до підприємств паливно-енергетичного комплексу (далі – ПЕК) належать, зокрема, підприємства з виробництва, передачі та постачання електричної енергії. У зв'язку з цим, характеризуючи ТЕС як об'єкт ПЕК, на нашу думку, слід вести мову про еколого-правові вимоги при розміщенні, проектуванні, будівництві, реконструкції, введенні в експлуатацію, експлуатації, консервації та ліквідації ТЕС, а також про норми екологічного законодавства у сфері організації правового механізму інституційно-функціонального управління ТЕС, юридичної відповідальності за екологічні правопорушення у цій сфері тощо, обмежуючись правовим інструментарієм у сфері регламентації ПЕК, що застосовується також для регулювання господарської діяльності ТЕС.

Якщо вести мову про ТЕС як об'єкт енергетики, слід зазначити декілька моментів. У науковій літературі під енергетикою розуміють систему взаємопов'язаних галузей, підприємств, організацій та установ паливно-енергетичного комплексу, альтернативної енергії та сфер споживання, сукупність організаційних, технологічних та інших структур, що перетворюють природний потенціал (енергію природних ресурсів, енергетичний ресурс) в кінцеві споживчі продукти і послуги (блага людства), що визначають якість життя як окремої людини, так і суспільства в цілому, забезпечують потреби країни в паливно-енергетичних ресурсах, маючи в своїй основі єдність виконуваних функцій зі спорудження та експлуатації об'єктів енергетики, з видобутку, виробництва, перетворення, зберігання, переробки, транспортування, купівлі-продажу і використання енергоносіїв та енергетичних послуг [11, с. 44].

У межах нашого наукового дослідження енергетика розглядається як важлива інфраструктурна складова економіки, що пов'язана з виробництвом, експлуатацією, споживанням електричної енергії. У зв'язку з цим енергетичні правовідносини являють собою врегульовані нормами права суспільні відносини, які виникають, змінюються і припиняються в процесі вироблення, експлуатації та споживання об'єктами ТЕС електричної енергії. Враховуючи те, що в процесі функціонування і розвитку енергетики як галузі промисловості та правового регулювання енергетичних відносин виникає чимало проблем екологічного характеру, істотне місце

в системі норм енергетичного права займають положення, що передбачають розробку та реалізацію заходів, спрямованих на зниження негативного впливу енергетики на НПС. Таким чином, в цьому аспекті актуальними постають питання забезпечення екологічної безпеки ТЕС як об'єкту правовідносин у сфері енергетики, а саме теплоенергетики.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про електроенергетику» від 16 жовтня 1997 року [12] електроенергетика – це галузь економіки України, що забезпечує споживачів енергією. До об'єктів енергетики, які включаються до об'єднаної енергетичної системи України, належать, зокрема, електричні станції, призначені для виробництва електричної енергії або комбінованого виробництва електричної та теплової енергії.

На законодавчому рівні визначення ТЕС як об'єкта електроенергетики міститься в підзаконних нормативно-правових актах. Так, Методикою розрахунку питомих викидів двоокису вуглецю при виробництві електричної енергії на теплових електростанціях та при її споживанні, затвердженою наказом Національного агентства екологічних інвестицій України від 21 березня 2011 року № 39 [13], встановлено, що теплова електростанція – електростанція, що перетворює хімічну енергію палива в електричну енергію або електричну енергію та тепло.

Щодо правового статусу ТЕС як об'єкта теплоенергетики, основні правові, економічні та організаційні засади діяльності на ТЕС в Україні закріплено Законом України «Про теплопостачання» від 2 червня 2005 року. [14]. Цим нормативно-правовим актом теплові електростанції віднесено до об'єктів у сфері теплопостачання, що виробляють теплову енергію, тобто підприємств, на яких здійснюється господарська діяльність, пов'язана з наданням теплової енергії (теплоносія) споживачам за допомогою технічних засобів транспортування та розподілом теплової енергії на підставі договору (ст. 1). Зі змісту ст. 4 зазначеного Закону, в якій міститься загальне положення про норми, правила і стандарти у сфері теплопостачання, слід виокремити стадії нормативно-правового регулювання відносин, пов'язаних з функціонуванням ТЕС як об'єкту теплопостачання, а саме: проектування, будівництво, реконструкція, ремонт, експлуатація ТЕС, а також господарський процес, пов'язаний з безпосередньою діяльністю ТЕС, який полягає у виробництві та постачанні теплової енергії. Водночас, окрім зазначених стадій, Законом України «Про охорону НПС» від 25 червня 1991 року [15] передбачено також розміщення та введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів (ст. 51). На нашу думку, такий підхід законодавця лише частково відбиває доктринальну позицію щодо поділу стадій експлуатації будь якого об'єкту підвищеної небезпеки на доексплуатаційну (планування, розміщення, проектування, будівництво та приймання в експлуатацію), експлуатаційну (надання дозволів, встановлення нормативів, контроль, страхування тощо) та постексплуатаційну (випуск продукції та розміщення відходів).

На підставі наведеного вважаємо за необхідне доповнити положення Закону України «Про теплопостачання» новою статтею 4-1 «Екологічні вимоги у сфері теплопостачання» такого змісту: «При плануванні, проектуванні, розміщенні, будівництві, введенні в дію нових і ре-

конструкції діючих об'єктів теплопостачання, усьогоналежні існуючих і впровадженні нових технологічних процесів та устаткування, а також в процесі експлуатації об'єктів теплопостачання, виробництва й постачання теплової електроенергії, при розміщенні відходів, пов'язаних з діяльністю об'єктів теплопостачання, забезпечується екологічна безпека людей, раціональне використання природних ресурсів, додержання нормативів шкідливих впливів на навколишнє природне середовище».

Враховуючи нерозривний зв'язок «ТЕС – навколишнє природне середовище», слід констатувати таке положення. Оскільки екологічна безпека є динамічним станом довкілля, що постійно змінюється під впливом антропогенної діяльності, зокрема, під впливом такого об'єкту підвищеної небезпеки, як ТЕС, автор обмежується дослідженням правового регулювання екологічної безпеки ТЕС саме на етапі експлуатаційної стадії господарської діяльності ТЕС. Водночас до уваги береться не економічна складова експлуатації ТЕС як одного з видів господарської діяльності, пов'язаної з наданням теплової енергії споживачам за допомогою засобів транспортування та шляхом розподілу теплової енергії на підставі договору, а екологічна складова такого експлуатаційного процесу, як «ТЕС – використання природних ресурсів, охорона НПС та забезпечення екологічної безпеки».

Таким чином, проведене дослідження дає можливість виокремити такі правові вимоги забезпечення екологічної безпеки, які повинні бути враховані в процесі експлуатації ТЕС: 1) здійснення моніторингу у сфері теплопостачання (ст. 11 Закону України «Про теплопостачання»); 2) наявність ліцензії на здійснення господарської діяльності з виробництва, транспортування, постачання теплової енергії (ст. 23 Закону України «Про теплопостачання»); 3) постачання, транспортування, споживання теплової енергії виключно на договірних засадах; 4) здійснення проектування, будівництва, реконструкції ТЕС на основі схем теплопостачання, державних будівельних норм та нормативно-правових актів на проведення будівельних робіт (ч. 1 ст. 26 Закону України «Про теплопостачання»); 5) розроблення, затвердження, погодження та схвалення інвестиційної програми у сфері теплопостачання (ст. 26-1 Закону України «Про теплопостачання», Порядок розроблення, погодження та затвердження інвестиційних програм суб'єктів господарювання у сфері теплопостачання, затверджений наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 14 грудня 2012 року № 630 [16]); 6) організація суб'єктом господарювання, у власності або користуванні якого є ТЕС, проведення його ідентифікації, а також розроблення і складання декларації безпеки ТЕС (ст. ст. 9, 10 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки»); 7) здійснення суб'єктами господарювання у сфері теплопостачання первинного обліку у галузі охорони довкілля і надання інформації державним органам зведеної статистичної звітності про обсяги викидів, скидів забруднюючих речовин, використання природних ресурсів, виконання завдань з охорони НПС та іншої інформації (ч. ч. 3, 4 ст. 24 Закону України «Про охорону НПС»); 8) наявність дозволу на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування

підвищеної небезпеки [17]; 9) встановлення охоронних зон для забезпечення екологічної безпеки населення, що мешкає в районі розташування об'єктів теплопостачання (ч. 3 ст. 27 Закону України «Про теплопостачання»); 10) здійснення викидів небезпечних речовин в атмосферне повітря в процесі експлуатації ТЕС на підставі встановлених нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин для діючих ТЕС, а також тих, що проектуються, будуються або модернізуються [18]; 11) обов'язкове додержання вимог з пожежної безпеки; 12) забезпечення комплектування робочих місць висококваліфікованими кадрами, підвищення їх кваліфікації, гарантування соціального захисту (ч. 1 ст. 29 Закону України «Про теплопостачання»); 13) застосування суб'єктами господарювання у сфері теплопостачання технології комбінованого виробництва теплової та електричної енергії та використання вторинних енергетичних ресурсів, нетрадиційних і поновлювальних джерел енергії (ст. 6 Закону України «Про теплопостачання»); 14) обов'язкове страхування за рахунок коштів підприємства персоналу теплогенеруючих енергетичних установок, який перебуває в зоні впливу теплового і електромагнітного випромінювання, а також інших шкідливих факторів (ч. 4 ст. 29 Закону), а також обов'язкове страхування цивільної відповідальності за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на ТЕС як об'єкті підвищеної небезпеки (п. 14 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 року [19]); 15) обов'язкове додержання суб'єктами господарювання у сфері теплопостачання вимог екологічного законодавства, а в разі заподіяння шкоди довкіллю – обов'язок нести юридичну відповідальність за порушення законодавства, а також здійснення технічних та організаційних заходів, спрямованих на зменшення шкідливого впливу об'єктів у сфері теплопостачання на довкілля (ч. 1 ст. 27 Закону України «Про теплопостачання», ст. ст. 68, 69 Закону України «Про охорону НПС»).

Такі правові вимоги виступають багатоаспектним явищем, які, з одного боку, можуть виступати засобами механізму правового забезпечення екологічної безпеки ТЕС, або ж її гарантіями, з іншого – відповідною системою правових норм одного з правових інститутів Особливої частини права екологічної безпеки, а саме інституту правового регулювання екологічної безпеки ТЕС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 року № 808 (зі змінами від 30 грудня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/808-2013-%D0%BF>.
2. Зелена книга «Зменшення шкідливих викидів у теплової електроенергетиці України через виконання вимог Європейського енергетичного співтовариства» / Міжнародний центр перспективних досліджень. – К., 2011. – 43 с.
3. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
4. Краснова М.В. Методологічні засади сучасного екологічного права / М.В. Краснова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – Вип. 92. – С. 5–9.

5. Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України від 18 січня 2001 року (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 23. – Ст. 873.

6. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25 червня 1998 року (ратифікована Законом України від 6 липня 1999 року) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 296.

7. Ярчак В.В. Правове регулювання запобігання негативного впливу на довкілля об'єктів підвищеної екологічної небезпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природо-ресурсне право» / В.В. Ярчак ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2010. – 18 с.

8. Промислова екологія : [навч. посібник] / [В.Л. Филипчук, М.О. Клименко, К.К. Ткачук, С.Б. Проценко, В.М. Радовенчик, І.І. Залеський] ; за ред. В.Л. Филипчука. – Рівне : НУВГП, 2013. – 495 с.

9. Маляренко В.А. Енергетичні установки. Загальний курс : [навчальний посібник] / В.А. Маляренко. – 2-е видання. – Х. : «Видавництво САГА», 2008. – 320 с.

10. Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу : Закон України від 23 червня 2005 року (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 30. – Ст. 269.

11. Лахно П.Г. Програма спецкурса «Енергетическое право и политика в XXI веке» / П.Г. Лахно // Энергетическое право. – 2008. – № 1. – С. 43–51.

12. Про електроенергетику : Закон України від 16 жовтня 1997 року (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 33. – Ст. 324.

13. Методика розрахунку питомих викидів двоокису вуглецю при виробництві електричної енергії на теплових

електростанціях та при її споживанні : Наказ Національного агентства екологічних інвестицій України від 21 березня 2011 року № 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://consultant.parus.ua/?doc=071C44DC43&abz=BV9QI>.

14. Про теплопостачання : Закон України від 2 червня 2005 року (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 36. – Ст. 364.

15. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 11. – Ст. 75.

16. Про затвердження порядків розроблення, погодження та затвердження інвестиційних програм суб'єктів господарювання у сферах теплопостачання, централізованого водопостачання та водовідведення : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 14 грудня 2012 року № 630 (зі змінами від 13 вересня 2013 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/gada/show/z0097-13>.

17. Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 року № 1107 (зі змінами від 10 жовтня 2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/gada/show/1107-2011-%D0%BF>.

18. Про затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 27 червня 2006 року № 309 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0912-06>.

19. Про страхування : Закон України від 7 березня 1996 року (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 22. – Ст. 146.

УДК 349.4/6:631.95

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ІНШОГО ПРИРОДООХОРОННОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Кондратюк Т.М., аспірант
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті досліджуються підходи до визначення земель іншого природоохоронного призначення як складової самостійної категорії «землі природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення». Проведено аналіз чинного законодавства з цього питання. Запропоновано внести зміни до законодавства України з метою виділення цих земель.

Ключові слова: категорії земель, природно-заповідний фонд, землі іншого природоохоронного призначення, особливо цінні землі, землі екологічної мережі.

В статье исследуются подходы к определению земель иного природоохранного назначения как составляющей самостоятельной категории «земли природно-заповедного фонда и другого природоохранного назначения». Проведен анализ действующего законодательства по этому вопросу. Предложено внести изменения в законодательство Украины с целью выделения этих земель.

Ключевые слова: категории земель, природно-заповедный фонд, земли иного природоохранного назначения, особо ценные земли, земли экологической сети.

Kondratiuk T.M. TO THE QUESTION OF DEFINITION OF LANDS OF OTHER NATURE PROTECTION PURPOSE

In the paper the approaches to definition of lands of other nature protection purpose as a component of independent category "lands of natural and reserved fund and other nature protection purpose" are investigated. The analysis of the active legislation in a given question is done. The changes in the legislation of Ukraine for the purpose of these lands allocation are offered.

Key words: lands categories, natural and reserved fund, lands of other nature protection purpose, especially valuable lands, ecological system lands.

Сьогодні багато уваги приділяється збереженню біологічного та ландшафтного різноманіття. Значна роль в цьому питанні відводиться природоохоронним землям, оскільки вони виконують надзвичайно важливу екологічну функцію. Відповідно до гл. 7 Земельного кодексу України на землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення поширюється правовий режим земель природно-заповідного фонду та режим земельних ділянок, у межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність.

Більшість праць присвячена одній самостійній складовій категорії «землі природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення», а саме правовому режиму земель природно-заповідного фонду. Це питання досліджувалося в роботах В.І. Андрейцева, В.М. Шульги, І.І. Каракаща, А.М. Мірошніченка, Р.І. Марусенка, Н.Р. Малишевої, Ю.С. Шемшученка, П.Ф. Кулинич, В.І. Семчика. Вагомим внеском є, зокрема, дисертаційне дослідження А.Й. Годованюка «Правовий режим земель природно-заповідного фонду».

Актуальність теми дослідження посилюється відсутністю єдиного підходу до вказаного питання і ступенем нерозкритості складової земель іншого природоохоронного призначення.

Метою статті є аналіз чинного законодавства України, положень правової доктрини та спеціальної літератури у частині визначення земель іншого природоохоронного призначення.

Земельний Кодекс України (далі – ЗК України) виділяє окрему категорію земель «природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення» (ст. 19, гл. 7) [1]. Склад земель «природно-заповідного фонду», їх правовий режим детально визначається чинним законодавством. Протилежна ситуація із землями «іншого природоохоронного призначення». До лютого 2006 р. ЗК України (ст. 46) до земель «іншого природоохоронного призначення» відносив:

1) земельні ділянки водно-болотних угідь, що не віднесені до земель лісового і водного фонду; 2) земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність. Після внесення змін Законом України від 8 лютого 2006 р. № 3404-IV залишилася лише друга група земель. Фактично відбулося звуження (мінімізація) земель іншого природоохоронного призначення. Проте у законодавстві відсутня конкретизація цих земель і не визначено порядок віднесення земель до цієї категорії. Крім того, відсутній закон, до якого відсилає ч. 3 ст. 46 ЗК України, який, за задумом законодавця, повинен визначати правовий режим саме цих земель. На жаль, законом також не встановлено правових ознак, яким повинен відповідати об'єкт, що має особливу наукову цінність.

Згідно зі ст. 16 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [2] створено Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання. На його виконання Кабінетом Міністрів України затверджено Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання [3], в якому розкривається зміст останнього як унікального об'єкта, що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства. До таких об'єктів можуть бути віднесені, серед іншого, природні території та об'єкти, штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, що потребують підтримки, непередбаченої Законом України «Про природно-заповідний фонд», або їх окремі частини (п. 3).

Фрагментарно щодо вказаних земель міститься інформація у Законі України «Про природно-заповідний фонд України». Так, ст. 7 цього Закону відносить землі природно-заповідного фонду України, а також землі території та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську цінність, до земель природно-заповідного фонду та іншого

природоохоронного або історико-культурного призначення [4]. Як наслідок, до вказаних земель, в тому числі й до земель іншого природоохоронного призначення, відносяться не лише земельні ділянки, на яких є природні об'єкти, що становлять особливу цінність, а й ті ділянки, які самі є цінними. Проте такою висновку не можна зробити, виходячи з Класифікації видів цільового призначення земель, згідно з якою до цієї підкатегорії відносяться «земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність, та які надаються для збереження і використання цих об'єктів, проведення наукових досліджень, освітньої та виховної роботи» [5].

У доктринальних джерелах існують різні думки з цього приводу. А.М. Мірошніченко та Р.І. Марусенко вважають, що до земель іншого природоохоронного призначення варто віднести охоронні зони, що встановлюються навколо об'єктів природно-заповідного фонду (п. «а» ч. 1 ст. 112 ЗК України, розділ IV Закону України «Про природно-заповідний фонд України»); цінні природні території, які резервуються для наступного заповідання із встановленням їх спеціального режиму (ст. 55 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»); водно-болотні угіддя, визначені відповідно до Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів [6, с. 160]. Україна приєдналася до цієї Конвенції у 1996 р., прийнявши Закон України «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів» [7]. П.Ф. Кулинич вважає, що до земель іншого природоохоронного призначення можуть належати невеликі земельні ділянки, на яких розташовано унікальні природні утворення, що підлягають всебічному науковому дослідженню і яким не наданий статус об'єкта природно-заповідного фонду [8, с. 483]. Н.Р. Малишева до таких земель відносить водоохоронні зони, прибережні захисні смуги та смуги відведення [9, с. 365–366].

Звернемо увагу на Земельний кодекс Російської Федерації. Згідно з його положеннями до земель іншого природоохоронного призначення відносяться землі, зайняті захисними лісами, передбаченими лісовим законодавством (за винятком захисних лісів, розташованих на землях лісового фонду, землях особливо охоронюваних природних територій); та інші землі, що виконують природоохоронні функції (ст. 97) [10]. Так, в Російській Федерації інший підхід до складу цих земель.

Як бачимо, на доктринальному рівні відсутнє чітке та єдине розуміння земель іншого природоохоронного призначення. Але всі вчені схиляються до думки, що їх склад ширший, ніж визначено чинним законодавством України, з чим неможливо не погодитися. Крім того, слід віддати належне і землям екологічної мережі. За певних умов запропоновані науковцями землі іншого природоохоронного призначення можуть входити до її структурних елементів. Так, при проектуванні екологічної мережі визначаються території, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну, історико-культурну цінність, встановлюються передбачені законом обмеження на їх планування, забудову та інше використання [11].

Екологічна мережа утворюється поєднанням територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і підлягають особливій охороні [11]. Основними природними елементами екологічної мережі є території та об'єкти природно-заповідного фонду. До її складових структурних елементів відносяться й інші території та об'єкти, котрі забезпечують цілісність екомережі: землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони; землі лісового фонду; позахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду; землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами; землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів; інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність); земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України; частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання: пасовища, луки, сіножаті тощо; радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом [11]. Усі ці землі відносяться до різних категорій, але у складі земель екологічної мережі, маючи при цьому особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища. На нашу думку, саме складові екологічної мережі варто віднести до земель іншого природоохоронного призначення.

На екологічну мережу покладено важливе природоохоронне завдання, що полягає у зупиненні і поверненні назад процесу деградації біологічного і ландшафтного різноманіття.

Як наслідок, законодавство України має охопити всі природоохоронні землі, у зв'язку з чим пропонуємо ч. 1 ст. 46 ЗК України викласти у такій редакції: «До земель іншого природоохоронного призначення належать земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність та землі екологічної мережі (за винятком земель природно-заповідного фонду)». Це допоможе вирішити й іншу проблему, оскільки в п. «г» ч. 1 ст. 150 ЗК України до особливо цінних земель відносяться «землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення». Автоматично землі екологічної мережі буде включено до особливо цінних земель. Надання цим землям посиленої правової охорони сприятиме збереженню цілісності екологічної мережі.

Вищевикладене доводить необхідність подальшого, більш детального дослідження цього питання і внесення відповідних пропозицій щодо вдосконалення земельного законодавства відповідно до сучасних вимог.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 1.
2. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII // Офіційний вісник України. – 2016. – № 2. – Ст. 19.

3. Про затвердження Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 174 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

4. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 червня 1992 р. № 2456–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель : Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 23 липня 2010 р. № 548 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 85. – Ст. 110.

6. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – 5-те вид., змінене і доповнене. – К. : Альтера, 2013. – 544 с.

7. Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів : Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 437/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 50. – Ст. 279.

8. Земельне право України. Академічний курс : [підручник] / [П.Ф. Кулинич, В.І. Семчик, М.В. Шульга]. – К. : Ін Юре, 2008. – 600 с.

9. Екологічне право України. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 848 с.

10. Земельний кодекс Російської Федерації : за станом на 1 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zemkod.ru>.

11. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 29. – Ст. 53.

УДК 349.6

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ НАВКОЛИШНЬОМУ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ: ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ

Кошеленко К.В., аспірант
кафедри екологічного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається загальна теорія юридичної відповідальності, виводиться її характеристика, притаманна також юридичній відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Поряд із цим автор виділяє особливі для юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу ознаки.

Ключові слова: юридична відповідальність, негативна відповідальність, позитивна відповідальність, соціальна відповідальність, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу.

В статье рассматривается общая теория юридической ответственности, выводится ее характеристика, присущая также юридической ответственности за вред окружающей среде. Наряду с этим автор выделяет особые для юридической ответственности за вред окружающей среде признаки.

Ключевые слова: юридическая ответственность, негативная ответственность, позитивная ответственность, социальная ответственность, ответственность за вред окружающей среде.

Koshelenko K.V. LEGAL LIABILITY FOR DAMAGE TO THE ENVIRONMENT: THE GENERAL CONCEPT

The general theory of legal liability is considered in the article. The author gives it a characteristic that is also inherent to the legal liability for damage to the environment. The author highlights the features that are characteristic of the legal liability for damage to the environment.

Key words: legal liability, negative responsibility, positive responsibility, social responsibility, liability for environmental damage.

Постановка проблеми. Одним з найбільш важливих інститутів екологічного права є інститут юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Ще на початку ХХ ст. видатний правознавець Л. Дюгі відзначав: «Питання відповідальності тепер є основними питаннями як права публічного, так і права приватного» [1, с. 931]. Адже «правильне розуміння відповідальності є важливим і в політичному, і в соціальному, і в юридичному сенсі, воно має величезне значення для наукової розробки проблеми прав особистості, для підвищення відповідальності державних органів, громадських організацій, посадових осіб за доручену справу» [2, с. 76].

Найбільш предметно проблема розуміння відповідальності постає в юриспруденції, виникаючи в результаті прагнення чітко описати один з найбільш ефективних механізмів забезпечення правомірної поведінки суб'єктів права. Навряд чи є перебільшенням те, що по суті вся юридична наука присвячена в різних аспектах вивченню природи відповідальності і специфічних форм її правового забезпечення [3, с. 20].

Дослідники питання юридичної відповідальності підкреслюють, що немає жодного питання права, яке водночас було б настільки досліджене, заплутане й актуальне, як поняття юридичної відповідальності. Юридична відповідальність є одним з основних інститутів права, без якого неможливе існування жодної правової системи, це категорія права, яка є засобом гарантування прав, свобод і суспільних інтересів, а відсутність якої унеможливує його вплив на суспільство. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності є важливим інструментом забезпечення законності і правопорядку в країні, дотримання прав і свобод людини та гарантування належної реалізації державними органами та їх посадовими особами своїх повноважень, визначених законом, а тому виступає істотним фактором побудови правової держави в Україні [4, с. 59].

З розвитком правової реальності, ускладненням суспільних відносин, урізноманітненням юридичних форм відображення соціальних процесів актуальність вказаного питання лише посилюється. Особливого значення воно набу-

ває у світлі того, що концепція правової держави, умови реалізації принципів правової державності безпосередньо пов'язані з гарантіями прав і свобод людини й громадянина, взаємною відповідальністю держави і громадянина, високим авторитетом закону.

Ступінь розробленості проблеми. Наукові роботи, які досліджують феномен соціальної відповідальності взагалі та юридичної, зокрема, пов'язані з іменами таких вчених, як З. Астеміров, Б. Базилев, С. Братусь, В. Горлов, О. Дробницький, В. Келле, В. Захаров, І. Карпець, Д. Керімов, В. Кудрявцев, О. Лейст, І. Самощенко, В. Селіванов, М. Строгович, М. Фарукшин та ін. Однак в роботах вказаних вчених інститут відповідальності досліджується переважно або в межах соціологічних досліджень як один із соціальних інститутів, що надає певну оцінку поведінці суб'єкта та здійснює на нього вплив; або в межах загальної теорії права; або в межах галузевих юридичних наук в контексті конституційної, кримінальної, цивільно-правової, дисциплінарної, матеріальної та інших різновидах відповідальності. Як вбачається, на сучасному етапі розвитку національної правової системи особливої актуальності набуває розгляд питання щодо відповідальності за завдану навколишньому природному середовищу шкоду з огляду на важливість цього питання в контексті стабільного розвитку суспільства, якості життя населення та створення ефективних механізмів захисту прав людини.

Метою статті є визначення поняття юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу.

Виклад основного матеріалу. Поняття шкоди навколишньому природному середовищу та юридичної відповідальності за неї має порівняно недовгу історію розвитку як на національному, так і на міжнародному рівнях. Постійне погіршення екологічних об'єктів, таких як повітря, вода, земля тощо, збільшення викидів, періодичні промислові аварії поступово формують в суспільстві усвідомлення необхідності посиленого захисту навколишнього природного середовища, в тому числі шляхом встановлення юридичної відповідальності за нанесену йому шкоду.

Нагальність вказаної проблематики загострюється ще тим, що, незважаючи на численність робіт у науковій літературі, до теперішнього часу в правовій доктрині немає єдності у визначенні поняття такої категорії права, як юридична відповідальність. Поняття «юридична відповідальність» має багато значень; її трактують як покладання, реалізацію, несення, існування, здійснення, зазнавання, стан, притягнення до відповідальності, а також як обов'язок відповідати за неправомірні діяння [5, с. 8].

Суспільство створює необхідний пізнавальний і соціально апробований інструментарій у вигляді фундаментальних категорій. До таких категорій, безумовно, можна віднести відповідальність. Розуміння соціальності відповідальності важливо тим, що вона демонструє смислоутворюючий характер – її спрямованість до суспільства, людини, що є актуальним не тільки в юридичному, але й в економічному, політичному, науковому, моральному, управлінському та інших аспектах. Тому до поняття «відповідальність» активно звертаються у різноманітних дискурсах, зокрема, ставлячи в центр уваги такі її різновиди, як юридичну, економічну, політич-

ну, екологічну, моральну, професійну відповідальність [6, с. 4].

Сам термін «*відповідальність*» (responsibility) з'являється в англійській і французькій мовах у 1787 р. Будучи первісно пов'язаним із функціонуванням політичних інститутів епохи англійської і французької революції, він не зникає з ужитку і в XIX ст., коли конституційна форма правління отримує серед народів світу значно більшого поширення і істотно розширюється сфера її дії.

У філософських і соціологічних дослідженнях радянського періоду відповідальність більшою мірою інтерпретувалася з позицій філософсько-соціологічного підходу і виключно в значенні «підзвітність», що включає в себе «осудність» і «караність». На відміну від радянської наукової літератури, зарубіжні теорія і практика нарівні з перерахованими значеннями надавали більш різноманітну смислову інтерпретацію феномену відповідальності. Серед них: «повинність надати відповідь, розумність» тощо.

На сучасному етапі найбільш поширеним є уявлення про відповідальність як про категорію етики і права, що відбиває соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм. Так, у «Філософському словнику» дається таке визначення цього поняття: «Відповідальність – категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому), яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм» [7, с. 201]. Як бачимо, у такому визначенні відповідальність виводиться не тільки з моральних, але і з правових відносин. Втім, з нашої точки зору, обмеження діапазону соціальної відповідальності сферами моралі чи права, яке має місце в деяких філософських дослідженнях, не цілком коректно. Відповідальність являє собою цілісний соціальний феномен, виступаючи як відповідальність соціальна. У ній виражені суб'єктно-об'єктні соціальні відносини, які включають обумовлені реальним станом суспільства (економічним, політичним, духовним тощо) вимоги, що пред'являються до суб'єкта відповідальності, і реакцію на них такого суб'єкта.

Напрями в дослідженнях, що присвячені проблемі відповідальності та відповідальної поведінки, вельми різноманітні. Серед них виділяються дослідження відповідальності в рамках соціології та філософії (М. Бахтін, І. Кон, В. Семенов та ін.), де склалася традиція розглядати відповідальність крізь призму етичних категорій: мораль (моральність), повинність, добро і зло, свобода, дисципліна тощо; юридичної психології (В. Васильєв, М. Енікеев, В. Романов, Ю. Чуфаровській, Г. Шиханцов, О. Сітковська, Д. Ліпінській та ін.), де розглядаються психологічні аспекти юридичної відповідальності; педагогічної психології (Н. Кузьміна, А. Реан, Я. Коломінській, Ю. Клейберг та ін.), де проблема відповідальності вивчається в рамках навчальної діяльності, а також у зв'язку з аналізом причин девіантної поведінки неповнолітніх; організаційної психології (А. Карпов, Р. Кричевський, К. Муздибаїв, А. Занковський та ін.), де проблема відповідальності керівників і підлеглих їм працівників розглядається як один з головних ресурсів підвищення ефективності; в соціальній психології (Г. Андреева, А. Донцов, Б. Паригін,

А. Свенцицькій, О. Шорохова та ін.), де розглядаються питання відповідальності особистості перед соціумом і соціуму перед особистістю, а також закономірності та механізми відповідальної соціальної поведінки особистості.

Відповідні поняття є і в інших мовах, зокрема в англійській, німецькій та французькій мовах. Так, в «Оксфордському словнику англійської мови» Х. Мюррея [8] поняття “responsibility” має такі значення: 1) стан або обставина, що роблять відповідальним; 2) обов’язок, довіра або борг, за які особа відповідальна. Значення слова «відповідальність» в українській, російській, англійській, німецькій і французькій мовах переважно співпадають. В усіх цих мовах відповідальність пов’язана із виконанням обов’язку, із зобов’язанням, щодо якого необхідно звітувати. В цілому суспільні науки виходять із того, що «межі обов’язку, здатність людини до виконання зобов’язання, умови її правоти або винуватості складають її відповідальність» [7, с. 202].

Окремі вчені пропонують формувати поняття відповідальності через виокремлення таких його складових елементів: *суб’єкт відповідальності* (хто відповідає), *особа або інстанція, перед якою відповідальна особа* (перед ким відповідає), і *об’єкт відповідальності* (за що відповідає). Адже «нести відповідальність означає бути готовим або бути зобов’язаним дати відповідь. Але ми відповідаємо не тільки за щось (вчинок, завдання тощо), але і по відношенню до когось або перед певною інстанцією». Як суб’єкт і інстанція відповідальності зазвичай розглядаються індивід, група або соціальний інститут.

Маємо зазначити, що для усіх видів соціальної відповідальності є характерними такі загальні моменти: спільність передумов; спільність функцій і цілей; спільність принципів; спільність санкцій; наявність здатності у особи усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними. Відповідно, вказані риси характеризують у тому числі юридичну відповідальність як різновид соціальної і, зокрема, юридичну відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу. Ознаки відповідальності в цілому притаманні соціальній відповідальності: (1) *дія* – здійснення своїх прав і обов’язків щодо дотримання приписів соціальних норм; (2) *обов’язковий характер*, який проявляється внаслідок існування між особистістю та суспільством взаємних зобов’язань із дотримання приписів та соціальних норм; (3) *зазнавання позбавлення*, яке має місце у випадку безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм.

Найбільш представленою в юридичній науці і тим більше серед юристів-практиків є точка зору, відповідно до якої відповідальність розуміється тільки як відповідальність «за» і, відповідно, обмежена загрозою настання негативних наслідків за вчинення протиправних діянь. Згідно з таким підходом, який категорично не сприймається окремими представниками філософії, соціології та інших неюридичних наук, відповідальність, у тому числі юридична, настає лише тоді, коли має місце факт невиконання або неналежного виконання тієї або іншої дії, за що має слідувати покарання.

Прибічники такої точки зору щодо природи соціальної, і зокрема юридичної, відповідальності вважають, що позитивний філософський підхід до відповідальності не відображає її дійсного сенсу як соціального інституту, до якого

суспільство і держава вдаються в разі невиконання своїх обов’язків перед суспільством, його окремими групами або представниками. Прихильники такого, суто негативного аспекту юридичної відповідальності наводять ще один аргумент на користь своєї точки зору. Вони, зокрема, вказують на те, що, якщо моральна відповідальність ототожнюється з внутрішніми, рефлексивними детермінантами виконання обов’язків (і тому може допускати позитивний аспект відповідальності), то юридична – суто із зовнішніми, примусовими. Їх опоненти заперечують це, вказуючи на те, що лінія поведінки суб’єкта відповідальності може бути неоднозначною. У разі, якщо суб’єкт утримується від певного протиправного діяння через загрозу покарання, право регулює поведінку своїм існуванням, його вимоги сприймаються як нав’язані ззовні. Якщо ж суб’єкт відповідальності утримується від того чи іншого протиправного діяння в силу того, що не може чинити інакше, норма їм внутрішньо сприймається як необхідна і справедлива, то відповідальність здобуває риси внутрішньо зумовленої потреби.

Висновки. На наш погляд, *юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу* має розглядатися суто в негативному (ретроспективному) значенні, оскільки: 1) юридична наука має забезпечувати правотворчу і правозастосовну діяльність чітко визначеним понятійним апаратом, мінімізувати наявність в ньому термінів, що можуть мати неоднакове значення, а також намагаючись уникнути ситуацій, коли вже усталене значення того чи іншого юридичного поняття не виправданно розширюється або навіть змінюється на протилежне. Вказані вимоги висуваються необхідністю забезпечення правової визначеності в механізмі правового регулювання і науково-прикладним призначенням юридичної науки. Відомо, що для сфери юриспруденції розуміння юридичної відповідальності традиційно пов’язується з її негативним аспектом; 2) позитивний характер відповідальності орієнтований на звернення до внутрішніх мотивів особи, її особистої оцінки своєї поведінки, що насправді не є сферою правового регулювання; 3) категоріальний апарат юридичної науки вже містить поняття, спрямовані на позначення «відповідальної поведінки» учасників суспільних відносин, врегульованих правом (правомірною поведінкою; більше того, у випадку, коли є потреба підкреслити усвідомлене саме відповідальне ставлення особи до покладених на неї правом обов’язків, то йдеться про соціально-активну правомірну поведінку). До того ж, серед учених, що розглядають відповідальність у двох аспектах, немає єдності як у розумінні самої сутності проспективної відповідальності, так і в інших, пов’язаних з нею питаннях. До того ж, якщо говорити про відповідальність за правильну, сумлінну, правомірну поведінку, то, відповідно до зазначеної концепції, «відповідальність розбухає до неймовірних і непотрібних розмірів» [9, с. 61].

Саме такий підхід – шляхом трактування юридичної відповідальності як заходу державного примусу, реакції на вчинене правопорушення – став традиційним для юридичної науки, здобувши найбільше визнання серед її представників [10, с. 184; 11, с. 320]. Маємо визнати, що з огляду на конвенційний характер юридичної науки, поняття, що здобуває найбільше визнання серед її представників і підтримку в юридичній

практиці, отримує статус доктринального. Наведені вище аргументи вказують на доцільність застосування терміну «юридична відповідальність» в межах цього дисертаційного дослідження саме в негативному аспекті.

За такого підходу юридична відповідальність має розглядатися як зазнавання певних негативних наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру [12, с. 373], що представляють собою реалізацію санкції юридичної норми. При цьому в центр уваги потрапляє юридичний обов'язок, який порушено (не виконано покладене зобов'язання або не дотримано заборону).

Отже, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу має всі ознаки, характерні для будь-якого різновиду юридичної відповідальності. В окремий різновид відповідальності її дозволяє віднести особливий характер відносин між державою і суб'єктами, які порушили норми екологічного права. Ці відносини виникають на підставі юридичних фактів, а саме юридичних діянь, які порушують вимоги екологічного права і завдають (або загрожують завдати) шкоду навколишньому природному середовищу, в результаті чого до правопорушника застосовується примус з використанням державного механізму. Специфічною ознакою юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу також виступає її комплексний характер – цей інститут об'єднує в собі норми не тільки екологічного, але й цивільного, адміністративного, кримінального права. При цьому юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу в механізмі правового регулювання виконує такі функції: 1) стимулююча до дотримання норм екологічного права; 2) превентивна (забезпечує попередження нових порушень в екологічній сфері); 3) компенсційна, спрямована на від-

шкодування нанесеної шкоди навколишньому середовищу протиправною поведінкою; 4) каральна, яка полягає у покаранні особи, яка вчинила неправомірне діяння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги. – М. : Типография т-ва И. Сытина, 1908. – 957 с.
2. Строгович М. Сущность юридической ответственности / М. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 73–80.
3. Лунев А. Административная ответственность за правонарушение / А. Лунев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
4. Малиновська В. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / В. Малиновська // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 58–65.
5. Липинский Д. Процессуальная ответственность : [монография] / Д. Липинский, Е. Чуклова. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 184 с.
6. М'ясникова Н. Відповідальність у сучасних соціальних практиках : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. М'ясникова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Х., 2008. – 20 с.
7. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ильичева, П. Федосеева и др. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
8. Murrey H. Exploration in Personality / H. Murrey. – Oxford : Oxford Univ. Press., 1938. – 761 p.
9. Подкопаев С. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації : [монографія] / С. Подкопаев. – Х. : ВД «Інжек», 2003. – 192 с.
10. Алексеев С. Общая теория социалистического права : [монография] / С. Алексеев. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1964. – 360 с.
11. Халфина Р. Общее учение о правоотношении : [учеб. пособие] / Р. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 352 с.
12. Алексеев С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права : курс лекций / С. Алексеев ; науч. ред. Р. Русинов ; отв. за вып. В. Семенов. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. – 399 с.

УДК 349.6

САНІТАРНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ, ВИДИ, САНКЦІЇ

Ліхтер М.П., аспірант
кафедри аграрного, земельного
та екологічного права імені академіка В.З. Янчука
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті надано визначення понять «юридична відповідальність за санітарні правопорушення» і «санітарне правопорушення». Проаналізовано зв'язок санітарного і екологічного правопорушень. Наведено особливості санітарних правопорушень. Здійснено класифікацію санітарних правопорушень. Опрацьовано законодавство, яке передбачає юридичну відповідальність за правопорушення у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя. Сформульовано відповідні висновки і пропозиції внесення змін до чинного законодавства.

Ключові слова: юридична відповідальність, санітарне правопорушення, санітарно-епідемічне благополуччя, санкції.

В статті дані определения понятий «юридическая ответственность за санитарные правонарушения» и «санитарное правонарушение». Проанализирована связь санитарного и экологического правонарушений. Приведены особенности санитарных правонарушений. Осуществлена классификация санитарных правонарушений. Обработано законодательство, которое предусматривает юридическую ответственность за правонарушения в сфере обеспечения санитарно-эпидемиологического благополучия. Сформулированы соответствующие выводы и предложения внесения изменений в действующее законодательство.

Ключевые слова: юридическая ответственность, санитарное правонарушение, санитарно-эпидемиологическое благополучие, санкции.

Likhter M.P. THE SANITARY OFFENCES: CONCEPT, CHARACTERISTICS, TYPES, SANCTIONS.

The definitions of “legal responsibility for sanitary offences” and “sanitary offences” were given in the article. The link between sanitary and environmental offences was analyzed. Characteristics of sanitary offences were given. Classifications of sanitary offences were conducted. The legislation, which provides legal responsibility for offences in the field of sanitary and epidemiological welfare were observed. The findings of research and proposals of amendments to the current legislation was formulated.

Key words: legal liability, sanitary offences, sanitary and epidemiological welfare, sanctions.

Постановка проблеми. Незадовільні показники стану навколишнього середовища і стану здоров'я людини свідчать про порушення екологічного і санітарного законодавства. Вчинення санітарних правопорушень часто є наслідком неповноти або нечіткості закріплення правових норм, які врегульовують питання юридичної відповідальності, а також взагалі відсутності санкцій за порушення у сфері санітарно-епідемічного благополуччя як таких. Відтак, з'ясування поняття санітарних правопорушень, їх особливостей, видів і аналіз чинного законодавства, яке закріплює відповідні санкції, дасть можливість виявити проблемні аспекти і запропонувати своє бачення покращення ефективності функціонування інструменту юридичної відповідальності за санітарні правопорушення.

Ступінь розробленості проблеми. Вченими-екологами, які займалися дослідженням питання юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, санітарні правопорушення, як правило, не виділялися в окремий вид і, відповідно, не здійснювалася їх характеристика. Екологічні правопорушення як фактична підстава застосування юридичної відповідальності були предметом уваги В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, М.М. Бринчука, Б.В. Єрофєєва, І.І. Каракаша, О.С. Колбасова, Н.Д. Красіліч, В.В. Петрова, Ю.С. Шемшученка, В.В. Шеховцова та ін. Щодо санітарних правопорушень у науковій еколого-правовій літературі подекуди зустрічаються позиції щодо співвідношення санітарного правопорушення з екологічним або побіжні згадки про їх зв'язок. Але робіт із визначення поняття, особливостей, зі здійснення класифікації санітарних правопорушень не було проведено. Стосовно аналізу санкцій за санітарні правопо-

рушення, як правило, лише відзначається позитивний факт закріплення чіткої адміністративної відповідальності безпосередньо у Законі України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р. (далі – Закон) [1].

Метою статті є дослідження поняття, особливостей, видів санітарних правопорушень і аналіз законодавчих актів, норми яких покликані закріплювати санкції за їх вчинення.

Виклад основного матеріалу. Юридична відповідальність за санітарні правопорушення, як і юридична відповідальність за екологічні правопорушення, має свої особливості, обумовлені характером суспільних відносин і об'єктами, щодо яких ці відносини виникають. Слід погодитись із вченими, які, визначаючи юридичну відповідальність за екологічні правопорушення, говорять про комплексний міжгалузевий інститут екологічного права, що охоплює норми різних галузей права, володіючи при цьому внутрішньою єдністю; про одну із різновидів юридичної відповідальності, яка має свої особливості і складається з двох частин: перша частина відповідальності виникає з природоохоронних правовідносин по факту порушення вимог охорони природного середовища, друга частина відповідальності народжується з кримінальних, адміністративних, цивільних, трудових правовідносин, які виникають у зв'язку з застосуванням відповідних санкцій за здійсненні (в частині першій) правопорушення [2, с. 269, 271; 3, с. 127–128].

Маємо зауважити, що В.В. Петров дослівно вживає поняття еколого-правової відповідальності (у значенні відповідальності за екологічні правопорушення) [2, с. 269–271]. У свою чергу,

Н.Д. Красіліч заохочує вживання терміну «еколого-правова (екологічна) відповідальність», проте у значенні такої відповідальності не як окремого виду, а як комплексного правового інституту застосовуваних в екологічній сфері адміністративної, кримінальної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності [4, с. 335]. Стосовно цієї полеміки висловимо нашу позицію: відповідальність за екологічні правопорушення (еколого-правова відповідальність) не існує на рівні з традиційними видами юридичної відповідальності (дисциплінарною, адміністративною, цивільно-правовою, кримінальною), тобто не є різновидом юридичної відповідальності в класичному, усталеному (теоретичному) її розумінні, а включає в себе, як комплексний міжгалузевий інститут, окрім власне екологічних норм, норми інших галузей права, які встановлюють санкції за переважну більшість екологічних правопорушень.

Щодо юридичної відповідальності за санітарні правопорушення можна сказати, що ми маємо справу із сукупністю правових норм (екологічних та норм іншої галузевої приналежності) у складі субінституту забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя інституту права екологічної безпеки галузі екологічного права, які врегульовують питання застосування до порушників законодавства у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя заходів державного примусу.

Фактичною підставою для застосування юридичної відповідальності у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя є вчинення правопорушення.

Санітарним правопорушенням є протиправне діяння (дія чи бездіяльність), яке посягає на встановлений порядок у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя та реалізацію відповідних прав і обов'язків.

Аксіоматичним є зв'язок між екологічним і санітарним правопорушеннями. Як слушно зазначає Ю.В. Костюк, заподіяння шкоди окремим природним ресурсам, що є результатом екологічного правопорушення, призводить до змін у навколишньому природному середовищі та зумовлює негативний вплив на життя і здоров'я людини, завдаючи в такий спосіб останньому екогенної шкоди [5, с. 178].

Водночас є власне санітарно-епідемічні правопорушення, адже санітарно-епідемічне благополуччя визначається не лише станом природного середовища – середовища життєдіяльності людини, а й станом антропогенного (неприродного, штучно створеного, рукотворного) середовища – середовища життєдіяльності людини і станом її здоров'я. До власне санітарних правопорушень можна віднести, наприклад, порушення права громадян на безпечні для здоров'я і життя харчові продукти, питну воду, умови праці, навчання, виховання, побуту, відпочинку; невиконання вимог державної санітарно-епідеміологічної експертизи; невиконання розпоряджень і вказівок посадових осіб державної санітарно-епідеміологічної служби при здійсненні ними державного санітарно-епідеміологічного нагляду тощо.

Розглядаючи зв'язок між екологічним і санітарним правопорушеннями, В.В. Петров доходить висновку, що не можна сказати, що санітарне і екологічне правопорушення вужче чи ширше один одного. Вони перетинаються у тому місці, де мова йде про здоров'я людини

і природне середовище, яке є середовищем проживання [2, с. 279]. Зважаючи на комплексний і міжгалузевий характер субінституту санітарно-епідемічного благополуччя, а звідти і відповідальності у зазначеній сфері, ми здебільшого розділяємо таке бачення вченого. Втім, вважаємо за необхідне висловити і деякі застереження: 1) домінуючою юридичною природою санітарно-епідемічного благополуччя є екологічна; 2) у зв'язку з тим, що стан здоров'я людини залежить від стану навколишнього середовища, природне середовище (середовище проживання людини) часто є об'єктом у тих та інших правопорушеннях.

Відмінність між екологічним і санітарним правопорушеннями В.В. Петров показує на двох прикладах: 1) до санітарного правопорушення не буде відноситися забруднення водойм, яке спричинило шкоду рибним запасам, сільськогосподарському виробництву; 2) не мають відношення до екології порушення санітарного режиму підприємств громадського харчування, лікарень [2, с. 279]. Останнє положення вважаємо безспірним, а щодо першого прикладу зазначимо: якщо забруднення водойм, яке спричинило шкоду рибним запасам, крім цього, порушило вимоги санітарних норм, погіршило якість води у місцях водокористування, воно буде відноситися і до екологічного, і до санітарного правопорушення.

Особливістю санітарних правопорушень є: 1) санітарна спрямованість – негативний вплив на стан здоров'я населення, у тому числі через негативний вплив на стан середовища її життєдіяльності; 2) за їх вчинення можуть застосовуватись, крім власне екологічних і санітарних заходів (заходів, передбачених нормами екологічного і санітарного законодавства відповідно), санкції різних галузей права (адміністративного, трудового, цивільного, кримінального).

Правопорушення у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя можна класифікувати за різними критеріями: 1) за суб'єктивним складом: санітарно-епідемічні правопорушення, здійснені фізичними особами (сьогодні відповідне законодавство у цій категорії носіїв прав (ст. 4 Закону) і, відповідно, обов'язків у сфері санітарно-епідемічного благополуччя виділяє лише громадян, що вважаємо непослідовним, адже носіями права на санітарно-епідемічне благополуччя, яке знаходиться на перетині права на безпечне для здоров'я навколишнє середовище і права на охорону здоров'я (які, в свою чергу, впливають із базового, невід'ємного, особистого права на життя і здоров'я) повинні бути також іноземці та особи без громадянства); санітарно-епідемічні правопорушення, здійснені юридичними особами (підприємствами, установами, організаціями); санітарно-епідемічні правопорушення, здійснені особами зі спеціальним статусом (посадковими особами); 2) за об'єктом: порушення норм про санітарну охорону здоров'я населення; порушення норм про середовище життєдіяльності людини (які поділяються на природоохоронні санітарні правопорушення і правопорушення у сфері санітарної безпеки); 3) за видами юридичної відповідальності та характером санкцій: санітарні дисциплінарні проступки; цивільно-правові правопорушення у сфері санітарно-епідемічного благополуччя; санітарні адміністративні проступки; злочини у сфері санітарно-епідемічного благополуччя; 4) за ступенем суспільної небез-

пеки: злочини у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя; дисциплінарні, адміністративні, цивільні санітарні правопорушення.

Крім того, санітарні правопорушення можна об'єднати в такі блоки (за основу був взятий підхід В.В. Шеховцова до класифікації екологічних правопорушень [6, с. 153–155]):

1) порушення у сфері реалізації суб'єктивних прав громадян щодо забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя (порушення прав громадян на безпечні для здоров'я і життя харчові продукти, питну воду, умови праці, навчання, виховання, побуту, відпочинку та навколишнє природне середовище; відмова у реалізації права громадян брати участь у розробці, обговоренні та громадській експертизі проектів програм і планів забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, вносити пропозиції з цих питань до відповідних органів; невідшкодування шкоди, завданої здоров'ю громадян внаслідок порушення підприємствами, установами, організаціями, громадянами санітарного законодавства; відмова від надання достовірної і своєчасної інформації про стан здоров'я громадян, здоров'я населення, а також про наявні та можливі фактори ризику для здоров'я та їх ступінь (ст. 4 Закону);

2) порушення у сфері реалізації прав підприємств, установ, організацій у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя (відмова в наданні органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, а також відповідними органами і закладами охорони здоров'я інформації про стан здоров'я населення, санітарну та епідемічну ситуацію, нормативно-правових актів з питань забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення та санітарних норм; невідшкодування збитків, завданих внаслідок порушень санітарного законодавства підприємствами, установами, організаціями та громадянами (ст. 6 Закону);

3) порушення норм екологічної безпеки в частині санітарно-епідемічного благополуччя (санітарної безпеки) та невжиття заходів щодо попередження негативного впливу на стан санітарно-епідемічного благополуччя (ввезення, реалізація та використання продукції закордонного виробництва без отримання позитивного висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи у разі необхідності такого висновку (ст. 16 Закону); невжиття підприємствами, установами, організаціями та громадянами при здійсненні своєї діяльності необхідних заходів щодо запобігання та усунення причин забруднення атмосферного повітря, фізичного впливу на атмосферу в населених пунктах, рекреаційних зонах, а також повітря у жилих та виробничих приміщеннях, у навчальних, лікувально-профілактичних та інших закладах, інших місцях тривалого чи тимчасового перебування людей (ст. 19 Закону); невиконання вимог санітарних норм до жилих та виробничих приміщень, територій, засобів виробництва і технологій (ст. 22 Закону); невиконання вимог санітарних норм щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму, неіонізуючих випромінювань та інших фізичних факторів (ст. 24 Закону); допуск певних категорій працівників до роботи без наявності необхідного медичного висновку (ст. 26 Закону);

4) порушення, пов'язані зі здійсненням природокористування (незабезпечення якості води у місцях водокористування відповідно до вимог

санітарних норм підприємствами, установами, організаціями, що використовують водойми (в тому числі моря) для скидання стічних, дренажних, поливних та інших забруднених вод (ст. 18 Закону);

5) порушення у сфері санітарного управління (невиконання розпоряджень і вказівок посадових осіб державної санітарно-епідеміологічної служби при здійсненні ними державного санітарно-епідеміологічного нагляду (ст. 7 Закону);

6) порушення у сфері здійснення окремих видів діяльності, що впливає на довкілля і стан здоров'я населення (незабезпечення підприємствами, установами, організаціями лабораторного контролю за виконанням вимог санітарних норм щодо безпеки використання (зберігання, транспортування тощо) шкідливих для здоров'я речовин та матеріалів, утворених внаслідок їх діяльності викидів, скидів, відходів та факторів, а також готової продукції (ст. 7 Закону); порушення вимог санітарного законодавства при розробленні і використанні нових технологій, проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції та технічному переобладнанні підприємств, виробничих об'єктів і споруд будь-якого призначення, плануванні та забудові населених пунктів, курортів, проектуванні і будівництві каналізаційних, очисних, гідротехнічних споруд, інших об'єктів (ст. 15 Закону); недотримання підприємствами, установами, організаціями, що виробляють, зберігають, транспортують, використовують радіоактивні речовини та джерела іонізуючих випромінювань, здійснюють їх захоронення, знищення чи утилізацію, відповідних санітарних правил (ст. 23 Закону); недотримання санітарних норм застосування та знешкодження хімічних речовин і матеріалів, біологічних засобів (ст. 25 Закону);

7) порушення законодавства про об'єкти та режими, карантинно-обмежувальні та інші санітарні заходи (порушення правового режиму зон санітарної охорони (ст. 18 Закону містить відсилку до законодавства); незабезпечення своєчасного проведення масових профілактичних щеплень, дезінфекційних, дезінсекційних, дератизаційних, інших необхідних санітарних і протиепідемічних заходів (ст. 30 Закону).

Наведений перелік не є вичерпним. Ці правопорушення виокремлені з норм Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», який, на відміну від Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. (ст. 68), попри позитивні новели у закріпленні санкцій за деякі санітарні адміністративні правопорушення, не містить окремої статті, присвяченої переліку санітарних правопорушень. Крім того, Закон не називає більшість наведених автором діянь правопорушеннями, а лише закріплює відповідні права чи покладає обов'язки на певних суб'єктів. Якщо ж ці права не підкріплені кореспондуючими обов'язками, а виконання обов'язків не забезпечене державним примусом, залишається констатувати наявність декларацій і «мертвих» норм. Відтак, вважаємо за доцільне доповнити Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» ст. 441 «Відповідальність за порушення санітарного законодавства».

При розгляді питання санітарних правопорушень інтерес становить вже згадана ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», норма якої передбачає

відповідальність за порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; порушення норм екологічної безпеки; порушення екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів; допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; відмову від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення; приховування випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або фальсифікацію відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення. [7]. Зауважимо, що це – та низка інших правопорушень, які водночас посягають і на санітарно-епідемічне благополуччя.

З одного боку, це є ще одним підтвердженням екологічної «прописки» санітарних норм, екологічної природи прав щодо санітарно-епідемічного благополуччя та зв'язку між екологічними і санітарними правопорушеннями, а з іншого боку, такий стан речей може спричинити труднощі при закріпленні санітарних правопорушень і відповідальності за їх вчинення. У цій ситуації найкращим варіантом розвитку подій вважаємо такий: із доповненням Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» ст. 441, яка буде містити перелік санітарних правопорушень, у неї увійдуть власне санітарні правопорушення, які сьогодні містяться у ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (наприклад, фальсифікація відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення).

Також відповідальність за порушення у сфері санітарно-епідемічного благополуччя передбачена законами України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. (ст. 80), «Про основи містобудування» від 16 листопада 1992 р. (ст. 25), «Про відходи» від 5 березня 1998 р. (ст. ст. 42, 43), «Про питну воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 р. (ст. ст. 46, 47), «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. (ст. 20), «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р. (ст. 104) та низкою інших законодавчих актів.

Щодо норм, які встановлюють санкції за недотримання відповідних обов'язків, В.В. Костицький наголошує на необхідності наявності в законі саме прямої вказівки на застосування відповідних заходів впливу до правопорушника [8, с. 332]. Свого часу В.В. Петров говорив про принцип синхронності: кожному еколого-правовому порушенню повинна відповідати конкретна санкція (через застосування якої виникають кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові правовідносини) [2, с. 269]. Не вдаючись до детального аналізу кожного з цих нормативно-правових актів, констатуємо наявність у багатьох з них відсилочних норм до чинного законодавства.

Висновки. На основі здійсненого дослідження можна зробити такі висновки.

1) Під юридичною відповідальністю за санітарні правопорушення слід розуміти сукупність правових норм (екологічних та норм іншої галузевої приналежності) у складі субінституту забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя інституту права екологічної безпеки галузі екологічного права, які врегульовують питання застосування до порушників законодавства у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя заходів державного примусу. Санітарним правопорушенням є протиправне діяння (дія чи бездіяльність), яке посягає на встановлений порядок у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя та реалізацію відповідних прав і обов'язків.

2) Там, де йдеться про здоров'я людини і природне середовище, яке є середовищем проживання, санітарне правопорушення перетинається з екологічним. Це пояснюється тим, що, по-перше, домінуючою юридичною природою санітарно-епідемічного благополуччя є екологічна, а по-друге, часто природне середовище (середовище проживання) є об'єктом у тих чи інших правопорушеннях.

3) Особливістю санітарних правопорушень є: 1) санітарна спрямованість – негативний вплив на стан здоров'я населення, у тому числі через негативний вплив на стан середовища його життєдіяльності; 2) за їх вчинення можуть застосовуватись, крім власне екологічних і санітарних заходів, санкції різних галузей права.

4) Враховуючи те, що Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» є базовим спеціальним нормативно-правовим актом, який здійснює регулювання відносин у сфері забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя, пропонуємо доповнити його зміст ст. 441 «Відповідальність за порушення санітарного законодавства» з переліком санітарних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4004-XII; станом на 28 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/4004-12>.
2. Петров В.В. Экологическое право России : [учебник для вузов] / В.В. Петров. – М. : Издательство БЕК, 1995. – 557 с.
3. Кобецька Н.Р. Екологічне право України : [навч. посібник] / Н.Р. Кобецька. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
4. Екологічне право України. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка». – 2005. – 848 с.
5. Костюк Ю.В. Перспективи вдосконалення юридичного механізму реалізації права громадян на відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням / Ю.В. Костюк // Українські наукові записки. – 2006. – № 2. – С. 171–180.
6. Екологічне право : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право. – 2013. – 432 с.
7. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII; станом на 1 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
8. Костицький В.В. Екологічне право України : [підручник] / В.В. Костицький. – Дрогобич : Коло, 2012. – 360 с.

УДК 349.42

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ЕНЕРГЕТИЧНИХ КООПЕРАТИВІВ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ВИРОЩУВАННЯ ТА ПЕРЕРОБЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ДЛЯ ВИРОБНИЦТВА БІОПАЛИВА

Пастух А.В., аспірант
відділу проблем аграрного та земельного права
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Статтю присвячено дослідженню правових проблем створення в Україні енергетичних кооперативів, що здійснюють вирощування й перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива та енергії.

Ключові слова: біомаса, біопаливо, кооператив, енергетичний кооператив, територіальна громада, виробництво енергії.

Статья посвящена исследованию правовых проблем создания в Украине энергетических кооперативов, которые выращивают и перерабатывают сельскохозяйственное сырье для производства биотоплива и энергии.

Ключевые слова: биомасса, биотопливо, кооператив, энергетический кооператив, территориальная община, производство энергии.

Pastukh A.V. LEGAL PROBLEMS OF THE CREATION OF THE ENERGY COOPERATIVES FOR CULTIVATION AND PROCESSING OF AGRICULTURAL RAW MATERIALS FOR BIOFUEL PRODUCTION IN UKRAINE

The article deals with the legal problems of the creation in Ukraine of the energy cooperatives for cultivation and processing of agricultural raw materials for biofuel and energy production.

Key words: biomass, biofuels, cooperative, energy cooperative, local community, energy production.

Постановка проблеми. Суб'єкти господарювання, які здійснюють вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива, провадять свою діяльність, як правило, у сільській місцевості, однак сільське населення не залучається до цього процесу. Як відомо, жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, формують територіальну громаду, яка є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Правовими засобами місцевого самоврядування територіальна громада здатна вирішувати питання місцевого значення. Однак покращувати своє економічне становище, отримувати прибутки шляхом долучення до господарської діяльності суб'єктів господарювання, що здійснюють вирощування й перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива, територіальна громада не може, адже не є суб'єктом господарювання. Способом приєднання територіальної громади до здійснення господарської діяльності з вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива, а також отримання нею «власної» теплової та/або електричної енергії, є створення енергетичних кооперативів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню правового регулювання діяльності кооперативів загалом і сільськогосподарських кооперативів зокрема присвячено багато аграрно-правових праць. Я.З. Гаєцька-Колотило на дисертаційному рівні розглянула організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні. О.В. Гафурова здійснила дослідження прав та обов'язків членів сільськогосподарських виробничих кооперативів. В.Ю. Уркевич провів у дисертації аналіз правових проблем становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України. В.І. Федорович дослідив правове регулювання створення, реорганізації й ліквідації сільськогосподарських кооперативів, а В.М. Масін розглянув проблеми правового забезпечення розвитку сільськогосподарських об-

слуговуючих кооперативів. Зарубіжний досвід створення енергетичних кооперативів вивчав А.О. Пантелеймоненко. Однак дослідження правового регулювання створення в Україні енергетичних кооперативів, що здійснюють вирощування й перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива, не проводилось.

Метою статті є виокремлення правових проблем створення в Україні енергетичних кооперативів, що здійснюють вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива, і формулювання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства для налагодження діяльності енергетичних кооперативів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Суб'єкти господарювання, які здійснюють вирощування й перероблення сільськогосподарської сировини, можуть використовувати її для виробництва біопалива. Згідно із чинним законодавством України види палива, виготовлені з біомаси, визначаються як біопаливо. Зокрема, відповідно до статті 1 Закону України «Про альтернативні види палива» від 14 січня 2000 року [1] біопаливо – це тверде, рідке й газове паливо, виготовлене з біологічно відновлювальної сировини (біомаси), яке може використовуватись як паливо або компонент інших видів палива. А біомаса – це невикопна біологічно відновлювана речовина органічного походження, здатна до біологічного розкладу, у вигляді продуктів, відходів і залишків лісового й сільського господарства (рослинництва та тваринництва), рибного господарства й технологічно пов'язаних із ними галузей промисловості, а також складник промислових або побутових відходів, здатний до біологічного розкладу. Отже, з огляду на наведені положення законодавства сільськогосподарська сировина у вигляді продуктів, відходів і залишків рослинництва й тваринництва, придатних для подальшої переробки, виступає сировиною для виробництва біопалива.

До продуктів рослинництва, які придатні для перероблення з метою виробництва біопалива,

належать звичайні сільськогосподарські культури, що вирощуються як для отримання харчових продуктів, так і для виробництва біопалива (такі як зерно пшениці, кукурудзи тощо), а також так звані енергетичні культури, що вирощуються спеціально для виробництва біопалива (наприклад, ріпак, міскантус, тополя, верба тощо).

Сільськогосподарська сировина у вигляді відходів і залишків рослинництва також придатна для виробництва біопалива. Залишки є первинними, тобто утворюються безпосередньо під час збирання врожаю сільськогосподарських культур і включають солому зернових та інших культур, рештки виробництва кукурудзи на зерно й соняшника; натомість відходи є вторинними, що з'являються вже під час обробки врожаю (лушпиння соняшника, рису, жом цукрового буряку тощо). З наведених видів продуктів, відходів і залишків рослинництва суб'єкти господарювання здатні отримувати тверде, рідке та газове біопаливо.

Відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року [2] діяльність із виробництва біопалива не підлягає ліцензуванню, тому виробництво біопалива можуть здійснювати будь-які суб'єкти господарювання, за винятком діяльності з виробництва рідкого біопалива у вигляді біоетанолу, яка ліцензується відповідно до Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19 грудня 1995 року [3].

Виробництво біопалива не є самоціллю для суб'єктів господарювання, адже будь-яке паливо є джерелом енергії. Відтак біопаливо також виступає джерелом отримання теплової та/або електричної енергії, що спонукає суб'єктів господарювання, які здійснюють виробництво й перероблення сільськогосподарської сировини та виробництво біопалива, об'єднувати зусилля із суб'єктами господарювання, які здійснюють виробництво теплової й електричної енергії, а також із територіальною громадою, яка споживає таку енергію. На нашу думку, найбільш вдалою організаційно-правовою формою для об'єднання зусиль зазначених суб'єктів є створення кооперативу. Варто зауважити, що схожі кооперативи існують та ефективно здійснюють свою діяльність у деяких європейських державах, наприклад в Австрії, Німеччині, Данії. У Німеччині стрімке створення енергетичних кооперативів відбулося завдяки поєднанню широкої ініціативи громадян та всебічної їх підтримки з боку держави, яка прагне вирішити енергетичну проблему за рахунок упровадження інноваційних технологій, що базуються на використанні відновлюваних джерел енергії (сонця, вітру, біопалива тощо). Створення енергетичних кооперативів у Німеччині часто передбачає будівництво й експлуатацію когенераційних установок (використання комбінованого виробництва тепла та електроенергії), при цьому основний акцент робиться на забезпеченні «кооперативною енергією» аграрного сектора [4].

На нашу думку, основною проблемою, що перешкоджає створенню енергетичних кооперативів в Україні, є відсутність належного правового регулювання. Так, відповідно до статті 2 Закону України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року [5] кооператив утворюється фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єднуються на основі членства для ведення спільної

господарської й іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування. За характером діяльності Закон України «Про кооперацію» визначає такі типи кооперативів:

а) Виробничий, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої чи іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою отримання прибутку;

б) обслуговуючий, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам в обсягах, що не перевищують 20% загального обороту кооперативу;

в) споживчий, що утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для організації торговельного обслуговування, заготівель сільськогосподарської продукції, сировини, виробництва продукції й надання інших послуг із метою задоволення споживчих потреб його членів.

З огляду на наявні в законодавстві положення щодо кооперативів Я.З. Гаєцька-Колотило визначила такі істотні юридичні ознаки кооперативу:

1) кооператив є добровільним об'єднанням осіб, самостійним суб'єктом права – юридичною особою;

2) членський характер об'єднання;

3) рівноправність членів;

4) пайовий характер майна й обмеження виплат часток доходів на пай;

5) розподіл прибутків відбувається незалежно від пайових внесків, які зробили члени кооперативу, та визначається наслідками праці й тих господарських операцій, які вони здійснили через кооператив;

6) основною метою діяльності кооперативу є переважно не здобуття прибутку на вкладений капітал, а збільшення доходів для покращення добробуту своїх членів, зменшення їх видатків на споживання;

7) обов'язкова участь членів у діяльності кооперативу (трудова участь у виробничих кооперативах, участь у господарських операціях – в обслуговуючих кооперативах);

8) досягнення мети кооперативу шляхом здійснення підприємницької діяльності [6, с. 12].

Наведені ознаки кооперативу підтверджують думку про те, що кооператив є найбільш вдалою організаційно-правовою формою для об'єднання зусиль суб'єктів аграрного господарювання, виробників енергії та територіальної громади.

Відповідно до статті 6 Закону України «Про кооперацію» за напрямками діяльності кооперативи можуть бути сільськогосподарськими, житлово-будівельними, садово-городніми, гаражними, торговельно-закупівельними, транспортними, освітніми, туристичними, медичними тощо. Отже, Закон України «Про кооперацію» встановлює невичерпний перелік видів кооперативів за напрямками діяльності. Крім того, відповідно до статті 23 Закону України «Про кооперацію» кооперативи мають право провадити будь-яку господарську діяльність, передбачену статутом і не заборонену законом. Зазначені положення дають підстави для висновку, що чинне законодавство дозволяє створення також енергетичних кооперативів в Україні.

Однак, на нашу думку, існуючі типи кооперативів, маючи відповідні переваги й недоліки, цілком не відповідають завданням, задля вирішення яких створюються енергетичні кооперативи. Так,

перевагами виробничого кооперативу є обов'язкова трудова участь у ньому членів, що здатна сприяти вирішенню проблеми зайнятості селян, а також його прибутковість, що дає можливість розподіляти прибутки між членами. Натомість вагомим недоліком виробничого кооперативу виступає обмеження щодо членства в ньому лише фізичних осіб, адже фізичні особи, як правило, встановлюють незначні за розміром пайові внески до пайового фонду кооперативу, що формує слабку фінансову основу для здійснення господарської діяльності виробничим кооперативом. Перевагами обслуговуючого кооперативу є можливість участі в ньому юридичних осіб, що дає можливість залучити значні фінансові ресурси на розвиток кооперативу, а недоліками варто визнати те, що він створюється лише для надання послуг переважно членам кооперативу та є неприбутковою організацією. Перевагами споживчого кооперативу також є можливість участі в ньому юридичних осіб, широкий перелік видів діяльності, які він може здійснювати, а недоліками – те, що він створюється лише з метою задоволення споживчих потреб його членів і так само є неприбутковою організацією.

Зазначені недоліки всіх типів кооперативів, які можуть створюватися в Україні, унеможливають провадження господарської діяльності енергетичними кооперативами, які могли б бути аналогічними тим, що існують у європейських державах, адже безпосередня господарська діяльність енергетичного кооперативу в Україні повинна передбачати, зокрема, такі моменти:

1) здійснення діяльності щодо заготівлі сільськогосподарської сировини – продуктів, відходів і залишків рослинництва й тваринництва, які придатні для виробництва біопалива;

2) виробництво та постачання теплової енергії (для чого кооперативу, відповідно до Закону України «Про тепlopостачання» від 2 червня 2005 року [7], необхідно здійснити будівництво теплогенеруючих об'єктів, створити чи підключитись до існуючих теплових мереж, отримати ліцензії на виробництво й постачання теплової енергії, отримати тариф на теплову енергію, який встановлюється Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг);

3) виробництво й постачання електричної енергії (для чого кооперативу, відповідно до Закону України «Про електроенергетику» від 16 жовтня 1997 року [8], необхідно здійснити будівництво генеруючих об'єктів, підключитись до мережі, отримати ліцензії та здійснювати продаж електричної енергії на Оптовому ринку електричної енергії України за «зеленим» тарифом).

На нашу думку, зазначені види діяльності може здійснювати лише кооператив особливої типу, до складу членів якого повинні входити фізичні та юридичні особи. Серед видів його діяльності обов'язково повинні передбачатися заготівля сільськогосподарської сировини, виробництво й постачання теплової та/або електричної енергії; кооператив повинен мати право надавати послуги не лише власним членам, а й іншим особам, а також здійснювати зазначені види діяльності з метою отримання прибутку. Отже, одним з інструментів вирішення проблеми створення енергетичних кооперативів в Україні є створення особливого типу кооперативу.

До проблем, що перешкоджають створенню енергетичних кооперативів в Україні, варто віднести наявність великої кількості нетотожних пра-

вових норм, що регулюють загальний порядок створення й діяльності кооперативів, адже такі норми містяться в Цивільному кодексі України, Господарському кодексі України, Законі України «Про кооперацію», Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію», Законі України «Про споживчу кооперацію». Для налагодження діяльності енергетичних кооперативів в Україні, на нашу думку, необхідно здійснити узгодження норм чинних законів, які регулюють діяльність кооперативів, та прийняти єдину термінологію.

Висновки. Покращити економічне становище територіальних громад в Україні, зокрема й сільських, можливо завдяки впровадженню визначеного правового статусу енергетичних кооперативів, до членів яких мають входити суб'єкти господарювання, які здійснюють вирощування й перероблення сільськогосподарської сировини, виробництво біопалива, суб'єкти господарювання, які здійснюють виробництво теплової та електричної енергії, а також фізичні особи, які є членами територіальних громад, що споживають таку енергію. Для визначення правового статусу енергетичних кооперативів до Закону України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 року варто внести зміни, якими необхідно передбачити спеціальний тип для енергетичних кооперативів, а також забезпечити особливе становище енергетичних кооперативів (можливість здійснення діяльності без затвердження тарифів, отримання інших пільг) і державне стимулювання для створення й діяльності енергетичних кооперативів (шляхом забезпечення компенсації частини вартості будівництва теплових мереж та встановлення генеруючого обладнання).

Правові проблеми діяльності енергетичних кооперативів виникають не лише на етапі їх створення, а й у процесі безпосередньої господарської діяльності. Тому перспективами подальших наукових досліджень цього питання є вивчення проблем правового регулювання безпосередньої господарської діяльності енергетичних кооперативів в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про альтернативні види палива : Закон України від 14 січня 2000 року № 1391-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 12. – Ст. 94.
2. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 2 березня 2015 року № 222-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 23. – Ст. 158.
3. Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів : Закон України від 19 грудня 1995 року № 481/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 46. – Ст. 345.
4. Пантелеймоненко А.О. Енергетичні кооперативи: досвід Німеччини / А.О. Пантелеймоненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/6.2/36.pdf>.
5. Про кооперацію : Закон України від 10 липня 2003 року № 1087-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 35.
6. Гаєцька-Кологито Я.З. Організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Я.З. Гаєцька-Кологито ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 22 с.
7. Про тепlopостачання : Закон України від 2 червня 2005 року № 2633-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 28. – Ст. 373.
8. Про електроенергетику : Закон України від 16 жовтня 1997 року № 575/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 1. – Ст. 1.

СЕКЦІЯ 7 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73:336.27

ПРИНЦИП ЗРУЧНОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ ОПОДАТКУВАННЯ

Барін О.Р., аспірант
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті мова йде про базовий принцип системи оподаткування – принцип зручності оподаткування. Зручні і необтяжливі способи сплати податку повинні забезпечити якомога менший вплив оподаткування на економічну поведінку особи.

Ключові слова: принципи оподаткування, система оподаткування, принцип зручності, строк та спосіб сплати податку (збору).

В статті мова йде про базовий принцип системи оподаткування – принцип зручності оподаткування. Удобные и необременительные способы уплаты налога должны обеспечить как можно меньшее влияние налогообложения на экономическое поведение личности.

Ключевые слова: принципы налогообложения, система налогообложения, принцип удобства, срок и способ уплаты налога (сбора).

Barin O.R. THE PRINCIPLE OF TAXATION IN THE CONVENIENCE OF MODERN THEORY AND PRACTICE OF TAXATION

The article deals with basic principles of tax system – the principle of taxation convenience. Comfortable and burdensome ways of payment of tax should provide least possible impact of taxation on economic behavior of individual.

Key words: principles of taxation, tax system, principle of convenience, time and method of payment of tax (fee).

Постановка проблеми. Незважаючи на давню історію свого формування і розвитку, питання про принципи оподаткування як і раніше залишається актуальним. У різних країнах учені та фахівці державних органів звертаються до досліджень із цієї проблеми, що є ключовою в процесі вдосконалення податкового законодавства. Необхідно відзначити, що принципи оподаткування податків і зборів сприяють досягненню найбільш загальних завдань, що стоять перед суспільством. Саме з урахуванням того, наскільки податкова система орієнтована на досягнення цих завдань, оцінюється ця система і визначаються напрями її вдосконалення.

Можна виділити чотири фундаментальні завдання [15], чотири стратегічні напрями розвитку суспільства:

- збільшення обсягу продукції і послуг, необхідних населенню;
- забезпечення справедливого розподілу вироблених товарів і послуг серед індивідів і груп населення;
- захист прав і свобод громадян при наявності представницької системи, відповідально-го уряду і правління закону;
- збереження і зміцнення федерації. Ці завдання сформульовані канадською комісією з оподаткування (Carter Commission).

Принципи оподаткування та зборів повинні бути спрямовані на створення такої податкової системи, яка сприяла б найбільш повному досягненню всіх чотирьох фундаментальних завдань у сукупності.

Ступінь розробленості проблеми. Ідея зручності оподаткування як фундаментальної вимоги до податкових законів сформульована

основоположником економічної науки А. Смітом. У працях дореволюційних (В.П. Безобразов, А.А. Ісаєв, В.А. Лебедев, І.Х. Озеров, Н.І. Тургенев, І.І. Янжул), радянських (Л.К. Воронова, І.С. Гуревич, І.М. Кулишер, М.І. Піскотін, Е.А. Ровінський, Н. І. Хімичева, С.Д. Ципкін) і сучасних учених (А.В. Бризгалін, Д.В. Вінницький, О.Ю. Грачова, А.В. Дьомін, С.В. Запольський, Ю.О. Крохіна, І.І. Кучеров, М.П. Кучерявенко, С.Г. Пепеляєв, А.А. Яблуганов та ін.) значну увагу приділено зручності оподаткування.

Мета статті. Серед принципів оподаткування особливе місце відводиться принципу зручності оподаткування. В усякому разі реалізація саме даного принципу є обов'язковою умовою створення сучасної ефективно функціонуючої системи оподаткування з точки зору права. Це обумовлено тим, що саме цей принцип найбільшою мірою відображає правову сутність обов'язкових платежів, оскільки дія останніх безпосередньо пов'язується зі зручністю і необтяжливістю способів сплати податку.

Виклад основного матеріалу. С.Г. Пепеляєв відзначає, що принципи оподаткування відіграють не лише пізнавальну роль, роль наукових абстракцій. Вони виступають і юридичним інструментом. Будучи закріпленими в конституціях і законах, принципи оподаткування безпосередньо впливають на практику оподаткування [7, с. 99–100].

На думку І.І. Кучерова, організація і функціонування податкової системи підпорядковані певним принципам. Зокрема, виділяються такі організаційні та функціональні принципи: єдність податкової системи; розмежування повноважень оподатковуваних суб'єктів; справедливість оподаткування; достатність

оподаткування; рухливість (еластичність) оподаткування; стабільність податкової системи; зручність оподаткування [5, с. 74–75].

Як відомо, найважливіші принципи оподаткування вперше були сформульовані відомим економістом А. Смітом ще в XVIII ст. Правила, вироблені А. Смітом, ввели податкову практику в певне русло, що обмежує сваволю уряду, спрямоване на створення взаємних прав і обов'язків громадян і держави. Принципи оподаткування – це напрямки пошуку компромісів між протилежними інтересами платників податків (зберегти заощадження) і держави (сформулювати бюджет) [7, с. 86]. А. Сміт сформулював і обґрунтував чотири принципи, які стали згодом знаменитими, які повинні бути реалізовані в податковій системі демократичної держави: справедливість, визначеність, зручність, ефективність. Не зупиняючись на характеристичності кожного із зазначених принципів, перейдемо відразу до аналізу принципу зручності оподаткування.

Принцип зручність вимагає, щоб кожен податок стягувався в такий час і таким способом, які найбільш відповідають міркуванням зручності для платника податків. Зручні і необтяжливі способи сплати податку повинні забезпечити якомога менший вплив оподаткування на економічну поведінку особи і усунути руйнівний вплив на ринок. У сучасній науці цей принцип отримав назву принципу нейтральності оподаткування [7, с. 84]. Згодом зазначені класичні принципи були доповнені німецьким економістом Адольфом Вагнером (1835–1917). На думку Вагнера, принципи оподаткування – це система дев'яти «золотих» правил, об'єднаних у чотири групи:

1. Фінансові принципи організації оподаткування: 1) достатність оподаткування; 2) еластичність (рухливість) оподаткування.

2. Народно-господарські принципи: 3) належний вибір джерела оподаткування, тобто, зокрема, вирішення питання: чи повинен податок падати тільки на дохід або капітал окремої особи або населення в цілому; 4) правильна комбінація різних податків у таку систему, яка б рахувалася з наслідками й умовами їх пропозиції.

3. Етичні принципи, принципи справедливості: 5) загальність оподаткування; 6) рівномірність оподаткування.

4. Адміністративно-технічні правила, або принципи податкового управління: 7) визначеність оподаткування; 8) зручність сплати податку; 9) максимальне зменшення витрат справляння [10, с. 78].

Російське обґрунтування вчення про принципи оподаткування було збагачене завдяки Н.І. Тургеневу, за редакцією якого вийшла у 1818 р. монографія «Досвід теорії податків» [9]. Н.І. Тургенев узагальнив поширені в той час погляди на роль податків і принципи їх справляння, сприяв їх популяризації в Росії [7, с. 93]. Автор приходять до висновку, «що піддані держави повинні віддавати кошти для досягнення мети суспільства або держави кожен по можливості і пропорційно свого доходу за заздалегідь встановленими правилами (термін платежу, спосіб стягнення), зручним для платника [10, с. 78]. Зручність оподаткування означає, що процедура сплати податків і зборів повинна супроводжуватися мінімальними витратами для платника податків, тобто доставляти йому якомога менше незручностей [5, с. 74–75].

Автори підручника з податкового права Росії поділяють принципи податкового права на два види: соціально-правові та спеціально-правові засади. Соціально-правові принципи, на думку авторів, мають звичайне значення – законність, правопорядок і т. д. Що стосується спеціально-правових принципів (галузевих), то вони визначають специфіку податкового права. До основних (базових) принципів цього виду відносяться, зокрема, такі: принцип законності оподаткування; принцип загальності і рівності оподаткування; принцип справедливості оподаткування; принцип стягування податків у публічних цілях; принцип встановлення податків і зборів у належній правовій процедурі; принцип економічного підґрунтя податків (зборів); принцип презумпції тлумачення на користь платника податків (платників зборів) усіх непереборних сумнівів, протиріч і неясностей актів законодавства про податки і збори; принцип визначеності податкового обов'язку; принцип єдності економічного простору держави та єдності податкової політики; принцип єдності системи податків і зборів [10, с. 78–79]. А.І. Косолапов у навчальному посібнику «Податки та оподаткування», ґрунтуючись на класичних принципах оподаткування і дослідженнях у цій області фінансової науки сучасних російських і зарубіжних економістів, зазначає, що оподаткування здійснюється на основі системи таких принципів: податкової справедливості, економічної ефективності, визначеності і дешевизни. Принцип дешевизни оподаткування, на думку автора, реалізується через принципи: принцип адміністративної ефективності оподаткування; принцип зручності; принцип податкового спрощення. У свою чергу, принцип зручності пов'язаний із непомітністю оподаткування. Непомітними вважаються непрямі податки. Вони закладені в ціні. Таким чином, громадянин може сам впливати на податковий тягар, набуваючи (або не купуючи) певні товари. Відмовляючись (остаточно або тимчасово) від споживання, він у змозі уникнути «незручного» для нього податку або сплатити його в інший, більш зручний для нього час. Помітними вважаються прямі податки, з якими пов'язане адміністрування даних податків, що затратно не тільки для держави, а й для платника податків [4, с. 34–35]. Ця думка вченого заслуговує на увагу, проте, на наш погляд, це лише частково може слугувати реалізацією даного принципу, так як мова йде про загальну систему оподаткування і має виражатися в зручності сплати податків і зборів для платника податків з точки зору термінів і способів сплати податків і зборів.

Поряд із традиційними принципами загальності, справедливості, визначеності автори підручника «Фінансове право» під ред. проф. О.Н. Горбунової виділяють також нетрадиційні принципи: 1) зручності справляння для платника, при якому податок стягується прийнятним способом для платника і в той час, коли він має у своєму розпорядженні максимумом коштів; 2) вибір об'єкта оподаткування, що сприяє максимальному розвитку господарства (або в меншій мірі його соромиться); 3) законодавча форма установи податку [11, с. 179].

Професор М.П. Кучерявенко вважає, що до традиційних принципів оподаткування також можна віднести принцип зручності. Вчений трактує цей принцип так: «Зручність як для

платника при внесенні податкових платежів, так і для контролюючого суб'єкта по вилученню податку; для держави – при використанні податкових важелів» [6, с. 41]. У даному випадку мова вже йде про зручність справляння податку (збору) не тільки для платника податків, а й для контролюючої особи, зокрема, і держави в цілому, що дещо не підтримує початкове тлумачення і суть принципу зручності оподаткування, який був запропонований класиками вчення про податки.

Таким чином, можна помітити, що серед сучасних авторів у систему принципів оподаткування також входить принцип зручності, який у сучасному викладі звучить по-різному, так, наприклад, як принцип презумпції тлумачення на користь платника податків усіх непереборних сумнівів, протиріч і неясностей актів законодавства про податки і збори.

Що стосується зарубіжної юридичної літератури, то питання, що стосуються принципів оподаткування, їх перелік і зміст, залишаються дискусійними. Пошук відповідей на ці питання призводить до висновку про те, що в ситуації, що розглядається, знову проявляються ключові відмінності між державами загального права і державами романо-германської правової системи [3, с. 81]. Проте сформульовані А. Смітом принципи оподаткування в дещо зміненому вигляді і в даний час використовуються в податковій доктрині зарубіжних держав. Так, в юридичній літературі Великобританії в якості основних принципів податкового права розглядаються такі положення: 1) платники податків повинні сплачувати податки пропорційно своєму доходу і добробуту; 2) податки повинні бути певними, а не довільними; 3) податки повинні стягуватися самим зручним способом; 4) вартість встановлення і справляння податків повинна бути мінімальною [14, с. 5]. Говорячи про принципи оподаткування романо-германських держав, то наприклад, у французькій літературі виділяють принципи законності, рівності і необхідності [12, с. 20–52], у грецькій – принципи законності, рівності і заборони зворотної сили податкового закону [13, с. 472]. У свою чергу вітчизняні дослідники виділяють у німецькому податковому праві, по-перше, власні принципи податкового права, до яких відносять принцип рівного розподілу податкового тягаря, принцип платоспроможності і принцип правої держави, і, по-друге, конституційні принципи, які отримують розвиток у податковому праві, наприклад, принципи законності, правої безпеки, соціальної держави, заборона заподіяння шкоди шлюбу і сім'ї при оподаткуванні, свободу вибору професії та здійснення професійної діяльності, гарантію права власності при оподаткуванні [1, с. 83–105]. Слід зазначити, що в європейській практиці серед принципів оподаткування не приділено уваги як такому принципу зручності оподаткування.

Звертаючись до норми закону, слід зазначити, що в сучасному законодавстві більшості країн пострадянського простору закріплення принципів оподаткування не акцентується увага на зручності справляння податків і зборів щодо платника податків. Так, наприклад, в українському законодавстві минулих років [2], в чинному законодавстві України [8] не вказується принцип зручності оподаткування. Слід звернути увагу на п. п. 1.10. статті 4 Податкового

кодексу України, в якому йдеться про принцип рівномірності і зручності сплати податків і зборів, а саме «рівномірність та зручність сплати – установлення строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками». Таким чином, можна відзначити, що суть даного принципу відображає пріоритет держави над правами платників податків, що також не відповідає первісному тлумаченню суті даного принципу основоположниками принципів оподаткування. Слід звернути увагу і на п. 3 статті 4, в якому мова йде про податкові періоди і строки сплати податків та зборів. А саме «податкові періоди та строки сплати податків та зборів установлюються, виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів з урахуванням зручності виконання платником податкового обов'язку та зменшення витрат на адміністрування податків та зборів». І в даному викладі норми закону привертає увагу пріоритет інтересів держави над правом платника податків, що підтверджує вже вищевикладені висновки. Слід нагадати, що держава також зацікавлена і в тому, щоб призначити час і визначити спосіб сплати, зручний для платника. Інакше можна підірвати платоспроможність платника. Якщо держава хоче мати великі та стабільні доходи, то їй вигідніше «заохити» підлеглих у найбільш сприятливий момент. Адже овець стрижуть тоді, коли їхня шерсть найдовша і найгущіша.

Висновки. Сформульовані А. Смітом принципи оподаткування відображають тенденції сучасної податкової політики, продиктовані логікою розвитку економічного і суспільного життя, інтересами фіска, держави в цілому.

На підставі вищевикладеного слід зазначити, що принцип зручності оподаткування більшою мірою відображений у теорії податкового права, ніж у чинному законодавстві. Крім того, даний принцип у більшості сучасних учених звучить як нетрадиційний, що також підтверджує сучасне податкове законодавство (так як ні в російському, ні в українському законодавстві не відображений принцип зручності оподаткування в діючих податкових кодексах). На наш погляд, слід все ж повернутися до суті принципу зручності оподаткування на користь платника податків, так як це є основою побудови сучасної системи оподаткування демократичної держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Егорова М.О. Принципы налогового права ФРГ / М.О. Егорова // Финансовое право зарубежных стран. – М., 2005. – С. 83–105.
2. Закон Украины «О системе налогообложения» от 25 июня 1991 года № 1252-ХІІ (не действ.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа // <http://search.ligazakon.ua/>.
3. Килинкарлова Е.В. Налоговое право зарубежных стран: учебник для бакалавриата и магистратуры / Е.В. Килинкарлова. – М. // Издательство Юрайт, 2015. – 354 с.
4. Косолапов А.И. Налоги и налогообложение // Учебное пособие. – М. // Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2005. – 872 с.
5. Кучеров И.И. Налоговое право России : курс лекций, 2-е изд., перераб. и доп. / И.И. Кучеров. – М.: АО «Центр ЮРИнфоР», 2006. – 448 с.
6. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права. – В 6 т. – Т. III : Учение о налоге / Н.П. Кучерявенко. – Х.: Легас; Право, 2005. – 600 с.

7. Налоговое право: учебник для вузов / под ред. С.Г. Пепеляева. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – 796 с.

8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

9. У истоков финансового права. Сер. «Золотые страницы российского финансового права». – М.: Статут, 1998. – 432 с.

10. Тедеев А.А. Налоговое право России: учебник для СПО / А.А. Тедеев, В.А. Парыгина. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 499 с.

11. Финансовое право: учебник / под ред. О.Н. Горбуновой. – М., 1966. – 119 с.

12. Collet M. Droit Fiscal. 4-e ed. Paris, 2013. – 370 p.

13. Fortsaris T. Principles of Greek Tax Law // RHDJ. 2006. # 59. – 472 p.

14. Morse G., Williams D / Davies: Principles of Tax Law. – 5 p.

15. Shipwright A., Keeling E. Textbook on Revenue Law. L., 1997. – 791 p.

УДК 342.92

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ

Барладян О.С., аспірант
Міжрегіональна академія управління персоналом,
викладач кафедри права
Придунайська філія Міжрегіональної академії управління персоналом

У статті досліджено особливості адміністративно-правового захисту авторського права в Україні. Розглянуто адміністративні заходи захисту авторського права, питання юридичної відповідальності за порушення авторських прав, а також визначено коло суб'єктів, що здійснюють адміністративно-правову охорону і захист авторських прав, сформувано теоретичні підходи щодо вдосконалення адміністративно-правового захисту права інтелектуальної власності правоохоронними органами України, що надасть можливість удосконалити законодавство та позитивно вплинути на творчий розвиток людства.

Ключові слова: адміністративно-правовий захист, авторське право, адміністративна відповідальність, адміністративна юрисдикція.

В статье исследованы особенности административно-правовой защиты авторского права в Украине. Рассмотрены административные меры защиты авторского права, вопросы юридической ответственности за нарушение авторских прав, а также определен круг субъектов, осуществляющих административно-правовую охрану и защиту авторских прав, сформированы теоретические подходы по совершенствованию административно-правовой защиты права интеллектуальной собственности правоохранительными органами Украины, что должно усовершенствовать законодательство и положительно повлиять на творческое развитие человечества.

Ключевые слова: административно-правовая защита, авторское право, административная ответственность, административная юрисдикция.

Barladyan O.S. ADMINISTRATIVE-LEGAL PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS BY LAW ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE

This article researches features of administrative-legal protection of copyright in Ukraine. The administrative measures of copyright protection, questions of legal liability for copyright infringement were reviewed, the range of subjects in administrative and legal protection and protection of copyright were determined and theoretical approaches regarding improvement of administrative and legal protection of intellectual property rights by law enforcement bodies of Ukraine were formed, which should improve legislation and positive impact on creative development of mankind.

Key words: administrative and legal protection, copyright, administrative responsibility, administrative jurisdiction.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших умов формування позитивного іміджу України серед високорозвинених світових держав та успішної реалізації її євроінтеграційних намірів є забезпечення належного рівня захисту права інтелектуальної власності правоохоронними органами України, зокрема, авторського права.

У рамках реформування законодавства про інтелектуальну власність особливої актуальності набувають питання вдосконалення правового регулювання охорони та захисту авторського права. Особливо гостро в Україні стоїть проблема ефективності захисту об'єктів авторського права, певною мірою пов'язаних із цифровими технологіями. Літературні, аудіовізуальні, музичні, фотографічні твори, комп'ютерні програми та інші об'єкти авторського права, відтворені у цифровій формі, все частіше стають об'єктами правопорушень. Україна щороку займає лідируючі місця серед усіх країн світу за

обсягами комп'ютерного піратства, обходу технічних засобів захисту [1, с. 109]. Усе вищевикладене свідчить про актуальність дослідження особливостей адміністративно-правового захисту авторського права в Україні.

Актуальність обраної теми обумовлюється тим, що існують теоретичні підходи до вдосконалення адміністративно-правового захисту прав інтелектуальної власності правоохоронними органами в Україні.

Ступінь розробленості проблеми. Питання адміністративно-правового захисту права інтелектуальної власності правоохоронними органами України досліджувалися в працях таких учених, як: О.М. Бандурка, М.О. Вербська, Г.М. Грабовська, М.М. Солощук, І.М. Сопілко, М.М. Капінос, Е.Т. Лерантович, В.І. Манохіна, В.М. Панькевич, Т.В. Рудник, О.О. Штефан, І.М. Шопіна, Р.Б. Шишка, І.Є. Чернецький. Проте недосконалість законодавства, а саме відсутність у нормативно-правових актах ви-

значення дефініції «адміністративно-правового захисту авторського права правоохоронними органами України» та застарілість деяких наукових досліджень із даної проблеми, свідчать про потребу у докорінній зміні підходів до розуміння адміністративно-правового захисту авторського права, що і зумовило необхідність подальших досліджень у зазначеній сфері.

Мета статті полягає у визначенні сутності та особливостей адміністративно-правового захисту правоохоронними органами України авторського права.

Виклад основного матеріалу. Правова охорона інтелектуальної власності має велике значення для можливості функціонування інституту авторського права та для здійснення захисту авторських прав громадян в Україні та за кордоном. Правова охорона авторських прав базується на нормотворчій, організаційно-адміністративній, контролюючій, захисній та інших видах діяльності спеціальних державних органів. Однак останнім часом особливу увагу держави звертають на те, що охорона інтелектуальної власності залежить не тільки від правотворчої та захисної діяльності держави, а також і від самих власників майнових та особистих немайнових прав, які, як суб'єкти приватного права, повинні сприяти правотворчій і правоохоронній діяльності держави при реалізації та захисті своїх прав. Щодо питання захисту прав та законних інтересів суб'єктів авторського права, то це передбачені законом заходи із їх визнання та поновлення, припинення їх порушення, застосування до правопорушників заходів юридичної відповідальності [2, с. 297].

В Україні охорона та захист об'єктів авторського права забезпечується нормами конституційного, цивільного, кримінального та адміністративного права. Так, згідно з ч. 2 ст. 54 Конституції України держава гарантує право кожного громадянина на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, а ч. 4 ст. 41 Основного Закону проголошує, що ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди за винятками, встановленими законом; крім того, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [3]. Притягнення ж осіб до адміністративної відповідальності за порушення такого права є найоперативнішим та найчастіше застосовуваним способом його захисту [4, с. 5].

Національне законодавство щодо захисту авторського права правоохоронними органами України передбачає правозастосовні заходи, що здійснюються в чотирьох формах, а саме:

1) адміністративні правоохоронні або захисні заходи, наприклад тимчасовий арешт товарів, що порушують авторське право, митними органами;

2) карні заходи, за допомогою яких держава виступає стороною, котра відкриває проти порушника карну справу;

3) цивільно-правові заходи захисту, за допомогою яких правовласник або інша особа, яка володіє чинними правами, застосовує запропоновану правову дію, наприклад подання позову в суд проти порушника;

4) технічні заходи захисту, що дозволяють виробникам товарів і послуг застосовувати технічні засоби для захисту прав автора, наприклад спеціальне кодування авторських робіт, представлених у цифровому вигляді [4, с. 52].

Зупинимося більш детально на дослідженні місця адміністративного захисту авторсько-

го права в системі категорій адміністративного права України. З'ясовуючи зміст категорії «адміністративно-правовий захист», необхідно зазначити, що вітчизняні нормативно-правові акти не містять визначення цього поняття, а серед науковців не має єдиного підходу до його сутності та застосування. В адміністративному праві традиційними категоріями, найближчими до адміністративного захисту, є категорії адміністративного примусу, адміністративного процесу та адміністративної відповідальності.

Так, на думку М.М. Солощука, М.М. Капінос адміністративно-правовий захист – це передбачені законом заходи примусового характеру, що застосовуються органами виконавчої влади і за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених прав суб'єктів права інтелектуальної власності, а також майновий вплив на порушників [4, с. 58]. Учений В.В. Полухович розглядає адміністративно-правовий захист, як сукупність застосовуваних в адміністративному порядку юридичних засобів, спрямованих на здійснення уповноваженими органами (посадовими особами), а також особами та громадянами відповідних процесуальних дій, спрямованих на припинення незаконного посягання на права, свободу та інтереси громадян; ліквідацію будь-яких перешкод під час їх здійснення; визнання або підтвердження, поновлення та примусове виконання прав, невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків із притягненням винної особи до відповідальності [5, с. 42].

Необхідно зазначити, що об'єктом адміністративно-правового захисту є охоронювані і порушені права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб. Адміністративно-правовий захист здійснюється адміністративно-правовими засобами у випадку порушення охоронюваного права. Найчастіше застосовуваним адміністративно-правовим засобом є притягнення винної особи до адміністративної відповідальності, яка настає за посягання на об'єкт адміністративно-правового захисту. Тобто об'єкт адміністративно-правового захисту та об'єкт адміністративного правопорушення часто можуть співпадати. Об'єктом адміністративного правопорушення є суспільні відносини, які охороняються нормами законодавства про адміністративні правопорушення, а авторське право, як об'єкт адміністративно-правового захисту – це суспільні відносини, які охороняються нормами законодавства про адміністративні правопорушення [6, с. 159].

В.І. Остапчук розглядає адміністративний захист авторського права, як сукупність заходів адміністративного припинення та притягнення до адміністративної відповідальності, спрямованих на відновлення, визнання прав та припинення порушень авторських прав, які застосовуються органами внутрішніх справ, державними інспекторами з питань інтелектуальної власності, митними органами та місцевими судами (суддями) за заявою або скаргю особи, що має авторське право або за власною ініціативою компетентного органу [7]. На нашу думку, дане визначення не в повній мірі розкриває сутність адміністративно-правового захисту авторського права, оскільки ним не охоплюється весь спектр адміністративно-правових засобів, котрі спрямовані на захист авторського права, а саме заходів адміністративного попередження. Таким чином, вважаємо, що адміністратив-

но-правовий захист авторського права – це сукупність застосованих в адміністративному порядку юридичних засобів, спрямованих на здійснення уповноваженими органами (посадовими особами), а також суб'єктами авторського права відповідних процесуальних дій, адміністративно-правових засобів, які направлені на припинення незаконного посягання на авторські права; ліквідацію будь-яких перешкод під час їх здійснення; їх визнання, підтвердження або поновлення з притягненням винної особи до відповідальності.

Заходи адміністративно-правового захисту застосовуються лише у випадку порушення норм, які регулюють відносини у сфері авторського права, а також за умови, що у цих діях міститься склад адміністративного правопорушення, передбаченого КУпАП. Згідно зі ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [8] до адміністративних заходів відносяться: заборона випуску твору; припинення його розповсюдження; вилучення, конфіскація всіх примірників твору; знищення або відчуження всіх примірників твору, щодо яких встановлено, що вони розповсюджені з порушенням прав осіб, які мають виключне авторське право тощо. Це стосується також усіх кліше, матриць, оригіналів, магнітних стрічок, фотонегативів та інших предметів, за допомогою яких відтворюються примірники творів.

Слід зазначити, що адміністративно-правовий захист авторського права – це не владно-управлінська, а адміністративно-юрисдикційна діяльність. Поняття адміністративно-юрисдикційної діяльності не закріплено ані в законодавчому рівні, ані в енциклопедичних джерелах. Словники визначають лише суть понять «юрисдикція» та «адміністративна юрисдикція». Так, під юрисдикцією розуміється встановлена законодавством сукупність повноважень відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування розглядати та вирішувати правові спори і справи про правопорушення, давати правову оцінку діям осіб або інших суб'єктів права з так званої їх правомірності або неправомірності, застосовувати санкції до правопорушників [9, с. 490]. У свою чергу адміністративною юрисдикцією визнається правоохоронна діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, уповноважених законодавством розглядати та вирішувати справи про адміністративні правопорушення.

Адміністративна юрисдикція у сфері охорони та захисту авторського права розглядається у двох аспектах:

а) у матеріальному аспекті – встановлена законодавством України сукупність повноважень державних органів у сфері інтелектуальної власності щодо розгляду і вирішення адміністративно-правових справ у відповідності з їх компетенцією;

б) у процесуальному аспекті – діяльність органів виконавчої влади, яка пов'язана із розглядом і вирішенням адміністративно-правових спорів у сфері інтелектуальної власності, правовою оцінкою поведінки їх сторін та застосуванням у необхідних випадках заходів адміністративного примусу [3, с. 37].

Загалом адміністративно-правова охорона та захист авторських прав суб'єктів авторського права здійснюється посадовими особами ОВС України, державними інспекторами з питань

інтелектуальної власності та деякими іншими суб'єктами публічного управління шляхом складання на порушників, які допускають незаконне використання охоронюваних творів і об'єктів, протоколів про адміністративні правопорушення за ст. ст. 51-2, 164-6, 164-7, 164-9, 164-13 КУпАП [10] і в процесі адміністративного провадження за скаргами та заявами суб'єктів інтелектуальної власності до Апеляційної палати Державної служби інтелектуальної власності.

Адміністративно-правова процедура зводиться, переважно, до звернення особи, авторської права якої порушено, зі скаргою в Антимонопольний комітет України або інший відповідний компетентний орган, уповноважений розв'язувати дані питання. При цьому будь-яке рішення такого державного органу може бути потім оскаржено в судовому порядку [11, с. 39].

Відповідно до ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [8] суб'єкти авторського права за захистом свого порушеного права та інтересів мають право звертатися в установленому порядку до суду та інших органів відповідно до їх компетенції. Такими органами, що здійснюють адміністративну юрисдикцію, є: Апеляційна палата Державної служби інтелектуальної власності; Антимонопольний комітет України та його регіональні органи; постійно діючі адміністративні колегії; тимчасові адміністративні колегії; державний уповноважений.

Адміністративні заходи захисту авторського права застосовуються адміністративною або урядовою установою, котра відрізняється від судів, у яких зазвичай здійснюються цивільно-правові й карні заходи захисту.

Ще одним не менш важливим питанням є дослідження відповідальності за порушення авторського права. Питанням юридичної відповідальності за порушення авторських прав присвячені праці О.А. Підопригори, С.Д. Святоцького, І.В. Венедіктова, О.В. Розгон та ін. Під правопорушенням у теорії права розуміють суспільно небезпечне або шкідливе діяння, яке порушує норму права. Його характерною особливістю є протиправність дії або бездіяльності суб'єкта суспільних відносин. Наслідком порушення права інтелектуальної власності, зокрема авторського права, є настання цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності. Більш жорсткий метод відповідальності за порушення авторського права – адміністративно-правовий. Адміністративна відповідальність за порушення авторських прав передбачена ст. 51-2 Кодексу України про адміністративні порушення від 17.07.2015, № 8073-X (далі – КУпАП) [10], згідно з якою за незаконне використання об'єкта прав інтелектуальної власності (літературного чи художнього твору, їх виконання, фонограми, передачі організації мовлення, комп'ютерної програми, бази даних, наукового відкриття, винаходу, корисної моделі, промислового зразка, знака для товарів і послуг, топографії інтегральної мікросхеми, раціоналізаторської пропозиції, сорту рослин тощо), привласнення доходів громадян (від 170 до 3 400 грн.) із конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, які призначені для її виготовлення. Статтею

164-9 КУпАП [10] за розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, упакування яких не марковані контрольними марками або марковані контрольними марками, що мають серію чи містять інформацію, що не відповідають носію цього примірника, або номер, який не відповідає даним Єдиного реєстру одержувачів контрольних марок, передбачено відповідальність у вигляді накладення штрафу від десяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією цих комп'ютерних програм. Та сама дія, вчинена особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з правопорушень, зазначених у частині першій цієї статті, тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією цих примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних.

Існування адміністративної відповідальності за порушення авторських і суміжних прав та адміністративно-правового механізму захисту цих прав має позитивні моменти, до яких відносять: оперативність розгляду справ, що створює об'єктивні можливості для швидкого поновлення порушених прав; зазначений порядок застосовується для вирішення категорій спорів, які виникають в основному на стадії оформлення прав на об'єкти названої власності, зокрема винаходи, корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів і послуг; справи розглядаються на підставі спеціальної процедури, спрощеної порівняно з цивільним судочинством, що виключає більшість процесуальних дій.

Отже, адміністративну відповідальність за порушення авторських прав врегульовано нормами адміністративного права, які містять вичерпні переліки адміністративних проступків, адміністративних стягнень і органів, уповноважених їх застосовувати, детально регулюють цей вид провадження. Основні переваги адміністративно-правового механізму захисту авторських прав полягають у простоті й оперативності розгляду справ, що створює об'єктивні можливості для швидкого поновлення порушених прав.

Висновки. Не дивлячись на спроби врегулювати питання захисту авторського права на законодавчому рівні, в Україні залишаються не вирішеними багато проблем у цьому напрямку. Так, на сьогоднішній день перед державною системою охорони авторського права стоять спрямовані на подальше поширення міжнародних та європейських стандартів завдання оптимізації

правової охорони та захисту авторського права правоохоронними органами України, що включає в себе в тому числі і адміністративно-правовий захист авторського права. На нашу думку, під адміністративно-правовим захистом авторського права слід розуміти сукупність застосованих в адміністративному порядку юридичних засобів, спрямованих на здійснення уповноваженими органами (посадовими особами), а також суб'єктами авторського права відповідних процесуальних дій, адміністративно-правових засобів, які направлені на припинення незаконного посягання на авторські права; ліквідацію будь-яких перешкод під час їх здійснення; їх визнання, підтвердження або поновлення з притягненням винної особи до відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сопілко І.М. Особливості охорони об'єктів авторського права за законодавством України / І.М. Сопілко, О.В. Пономаренко // Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – 2013. – № 1 (26). – С. 109–113.
2. Право інтелектуальної власності. Академічний курс. [За ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького]. – К.: «Ін Юре», 2007. – 696 с.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, від 15.05.2014 № 30. – Ст. 141.
4. Солошук М.М. Захист прав інтелектуальної власності / М.М. Солошук, М.М. Капінос, Е. Лерантович // Інтелектуальна власність. – 2008. – № 11. – С. 51–62.
5. Полюхович В.В. Адміністративно-правовий захист особи у відносинах з органами державної влади / В.В. Полюхович // Право України. – 2003. – № 5. – С. 41–46.
6. Адміністративне право України. Академічний курс: [підруч.] у 2 т. / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – Т. 1: Загальна частина. – 592 с.
7. Остапчук Вікторія. Поняття адміністративного захисту авторського права і суміжних прав / Вікторія Остапчук // Науково-практичний журнал «Інтелектуальна власність». – 2003. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://synergy.ua/ru/about/publikatsii/statyi/418.html>.
8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 2–3. – Ст. 41.
9. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. Енциклопедія», 1998. – Т. 6: Т-Я. – 2004. – 768 с.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-Х // Відомості Верховної Ради України від 03.11.2015 № 11. – Ст. 140.
11. Грабовська Г.М. Способи та форми захисту авторського права / Г.М. Грабовська // Науковий вісник Ужгородського національного університету: зб. наук. праць. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2012. – Вип. 19. – С. 38–40.

УДК 347.73

СТРУКТУРА ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ НОРМИ ПОДАТКОВОГО ПРАВА

Василенко Н.В., аспірант

Національний університет державної податкової служби України

У статті розкрито структуру податково-процесуальної норми. На основі аналізу чинних нормативно-правових актів у сфері оподаткування доведено, що елементами досліджуваного виду норм є гіпотеза, диспозиція та санкція. Вказується на можливість застосування нестандартного підходу у визначенні структурних одиниць процесуальної норми податкового права.

Ключові слова: процесуальна норма податкового права, структура, гіпотеза, диспозиція, санкція.

В статті раскрыта структура налогово-процессуальной нормы. На основе анализа действующих нормативно-правовых актов в сфере налогообложения доказано, что элементами изучаемого вида норм является гипотеза, диспозиция и санкция. Указывается на возможность применения нестандартного подхода в определении структурных единиц процессуальной нормы налогового права.

Ключевые слова: процессуальная норма налогового права, структура, гипотеза, диспозиция, санкция.

Vasylenko N.V. THE STRUCTURE OF PROCEDURAL NORMS OF TAX LAW

The article describes structure of procedural norms of tax law. It was proved that hypothesis, disposition and sanction are elements of such norms. The author shown possibility of using of «non-standard» approach in determining structural elements of procedural norms of tax law.

Key words: procedural norms of tax law, structure, hypothesis, disposition, sanction.

Постановка проблеми. Податково-процесуальна норма становить складну єдність взаємопов'язаних елементів, які взаємодіють та взаємодоповнюють один одного, утворюють її структуру. Розуміння норми не може проходити без усвідомлення кожної з її структурних одиниць, а відтак не уявляється можливим подальше поліпшення правових основ сфери оподаткування.

Ступінь розробленості проблеми. Важливе теоретичне підґрунтя щодо визначення структури правової норми були закладені у працях В.В. Сухоноса, О.Ф. Скакун, М.С. Кельмана, О.Г. Мурашина, О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Проблема структури процесуальної норми порушив О.О. Сидоренко. Питання щодо структури процесуальної норми податкового права не залишили осторонь І.Є. Криницький та Ю.В. Бондарук.

Здавалося б, що так як проблема структури податково-процесуальної норми вже прямо чи опосередковано розглядалася, то відпадає потреба у подальшому її дослідженні. Однак це припущення є помилковим, оскільки: 1) змінюється податкове законодавства, а відтак зазнають змін і його норми; 2) погляди на досліджувану норму мали тільки традиційний характер. Не було зроблено спроб до нестандартних узагальнень можливих елементів процесуальної норми податкового права; 3) детально обґрунтувати структуру такої норми можливо лише на основі аналізу діючих нормативно-правових актів, зокрема прийнятого Податкового кодексу України (далі – ПК України).

Мета статті. Шляхом аналізу положень чинних нормативно-правових актів у сфері оподаткування, перш за все ПК України, встановити структурні елементи податково-процесуальної норми, враховуючи традиційний та нетрадиційний «нестандартний» підходи до визначення елементів правової норми.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у юридичній науці були непоодинокі спроби пояснити структуру правової норми. Науковці вказували, що під нею слід розуміти логічний погоджений внутрішній зміст норми права, обумовленість якого пов'язана з фактичними

суспільними відносинами, які відзначаються взаємозалежними та взаємодіючими елементами, що реально виражені у нормативно-правових актах [1]; внутрішню побудову правової норми права, що виражена у її поділі на складові елементи, які пов'язані між собою [2, с. 285]; форму внутрішнього змісту норми [3, с. 222].

Останнім часом багато дослідників підтримують ідею трьохланкової структури норми права та визначають її елементами гіпотезу, диспозицію та санкцію. Однак деякі науковці піддають сумнівам правильність вказаного твердження та висловлюють думку про два елементи норми права [4, с. 214], дехто робить спроби пояснити її структуру дещо нетрадиційно [5].

Так, І.Д. Шутак та І.І. Онищук відмітили, що багато авторів у складі норми виділяють два елементи: в регулятивних нормах – гіпотезу і диспозицію, в охоронних – гіпотезу (або диспозицію) та санкцію [6, с. 40–41].

Попри те, що всезагального визнання вищевказані частини структури правової норми не отримали, саме їх спробуємо обґрунтувати ключовими елементами податково-процесуальної норми.

Важливим залишається висновок І.Є. Криницького, що основним фактором, який визначає особливу конструкцію податково-процесуальної норми, є її процесуальна природа [7, с. 198].

Апріорним слід вважати те, що гіпотеза правової норми виражає умови, необхідні для приведення її в дію. Диспозиція розкриває правило поведінки. Санкція вказує на несприятливі наслідки за порушення такого правила поведінки.

Варто наголосити, що на основі певних критеріїв кожен з елементів правової норми диференціюють на окремі види. Наприклад, гіпотези залежно від кількості обставин, що приводять норму в дію, поділяють на прості (вказують лише на одну необхідну для цього обставину) та складні (визначають дві або більше обставин). Інколи виділяють й інші критерії для її класифікації [8, с. 211].

Просту гіпотезу податково-процесуальної норми містить п. 86.5 ст. 86 ПК України [9], адже у ньому окреслена тільки одна обставина

для складання акту, що вказує на відмову від підписання акту (довідки) податкової перевірки, а саме: відмова платника податків, його законних представників або особи, яка здійснювала розрахункові операції від його/її підписання.

Складну гіпотезу має п. 89.6 ст. 89 ПК України [9], оскільки вказує на дві обов'язкові обставини для проведення опису майна у податкову заставу у повному обсязі: 1) неподільність майна, 2) більша балансова вартість майна від суми податкового боргу.

Диспозицій теж існує декілька видів, зокрема, від способу їх викладення можна виділити просту, описову, відсылну та бланкетну. Досить часто на такі види диспозицій акцентують увагу дослідники кримінальних норм [6, с. 41].

Втім цей критерій має важливе місце при поділі диспозицій процесуальних норм податкового права. Так, проста диспозиція податково-процесуальної норми не буде конкретизувати процесуальні аспекти правила поведінки на відміну від описової. Відсылна, не чітко описуючи правило поведінки, відсилатиме до інших норм податкового нормативно-правового акту. Щодо бланкетної, то це диспозиція, яка, не деталізуючи процесуальну сторону правила поведінки з реалізації матеріальної норми податкового права, направить до іншого нормативно-правового акту.

Вважаємо, що просту диспозицію містить п. 59.1 ст. 59 ПК України [9], адже не розкриває порядку направлення податкової вимоги. Прикладом описової диспозиції податково-процесуальної норми є п. 56.8 ст. 56 ПК України [9], яким визначено процесуальну сторону правила поведінки з розгляду контролюючим органом скарги платника податків та надіслання рішення за результатами її розгляду платнику податків без відсилань до положень ПК України чи інших нормативно-правових актів.

П. 77.6 ст. 77 ПК України [9] регламентував питання щодо допуску посадових осіб контролюючих органів до проведення планової виїзної перевірки, закріпивши, що він повинен здійснюватися відповідно до 81 статті цього Кодексу та

вказав на проведення документальної планової невиїзної перевірки у порядку, який визначений його 79 статтею. Як бачимо, зазначена норма є податково-процесуальною, проте вона не деталізує процедурно-організаційні аспекти порушеного в ній питання, а відсилає до іншої норми ПК України. Звідси ця норма є відсылною.

Норму з бланкетною диспозицією вміщено в Порядку оформлення результатів документальних перевірок дотримання законодавства України з питань державної митної справи, податкового, валютного та іншого законодавства платниками податків – юридичними особами та їх відокремленими підрозділами, затвердженому наказом Міністерства фінансів України від 20.08.2015 р. № 727. Як визначено підп. 10 п. 3 частини III вказаного Порядку, за необхідності посадові особи контролюючого органу, якими проводиться документальна виїзна перевірка, можуть надавати платнику податків запити з надання ним окремих документів. Ці запити підписуються посадовими особами, якими проводиться перевірка та вручаються (надсилаються) платнику податків чи його законному представнику в порядку, визначеному у ст. 58 ПК України [10].

Останнім, проте не менш вагомим елементом процесуальної норми податкового права, є санкція. Небезпідставно науковці зважилися провести і їх диференціацію. Одним із вагомих у рамках нашого дослідження є критерій складу санкції, відповідно до якого їх розмежовано на прості та складні санкції. Прості визначають можливість застосування тільки одного виду впливу на правопорушника, а складні – декілька видів впливу [8, с. 216].

Аналізуючи положення ПК України, приходимо до думки про однозначну пріоритетність простих санкцій як елементів податково-процесуальної норми. Такий висновок можна зробити на підставі положень глави 11 «Відповідальність» ПК України. До прикладу, порушення банками чи іншими фінансовими установами встановленого строку для повідомлення контролюючих органів про відкриття або закриття ра-

Таблиця 1

Назва структурного елементу податково-процесуальної норми	Стаття ПК України з його закріпленням	Логічна прив'язка елементу/ його умовне позначення	Зміст конкретного елементу
Гіпотеза	п. 240.1 ст. 240 ПК України	Якщо	суб'єкт господарювання, юридична особа, які не провадять господарську діяльність, бюджетна установа, громадські або інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України та у межах її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони здійснює: викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення; скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти; розміщення відходів; утворення радіоактивних відходів; тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк, тобто є платником екологічного податку
Диспозиція	п. 250.2 ст. 250 ПК України	То	він подає податкову декларацію протягом 40 календарних днів, що настають за останнім календарним днем податкового кварталу, до контролюючих органів
Санкція	п.120.1 ст. 120 ПК України	Інакше	до нього буде застосовано накладення штрафу в розмірі 170 гривень за кожне таке неподання або несвоєчасне подання.

хунків платників податків обумовить накладення на них штрафу у розмірі 340 гривень за кожен такий випадок (п. 118.1 ст. 118 ПК України) [9].

Отже, маємо всі підстави стверджувати про трьохелементну структуру податково-процесуальної норми. Говорячи про її гіпотезу, вважаємо, що вона визначає обставини, за наявності чи відсутності яких проходить реалізація вказаної норми. Диспозиція процесуальної норми податкового права описує процедурні аспекти реалізації правил поведінки у сфері оподаткування. Санкція вказує на наслідки негативного характеру за невиконання чи неналежне виконання диспозиції податково-процесуальної норми.

Зрозуміло, що не завжди одна стаття ПК України може містити норму із гіпотезою, диспозицією та санкцією. Інколи для того, щоб у комплексі встановити ці частини, варто співвіднести декілька норм різних правових статей, як це зробив Ю.В. Боднарук [11, с. 25], сформувавши процесуальну регулятивну логічну норму, що забезпечує реалізацію матеріальної норми у сфері адміністрування податкового кредиту, та описав її гіпотезу, диспозицію і санкцію.

Пропонуємо власний приклад податково-процесуальної норми, введеної на основі аналізу декількох статей ПК України (табл. 1).

Слід погодитися з поясненнями О.О. Сидоренко щодо трьохланкової структури правової процесуальної норми (гіпотези, диспозиції та санкції). За твердженням науковця, правова норма повинна вказувати на сам зміст правила поведінки, умови, за яких він може бути здійснений, та правові наслідки її порушення. Норма лише у повному обсязі виражає державно-владне веління [12, с. 82–83].

Для комплексності дослідження необхідно узагальнити й нетрадиційні погляди на структурні елементи правової норми. Свого часу М.В. Воронін систематизував погляди учених, які нестандартно підійшли до пояснення елементів норм права.

Так, деякі дослідники вважали правильним виокремити у структурі норми: логічну складову (що наказує норма), аксіологічне (ціннісне) значення, яким обґрунтовано доцільність наділення суб'єктів певними правами та обов'язками, праксіологічне (поведінкове) значення (як слід чинити для того, щоб реалізувати права та обов'язки) та текстуальну прив'язку, тобто правові тексти, які слугували підставою для інтерпретації і легітимізації правової норми [5].

Дійсно, думка щодо такої структуризації правової норми суттєво впливає на усталені погляди з її визначення. Вчені відійшли від загальноприйнятого виокремлення гіпотези, диспозиції та санкції, що навіть є своєрідним науковим викликом. Проте їхня концепція розширює загальнотеоретичні межі правових досліджень.

Із представленого вище впливає те, що логічний елемент правової норми має завжди імперативний характер, оскільки наказує, що слід робити. Не можемо з цим погодитися, адже не всі норми є імперативними, у тому числі й податково-процесуальні (п. 49.3 ст. 49 ПК України [9]). Норми публічних галузей права не позбавлені диспозитивності. Тобто, якщо керуватися думкою про те, що логічна складова тільки наказує як потрібно діяти, то вбачається таке: або всі норми імперативні, або у деяких із них відсутній логічний елемент. У зв'язку з цим логічна частина норми визначає сам зміст поведінки.

Більше того, по своїй суті логічний елемент рівнозначний праксіологічному. Фактично це одна частина правової норми. Логічну (праксіологічну) частину податково-процесуальної норми можна визначити із її безпосереднього формулювання у відповідному нормативно-правовому акті.

Аксіологічний елемент розкриває процесуальну норму податкового права з позиції її соціально-економічного та державно-правового значення. Така цінність встановлюється лише у ході глибокого аналізу мети, досягнення якої має бути забезпечене її дією. До прикладу, аксіологічний елемент процесуальних норм податкового права, які регулюють застосування податкової застави, вказує на їхнє регулятивне значення із забезпечення сплати платником податків свого грошового зобов'язання, яке не виконане у встановлений законодавством строк, а отже, й захисту економічних інтересів держави. З погляду на правове значення, то ці норми визначають організаційно-процедурну основу втілення матеріальних приписів щодо такого способу сплати платником податків своїх грошових зобов'язань. Текстуальний елемент податково-процесуальних норм слід пояснити з огляду їх виправданості та відповідності діючим правовим законам, а також прив'язки до нормативно-правових, які слугуватимуть підставою для їх прийняття та визнання. Так, ст. 67 [13] Конституції України стала підґрунтям прийняття, інтерпретації та легітимізації процесуальних норм податкового права.

На наше переконання підхід до визначення трьох елементів структури податково-процесуальної норми (гіпотези, диспозиції, санкції) має реальну праксіологічну направленість, на відміну від згаданого вище нетрадиційного, що є більш теоретичним та дещо філософським. За такої точки зору норма вбачається не просто первинною клітинною права, а матерією, елементи якої розкриті в площинах практичного та ціннісного значення.

Висновки. Таким чином, незважаючи на специфіку процесуальної норми податкового права, її структура представлена трьома елементами: гіпотезою, диспозицією та санкцією. Кожному з них притаманні особливості, обумовлені правовою природою та сутністю податково-процесуальної норми. Гіпотеза визначає обставини, за наявності чи відсутності яких проходить реалізація такої норми. Диспозиція характеризує процедурні аспекти реалізації правил поведінки у сфері оподаткування. Санкція вказує на наслідки негативного характеру за невиконання чи неналежне виконання диспозиції процесуальної норми податкового права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухонос В.В. Структура правової норми у контексті теорії права. [Електронний ресурс] / В.В. Сухонос, 2009. – Режим доступу : http://uabs.edu.ua/images/stories/docs/K_DPD/Struktura-pravovoi_normi.pdf.
2. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
3. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
4. Черданцев А.Ф. Теорія государства и права : учебник для вузов. – М.: Юрайт-М, 2002. – 432 с.
5. Воронин М.В. Структура норм права как проявление системности права. [Електронний ресурс] / М.В. Воронин // Вестник Пермского университета. – Выпуск № 4 (18). – 2012. – Режим доступу: <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/>

ru/vypusk-4182012/21-2010-12-01-13-31-58/-4-18-2012/312-voronin-struktura-norm-prava-kak-proyavlenie-sistemnosti-prava.

6. Шутак І.Д., Онищук І.І. Юридична техніка конструювання норми права / І.Д. Шутак, І.І. Онищук // Вісник національної академії прокуратури України. – № 2. – 2013. – С. 39–44.

7. Криницький І.Є. Теоретичні проблеми податкового процесу : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 / Криницький І.Є. – К., 2010. – 433 с.

8. Зайчук О.В., Онищенко Н.М. (ред.) та ін. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

9. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, № 15–16, № 17. – Ст. 112. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

10. Порядок оформлення результатів документальних перевірок дотримання законодавства України з питань державної митної справи, податкового, валютного та іншого законодавства платниками податків – юридичними особами та їх відокремленими підрозділами: затв. наказом Міністерства фінансів України від 20.08.2015 р. № 727 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 89. – Ст. 2985.

11. Боднарчук Ю.В. Податкові провадження в Україні: теоретико-правові засади: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 // Боднарчук Ю.В. – Одеса, 2008. – 249 с.

12. Сидоренко О.О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди : монографія / О.О. Сидоренко. – Х.: Право, 2014. – 192 с.

13. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

УДК 342.9

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОННОСТІ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У ПРИКОРДОННІЙ СФЕРІ

Гончаров Є.С., аспірант
кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Ужгородський національний університет

Стаття присвячується особливостям законності щодо забезпечення безпеки у прикордонній сфері. Досліджені нормативно-правові акти, забезпечуючи законність діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення безпеки в прикордонній сфері.

Ключові слова: законність, правопорядок, прикордонна сфера, правова доктрина, правоохоронні органи.

Статья посвящается особенностям законности по обеспечению безопасности в пограничной сфере. Исследованы нормативно-правовые акты, обеспечивая законность деятельности правоохранительных органов по обеспечению безопасности в пограничной сфере.

Ключевые слова: законность, правопорядок, пограничная сфера, правовая доктрина, правоохранительные органы.

Goncharov E.S. FEATURES LAW REGARDING THE SECURITY IN THE BORDER SPHERE

The article deals with peculiarities of law regarding security in border area. Researched regulations ensuring legality of law enforcement to ensure security in border area.

Key words: legality, law and order, border area legal doctrine, law enforcement.

Постановка проблеми. Законність – це режим відповідності суспільних відносин із законом і підзаконними нормативно-правовими актами держави, який утворюється в результаті їх неухильного виконання всіма суб'єктами права. Закон – це нормативно-правовий акт, що приймається в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини та має вищу юридичну силу. За юридичною силою та місцем у системі законодавства закон поділяють на конституційний – Конституція України, закони, що вносять зміни та доповнення до Конституції України, закони що прямо передбачені текстом Конституції України. Поточні закони приймаються на основі Конституції України і формують поточне законодавство. Закон – основне юридичне джерело права, приймається Верховною Радою України чи безпосередньо референдумом і має вищу юридичну силу.

Нині Україна перебуває на початковому етапі в поновленні ролі закону як реально діючого, а не суто формального джерела права. Конституція та чинне законодавство України виходять із того, що держава буде розвиватися еволюційним шляхом на основі згоди всіх основних прошарків суспільства при повному і безумовному дотриманні прав та свобод громадян, які

визначені в ній вищою цінністю, із покладанням на державу обов'язку їхнього визнання, дотримання і захисту. Конституція встановлює гарантії реального захисту прав та свобод громадян. З одного боку, їхній захист визначається обов'язком держави, з іншого – кожному громадянину надається право захищати свої права і свободи будь-якими засобами, не забороненими законом.

Про державний захист прав та свобод громадян говориться у розділі II Конституції України. З метою захисту власних прав та свобод громадянин може користуватися конституційними правами та свободами, встановленими зазначеним розділом.

Конституцією України поряд із закріпленими гарантіями забезпечення особистих прав і свобод громадян, їхнього життя та здоров'я проголошено неприпустимість порушень цих прав та задекларовані завдання й мета запобігання злочинам та іншим правопорушенням. Цей різновид державної діяльності в юридичному аспекті отримав назву «правоохоронна діяльність», а органи, що її здійснюють, – «правоохоронні органи» [1].

Управління внутрішньою безпекою, як один із напрямків діяльності адміністративно-політич-

ного апарату Української держави, ґрунтується на загальних принципах, методах та формах управління у сфері адміністративно-політичної діяльності, є одним із його видів. Цим обумовлені не тільки характеристики управлінської діяльності у зазначеній сфері, але і вимоги, принципи та засоби забезпечення її законності.

Питання забезпечення законності в державному управлінні досліджували В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, В.М. Гарашук, А.Т. Комзюк, В.К. Колпаков, Р.С. Мельник, Н.Р. Нижник, В.Ф. Опришко, В.В. Цветков та ін. Разом із тим у вітчизняній юридичній літературі проблеми законності управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки висвітлені ще недостатньо, що обумовлює актуальність обраного напрямку наукового пошуку. Крім того, у науковій літературі не склалося єдиної думки щодо сутності самого поняття «законність», способів (засобів) її забезпечення та системи органів (суб'єктів), які її забезпечують, з'ясування яких дозволить визначити особливості забезпечення законності управління у сфері внутрішньої безпеки держави. Вирішенню цих та інших проблемних питань у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави і присвячено цю статтю.

У глумачних словниках законність визначається, як «загальноприйняте, усталене правило співжиття, норма поведінки, що охороняється законами», або як «виключне надбання правової держави, яке виражається в режимі панування закону у взаємовідносинах особистості та держави, громадянина та посадової особи (органу держави)». Слід зазначити, що законодавчого визначення поняття законності не існує, теж саме стосується і поняття закону. У науковій літературі під законністю здебільшого розуміють «неухильне виконання законів та відповідних їм інших нормативних актів органами держави, посадовими особами, громадянами та громадськими організаціями», а під законом – «нормативно-правовий акт представницького вищого органу державної влади (або безпосередньо народу), який регулює найважливіші питання суспільного життя, встановлює права і обов'язки громадян, має вищу юридичну чинність і приймається з дотриманням особливої законодавчої процедури» [2].

Слід зазначити, що поняття «суб'єкти правоохоронної діяльності» дещо ширше, ніж «правоохоронні органи». До суб'єктів правоохоронної діяльності, крім правоохоронних органів, слід віднести органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання (організації) і громадян, оскільки залучення до правоохоронної діяльності як громадських формувань, так і окремих громадян істотно посилює ефективність протидії правопорушенням та охороні прав і свобод громадян. А тому держава, за необхідності, повинна частково передати свої правоохоронні функції недержавним організаціям, які готові займатися правоохоронною діяльністю [3].

Суб'єктами правоохоронної діяльності взагалі є: держава через свої представницькі, виконавчі, судові органи та прокуратуру громадської організації та об'єднання; окремі громадяни, яким надано певні повноваження з урахуванням відповідного розподілу між ними компетенції, форм і засобів здійснення.

Аналіз наукової літератури, в якій аналізувались проблеми законності діяльності державних органів, надав змогу зробити висновок, що законність залежно від мети та завдань того чи

іншого дослідження розглядалась у різних аспектах, зокрема, як: принцип, метод, режим, гарантія чи вимога, що підкреслює багатосторонність цієї категорії.

На нашу думку, законність передбачає такий стан взаємовідносин між спеціальними суб'єктами забезпечення внутрішньої безпеки в державі та фізичними (юридичними) особами, при якому їх діяльність як зовнішня, так і внутрішньо-організаційна відповідає вимогам законів, інших законодавчих та підзаконних актів. У зв'язку з цим вважаємо доцільним виділити два аспекти забезпечення законності у досліджуваній нами сфері: забезпечення законності під час зовнішньо-адміністративної діяльності спеціальних суб'єктів забезпечення внутрішньої безпеки в державі, тобто дотримання вимог нормативно-правових актів у відносинах із фізичними та юридичними особами, які не перебувають із ними у службовій підлеглих (під час публічних відносин); забезпечення законності під час їх внутрішньо-організаційної діяльності, зокрема під час державно-службових відносин, у відносинах типу «керівник-підлеглий» (встановлення режиму робочого часу, надання відпусток, накладення дисциплінарних стягнень тощо).

Забезпечення законності як під час зовнішньо-адміністративної, так і внутрішньо-організаційної діяльності спеціальних суб'єктів забезпечення внутрішньої безпеки відрізняється як за її засобами, так і за суб'єктом складом. Так, забезпечення законності під час зовнішньо-адміністративної діяльності спеціальних суб'єктів здійснюється за допомогою таких адміністративно-правових засобів, як: контроль, нагляд та право на звернення. Для забезпечення законності внутрішньо-організаційної діяльності спеціальних суб'єктів забезпечення внутрішньої безпеки більш характерним є такий засіб, як внутрішній контроль, який здійснюється як спеціально створеними у структурі цих органів контрольними підрозділами, наприклад, внутрішньої безпеки, так і керівниками всіх рівнів.

Переважає більшість адміністративістів до способів забезпечення законності в державному управлінні відносять: контроль, нагляд та право на звернення, з чим ми цілком погоджуємося. Так, Ю.П. Битяк зазначає, що «законність і дисципліна в державному управлінні забезпечуються трьома основними способами – проведенням контролю, здійсненням нагляду та за допомогою звернень громадян» [4].

Звичайно, основним критерієм розмежування між цими видами контролю (парламентським, президентським, урядовим, спеціалізованим, відомчим, муніципальним (представницьким), громадським) є суб'єкт його здійснення, однак визначені нами вище види контролю мають й інші особливості.

Слід зазначити, що не всі звернення громадян можна віднести до заходів, які забезпечують законність досліджуваної нами діяльності правоохоронних органів. Тільки скарги і заяви про порушення чинного законодавства та недоліки в роботі тих чи інших органів та їх працівників слугують підставою для проведення контрольно-наглядових дій із метою усунення порушень і недоліків, які були в них описані. На відміну від пропозицій, які також є різновидом звернень громадян і в яких висловлюються порада, рекомендація, у заявах та скаргах йдеться про порушення.

У Конституції України закріплено обов'язок органів державної влади та їх посадових осіб щодо розгляду звернень та надання обґрунтованої відповіді на них у встановлений строк (ст. 40). З чого можна зробити висновок, що право на звернення кореспондується з обов'язком відповідних органів (посадових осіб) щодо їх розгляду [6].

Висновок. Нова доктрина українського адміністративного права в часі адміністративно-правових засад щодо забезпечення законності в прикордонній зоні держави передбачає певне зміщення акцентів, нове розуміння публічності, зумовлене поверненням до основних людських цінностей, до визнання і закріплення невід'ємних природних прав людини і громадянина. Безпека в прикордонній сфері України унеможливує прояви потенційних дій прямопроти-

лежних сторін, що можуть завдати величезних втрат, призвести до небажаних неконтрольованих наслідків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гіжевський В.К. Митне право України: навч. посібник. – К., 2009. – 204 с.
2. Пономаренко Г.О. Способи підтримання законності управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: дис. канд. юрид. наук: 120007. – Х.: 2001. – 97 с.
3. Шмигова О.М. Способи підтримання законності управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави. – К.: КНУТШ, 2007. – 5 с.
4. Адміністративне право України: підручник для юрид. вузів і фак. за ред. Ю.П. Битяка. – Харків, 2005. – 485 с.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

УДК 351.743(477)

КОМПЕТЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Горбач Д.О., здобувач
Харківський національний університет внутрішніх справ

Зроблено висновок, що компетенційний блок адміністративно-правового статусу Національної гвардії України складається з двох елементів: повноважень, тобто відповідних прав та обов'язків, і підвідомчості (предметів відання), тобто об'єктів, предметів, сфер суспільних відносин, на які поширюються повноваження Національної гвардії України. Розкрито особливості національної й локальної компетенції органів і підрозділів Національної гвардії України.

Ключові слова: Національна гвардія України, адміністративно-правовий статус, компетенція, права, обов'язки, повноваження.

Сделан вывод, что компетенционный блок административно-правового статуса Национальной гвардии Украины состоит из двух элементов: полномочий, то есть соответствующих прав и обязанностей, и подведомственности (предметов ведения), то есть объектов, предметов, сфер общественных отношений, на которые распространяются полномочия Национальной гвардии Украины. Раскрыты особенности национальной и локальной компетенции органов и подразделений Национальной гвардии Украины.

Ключевые слова: Национальная гвардия Украины, административно-правовой статус, компетенция, права, обязанности, полномочия.

Gorbach D.O. COMPETENCE OF UKRAINE NATIONAL GUARD

It is concluded that the competency unit is administrative-legal National Guard status of Ukraine consists of two elements: authority, i.e. the respective rights and responsibilities, and jurisdiction (terms of reference), that is, objects, objects, areas of public relations, which are subject to the authority of the National Guard Ukraine. The features of national and local competence of the bodies and units of the National Guard of Ukraine.

Key words: National Guard of Ukraine, administrative and legal status, powers, rights, duties, powers.

Національна гвардія України як державний правоохоронний орган, який виконує завдання із захисту й охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства й держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку й забезпечення громадської безпеки, безумовно має відповідні функціональні та предметні межі діяльності. Посадові особи Національної гвардії України, її органи й підрозділи мають виконувати поставлені завдання в певних межах і на підставі приписів правових норм. У науковій літературі такі правові межі отримали переважно назви «повноваження», «компетенція», «права та обов'язки», що зобов'язує нас розкрити зміст цих правових категорій в аспекті діяльності аналізованого органу.

Загальні визначення компетенції в довідковій літературі характеризують її як коло прав, питань, справ будь-якої особи чи органу [1, с. 188]; сукупність юридично встановлених повнова-

жень, прав та обов'язків конкретного органу або посадової особи, що визначає його місце в системі державних органів (органів місцевого самоврядування) [2, с. 264].

У результаті аналізу думок науковців (зокрема, В.Б. Авер'янова, Н.О. Армаш, Д.М. Бахраха, С.О. Боднара, А.Ю. Васиної, Л.Ю. Гордієнка, К.В. Гусарова, Б.М. Лазарева, А.Ф. Мельника, О.Ю. Оболенського, О.М. Пасенюка, О.Ф. Скакун, Ю.М. Старілова) щодо з'ясування змісту поняття «компетенція» надамо власну позицію щодо його тлумачення, структури та співвідношення з повноваженнями, функціями, відповідальністю державного органу.

По-перше, ми підтримуємо думку, відповідно до якої компетенція складається із сукупності владних повноважень щодо певних предметів відання. Її перший елемент включає обов'язки й права, пов'язані зі здійсненням влади, участю у владних відносинах. Другий елемент компетен-

ції – це підвідомчість, правове закріплення кола об'єктів, предметів, справ, на які поширюються владні повноваження; це знаходить відображення в численних працях учених-адміністративістів [3, с. 177–178; 4, с. 188; 5, с. 52–54; 6, с. 177].

По-друге, необхідно враховувати, що адміністративно-правовий статус Національної гвардії України складається з трьох блоків:

- цільового блоку, що містить у собі призначення (основну мету) діяльності Національної гвардії України, завдання й функції Національної гвардії України;

- структурно-організаційного блоку, що включає два елементи: структурний (структура центрального апарату й окремих територіальних підрозділів, схема організаційного підпорядкування та розподілу функціональних повноважень) та організаційний (нормативний порядок створення, реорганізації, ліквідації, порядок реалізації процедур внутрішньої й зовнішньої роботи Національної гвардії України, порядок взаємодії Національної гвардії України з іншими суб'єктами відповідних правовідносин);

- компетенційного блоку, що складається з двох елементів: повноважень, які складаються з відповідних прав та обов'язків, і підвідомчості (предметів відання), тобто об'єктів, предметів, сфер суспільних відносин, на які поширюються повноваження Національної гвардії України.

Відповідно, завдання, функції, мета діяльності органу належать до іншого структурного елемента правового статусу та не входять до поняття «компетенція». Більше того, функції – це напрями діяльності державного органу, а компетенція – це нормативно закріплені повноваження відповідно до цих напрямів.

По-третє, ототожнення понять «компетенція» й «повноваження» вважаємо не зовсім правильним, оскільки під повноваженнями розуміють права й обов'язки конкретного органу (у нашому випадку Національної гвардії України), натомість компетенція є поняттям більш широким, окрім прав та обов'язків, характеризує сфери, предмети чи навіть територію, на якій відповідний орган реалізує власні повноваження.

По-четверте, включення до компетенції категорій «відповідальність» і «гарантії діяльності» також не є правильним, оскільки вони за своєю суттю є окремими елементами правового статусу та розглядаються в аспекті створення умов для реалізації повноважень відповідно до певних сфер відання, а також у разі невиконання (неналежного виконання) встановлених обов'язків державним органом.

Тому наголосимо, що під компетенцією Національної гвардії України варто розуміти встановлену законодавством України й підзаконними актами сукупність повноважень (прав та обов'язків), покладених на неї в межах певних предметів відання. Перший елемент компетенції Національної гвардії України – це її права й обов'язки, пов'язані з участю в суспільних відносинах, а другий – правове закріплення кола об'єктів, предметів, справ, відносин, на які поширюються її повноваження.

З огляду на особливості структури органів і підрозділів Національної гвардії України можна виділити в ній певні складники:

а) залежно від обсягу повноважень: органи загальної компетенції, органи спеціальної (предметної) компетенції;

б) залежно від територіальних масштабів: органи національної компетенції, органи локальної компетенції.

Вважаємо, що до органів загальної компетенції варто віднести Головне управління Національної гвардії України. Його права й обов'язки розповсюджуються на всі види суспільних відносин, що виникають у діяльності Національної гвардії України, та всю територію країни [7]. Головне управління Національної гвардії України виконує такі завдання:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, і розробляє пропозиції щодо вдосконалення цього законодавства, розробляє й подає в установленому порядку на розгляд міністру внутрішніх справ України проекти законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України з питань діяльності Національної гвардії України;

- аналізує та прогнозує тенденції розвитку суспільно-політичної обстановки в зонах відповідальності, дислокації об'єктів, що охороняються, і місць виконання службово-бойових завдань Національної гвардії України;

- здійснює заходи правового режиму надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях;

- здійснює в установленому порядку заходи щодо приведення Національної гвардії України у вищі ступені бойової готовності, переведення її на штати воєнного часу;

- організовує підготовку оперативно-територіальних об'єднань, з'єднань, військових частин і підрозділів до виконання службово-бойових завдань;

- організовує підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації особового складу Національної гвардії України, бере участь у формуванні державного замовлення на підготовку фахівців у навчальних закладах;

- вживає заходи з контролю за діяльністю територіальних управлінь, з'єднань, військових частин, вищих навчальних закладів, навчальних військових частин (центрів), баз, установ і закладів Національної гвардії України тощо [7].

Головний орган військового управління в установленому порядку має такі права:

- 1) залучати фахівців центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням із їх керівниками) до розгляду питань, що належать до його компетенції;

- 2) отримувати від Міністерства внутрішніх справ України, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування документи й матеріали, необхідні для реалізації покладених на нього завдань;

- 3) подавати на розгляд Міністерства внутрішніх справ України проекти нормативно-правових актів із питань діяльності Національної гвардії України;

- 4) скликати наради за участю представників органів виконавчої влади з питань, що належать до його компетенції, тощо [7].

Іншим органом загальної компетенції, проте в межах певної території, виступають оперативно-територіальні об'єднання Національної гвардії України, призначені для виконання завдань і функцій, покладених на Національну гвардію України в межах відповідної зони відповідальності (оперативного реагування). Оперативно-територіальне об'єднання Національної гвардії України виконує такі повноваження:

- організовує застосування підпорядкованих з'єднань, військових частин та підрозділів до виконання покладених завдань у мирний і воєнний час, під час забезпечення заходів правового режиму надзвичайного, воєнного стану та підготовки й виконання завдань територіальної оборони в межах визначеної зони відповідальності;
- розробляє та подає на затвердження командувачу Національної гвардії України проекти рішень і планів застосування підпорядкованих з'єднань, військових частин і підрозділів у межах визначеної зони відповідальності (оперативного реагування);
- здійснює підготовку підпорядкованих з'єднань, військових частин і підрозділів до виконання службово-бойових завдань;
- організовує збір, узагальнення й аналіз даних оперативної обстановки в зоні відповідальності (оперативного реагування) та суміжних регіонах, прогнозує тенденції її розвитку;
- готує й надає пропозиції до Головного управління Національної гвардії України щодо потреби в особовому складі, озброєнні, військовій техніці, матеріально-технічних засобах та іншому майні для виконання покладених на оперативно-територіальне об'єднання завдань;
- проводить інформаційно-аналітичну роботу в з'єднаннях, військових частинах і підрозділах оперативно-територіального об'єднання, подає до Головного управління Національної гвардії України підсумкові й поточні оперативно-службові (звітні-інформаційні) документи та статистичні звіти;
- організовує внутрішню службу в підпорядкованих з'єднаннях, військових частинах і підрозділах;
- аналізує суспільно-політичну обстановку в зоні відповідальності та організовує проведення заходів протидії їх негативному інформаційно-психологічному впливу на моральне-психологічний стан особового складу тощо [8].

До органів спеціальної (предметної) компетенції варто віднести органи й підрозділи Національної гвардії України, які зосереджуються на виконанні (реалізації) окремих функцій та мають притаманні лише їм сфери діяльності. Розглянемо їх повноваження дещо детальніше.

Військові частини й підрозділи з охорони громадського порядку Національної гвардії України призначені для забезпечення захисту й охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку й забезпечення громадської безпеки. Відповідно до покладених на них завдань і функцій вони зобов'язані виконувати такі завдання:

- брати участь у забезпеченні громадської безпеки й охорони громадського порядку;
- вживати заходи, спрямовані на запобігання, виявлення кримінальних (адміністративних) правопорушень;
- вживати заходи щодо затримання осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, осіб, які вчинили втечу з місць позбавлення волі, дезертирів;
- надавати допомогу в ліквідації наслідків природних, техногенних, екологічних катастроф;
- підтримувати або відновлювати правопорядок у районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного й природного характеру, що створюють загрозу життю та здоров'ю значних верств населення;

- розблоковувати або припинити протиправні дії в разі захоплення важливих об'єктів чи місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування;
- протидіяти масовим заворушенням, що супроводжуються насильством над громадянами;
- виконувати завдання територіальної оборони;
- виконувати заходи правового режиму воєнного та надзвичайного станів тощо [9].

Військові частини й підрозділи з охорони важливих державних об'єктів та спеціальних вантажів Національної гвардії України виконують такі функції:

- здійснюють комплекс заходів щодо надійної охорони важливих державних об'єктів;
- здійснюють у встановленому порядку пропускний режим на об'єктах, що охороняються;
- забезпечують охорону спеціальних вантажів, у тому числі ядерних матеріалів, під час їх перевезення територією України;
- здійснюють оборону об'єкта, що охороняється;
- виконують завдання територіальної оборони;
- виконують заходи правового режиму воєнного й надзвичайного станів;
- здійснюють заходи до переходу з мирного на воєнний стан, вивчення мобілізаційних ресурсів, їх якісного відбору за призначенням, забезпечують виконання заходів щодо матеріально-технічного забезпечення приведення військової частини у вищій ступені бойової готовності під час мобілізації;
- здійснюють заходи щодо забезпечення радіаційного, хімічного, біологічного захисту й екологічної безпеки особового складу військової частини [10].

Військові частини та підрозділи з охорони дипломатичних представництв Національної гвардії України мають такі обов'язки:

- здійснювати комплекс заходів щодо охорони дипломатичних представництв від будь-якого вторгнення або заподіяння шкоди;
- виконувати завдання територіальної оборони;
- виконувати заходи правового режиму воєнного стану;
- здійснювати й забезпечувати проведення заходів із прихованого управління;
- організовувати повсякденну діяльність і контроль за її станом;
- здійснювати заходи щодо запобігання й протидії корупції та кримінальним правопорушенням військовослужбовців;
- планувати та виконувати заходи технічного захисту інформації, здійснювати контроль за його належним станом і подавати пропозиції щодо його поліпшення [11].

Підрозділи (загони) спеціального призначення відповідно до покладених на них завдань і функцій повинні здійснювати такі дії:

- забезпечувати охорону й оборону об'єктів, що охороняються Національною гвардією України;
- здійснювати комплекс заходів щодо охорони та оборони ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів;
- брати участь у спеціальних операціях зі знешкодження озброєних злочинців, у припи-

ненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп і злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

– брати участь у заходах, пов'язаних із припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також у заходах щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

– протидіяти масовим заворушенням, що проводяться насильством над громадянами із застосуванням зброї;

– відповідно до своєї компетенції здійснювати заходи, спрямовані на виявлення, блокування й затримання озброєних злочинців, які захопили або здійснюють спроби захоплення заручників, будівель, споруд та інших об'єктів;

– встановлювати, викривати та знешкоджувати бойовий склад, положення, характер дій, місця (райони) висадки повітряних (морських) десантів, диверсійно-розвідувальних груп, незаконних воєнізованих (збройних) формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп і злочинних організацій;

– розблоковувати або припиняти протиправні дії в разі захоплення важливих об'єктів чи місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тощо [12].

На авіаційні військові частини Національної гвардії України покладається обов'язок щодо сприяння військовим частинам і підрозділам Національної гвардії України під час виконання ними службово-бойових завдань щодо захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства й держави від злочинних та інших протиправних посягань, забезпечення громадської безпеки [13].

Також вкажемо на особливості національної й локальної компетенції органів і підрозділів Національної гвардії України.

До органів національної територіальної компетенції можна віднести Головне управління Національної гвардії України, авіаційні військові частини Національної гвардії України, які прямо підпорядковуються командувачу Національної гвардії України, а також інші підрозділи (наприклад, військові частини й підрозділи з охорони громадського порядку, військові частини та підрозділи з охорони важливих державних об'єктів та спеціальних вантажів тощо), які прямо підпорядковуються Головному органу військового управління та не мають чітко визначених територіальних меж дії.

До органів локальної компетенції віднесемо оперативно-територіальні об'єднання та підпорядковані їм військові частини оперативного реагування, інші органи й підрозділи, які реалізують свої права та виконують обов'язки в межах чітко визначеної території відповідного об'єднання.

Таким чином, під компетенцією Національної гвардії України варто розуміти встановлену законодавством України й підзаконними актами сукупність повноважень (прав та обов'язків), покладених на неї в межах певних предметів відання. Перший елемент компетенції Національної гвардії України – це її права й обов'язки, пов'язані з участю в суспільних відносинах, а другий – правове закріплення кола об'єктів, предметів, справ, відносин, на які поширюється її повноваження.

З огляду на особливості структури органів і підрозділів Національної гвардії України можна виділити в ній певні складники:

– залежно від обсягу повноважень: органи загальної компетенції, органи спеціальної (предметної) компетенції;

– залежно від територіальних масштабів: органи національної компетенції, органи локальної компетенції.

Наведена класифікація, як і будь-яке узагальнення, звичайно, є умовною та засновується на тому, що існують органи й підрозділи, повноваження яких є загальними для всієї системи, а є органи з лише їм притаманними правами та обов'язками в певній сфері (наприклад, щодо охорони громадського порядку, охорони важливих об'єктів, охорони дипломатичних представництв, виконання спеціальних завдань). Виділення органів територіальної компетенції зумовлюється просторовими межами реалізації власних прав та виконання обов'язків окремими підрозділами Національної гвардії України. Так, є відповідні утворення, які безпосередньо підпорядковуються Головному органу управління Національної гвардії України та використовуються на всій території держави, а є такі, що перебувають у підпорядкуванні відповідного оперативного-територіального об'єднання та діють на суворо визначеній території.

До підрозділів локальної компетенції можна віднести також військові частини й підрозділи з охорони важливих державних об'єктів, військові частини з охорони дипломатичних представництв та підрозділи спеціального призначення, які входять до складу військових частин з охорони важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, військових частин з охорони дипломатичних представництв, оскільки реалізація їхніх повноважень обмежується переважно територією відповідного об'єкта або дипломатичного представництва.

Територіальна компетенція органів і підрозділів Національної гвардії України є дуже мінливою, адже в разі зміни оперативної обстановки за наказом відповідних посадових осіб її може бути розширено (наприклад, частина виконуватиме повноваження в декількох областях) або звужено (наприклад, підрозділ загального підпорядкування буде передано до складу відповідного оперативного-територіального об'єднання).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Современный словарь по общественным наукам / под общ. ред. О.Г. Данильяна, Н.И. Панова. – М. : Эксмо, 2005. – 528 с.
2. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 704 с.
3. Административное право Российской Федерации : [учебник] / под ред. А.П. Алексина. – М. : Зерцало-М, 2003. – 608 с.
4. Даниленко А.П. Поняття та структура адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування: теоретико-правовий аспект / А.П. Даниленко // Право і суспільство. – 2013. – № 6. – С. 187–190.
5. Додіна Є.Є. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Є.Є. Додіна. – О., 2002. – 174 с.
6. Бахрах Д.Н. Административное право России : [учебник] / Д.Н. Бахрах, С.Д. Хазанов, А.В. Демин. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 2002. – 623 с.

7. Питання головного органу військового управління Національної гвардії України : Указ Президента України від 28 березня 2014 р. № 346/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/346/2014>.

8. Про Національну гвардію України : Закон України від 13 березня 2014 р. № 876-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 17. – Ст. 594.

9. Про затвердження Положення про військові частини і підрозділи з охорони громадського порядку Національної гвардії України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16 червня 2014 р. № 567 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0729-14>.

10. Про затвердження Положення про військові частини і підрозділи з охорони важливих державних об'єктів та спеціальних вантажів Національної гвардії України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 липня 2014 р. № 625 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0830-14>.

11. Про затвердження Положення про військові частини і підрозділи з охорони дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні Національної гвардії України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 22 липня 2014 р. № 713 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0934-14>.

12. Про затвердження Положення про підрозділи (заго-ни) спеціального призначення Національної гвардії України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9 липня 2014 р. № 651 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0864-14>.

13. Про затвердження Положення про авіаційні військові частини Національної гвардії України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30 вересня 2014 р. № 1008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1274-14>.

УДК 349.6:351.78

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Гулак О.В., к. ю. н.,

доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У роботі здійснено аналіз окремих аспектів правового регулювання забезпечення екологічної безпеки, відповідних принципів та пріоритетів у досліджуваній сфері, відображених у системі нормативно-правових актів; досліджено поняття «екологічна безпека» з наукової, правової та міжгалузевої точки зору.

Ключові слова: екологічна безпека, забезпечення екологічної безпеки, правове регулювання забезпечення екологічної безпеки, навколишнє природне середовище.

В работе проведен анализ отдельных аспектов правового регулирования обеспечения экологической безопасности, соответствующих принципов и приоритетов в исследуемой сфере, отраженных в системе нормативно-правовых актов; исследовано понятие «экологическая безопасность» с научной, правовой и межотраслевой точки зрения.

Ключевые слова: экологическая безопасность, обеспечение экологической безопасности, правовое регулирование обеспечения экологической безопасности, окружающая природная среда.

Gulac O.V. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF PROVIDING ECOLOGICAL SAFETY IN UKRAINE

The work analyzes certain aspects of legal regulation of environmental safety, the relevant principles and priorities in investigated area, recorded in system of regulations; investigated concept of «ecological security» as scientific, legal and intersectoral viewpoint.

Key words: ecological safety, providing ecological safety, regulation of environmental safety, environment.

Постановка проблеми. Актуальність ефективної реалізації функції забезпечення екологічної безпеки держави, в основі якої знаходиться відповідне нормативне врегулювання, дедалі зростає та набуває якісно нових масштабів у розрізі того, що незважаючи на науково-технічний прогрес та інші безперечні здобутки, якими нині активно користується людство, наразі світ знаходиться на межі екологічної катастрофи. Відтак відношення окремої людини до навколишнього природного середовища є лакмусовим папірцем відношення окремої нації чи то держави до планети Земля. Державотворець таке відношення втілює шляхом формування та реалізації відповідної державної політики, основним інструментом якої постають нормативно-правові акти. Отже, аналіз нормативних основ регулювання забезпечення екологічної безпеки, принципів та пріоритетів у досліджуваній сфері є доволі актуальним завданням та являється наразі одним із першочергових викли-

ків для усієї свідомої громадськості, а не лише наукового середовища.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженням окремих аспектів забезпечення екологічної безпеки займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці-правники, як: В.І. Андрейцев, О.С. Баб'як, Д.Н. Бахрах, А.П. Гетьман, І.В. Гиренко, А.П. Гетьман, В.М. Ермоленко, Т.О. Коломоець, В.В. Костицький, І.О. Краснова, В.І. Курило, О.П. Світличний, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та ін.

Метою статті є аналіз окремих питань правового регулювання забезпечення екологічної безпеки, відповідних принципів та пріоритетів у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Екологічна складова – не данина моді. Проблема охорони та збереження навколишнього природного середовища – одна з найгостріших. Незадовільний стан екології є однією з причин погіршення здоров'я нації. Зростання кількості захворювань

серед населення медики пов'язують із вживанням неякісної питної води, перевиттям гранично допустимої концентрації шкідливих хімічних речовин в атмосферному повітрі, наслідками дії радіації тощо. Відтак забезпечення екологічної безпеки віднесено до переліку найважливіших питань, що вимагають невідкладних дій, окреслених, зокрема, у Програмі діяльності уряду «Український прорив: для людей, а не політиків» [1, с. 5].

У своїй статті «Екологічне лихо» Г. Гопко зазначає, що українці живуть на звалищі просторочених отруйних речовин, аргументуючи це тим, що в країні залишилося лише 6% екологічно чистої території [2].

У свою чергу В. Симоненко у дослідженні на тему «Програми життя – це державні програми збереження навколишнього природного середовища в Україні» вказує на те, що прийшло розуміння, що економічні, соціальні, технологічні й біологічні процеси в навколишньому світі, який оточує людину, так тісно взаємозалежні, що виникла об'єктивна необхідність розглядати взаємовідносини між суспільством і біосферою, а точніше, між сучасним виробництвом і природою як функціонування складної соціально-еколого-економічної системи [3].

Зазначена категорія ґрунтується на певній системі гарантій екологічної безпеки співіснування природи і людини, що може бути пов'язана як із контрольованими, так і не контрольованими людиною процесами. До першої групи можна віднести: взаємодію людини з навколишнім середовищем; взаємодію людини з небезпечними речовинами (радіоактивними, хімічними, токсичними тощо); використання руйнівних або небезпечних технологій і процесів; здійснення різноманітних антропогенних впливів на довкілля тощо. До другої – процеси, які людина не здатна контролювати, наприклад, стихійні природні лиха тощо.

Нормотворець визначення екологічної безпеки подає у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: «Це такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів» [4].

Екологічна безпека являє собою соціоприродну та наукову реальність, є об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємозв'язків людини з навколишнім природним середовищем [5].

В основі загального змісту категорії «екологічна безпека» має бути розуміння того, що без цілісності екосистем неможливе повноцінне існування нічого живого, адже в природі не має нічого зайвого, а руйнація принаймні якогось елемента з кругообігу навколишнього середовища може призвести до непоправних наслідків.

У розрізі зазначеного знаходяться певні засадничі позиції щодо:

- розуміння того, що людство є частиною навколишнього середовища, повністю залежною від природи та її ресурсів;

- усвідомлення обмеженості природно-ресурсного потенціалу та неможливості його

штучного розширення, а відтак – необхідності збереження такого;

- об'єктивного визначення та нормативного врегулювання допустимого рівня використання природних ресурсів та допустимої зміни екосистем;

- необхідності чіткого нормативного врегулювання меж антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище;

- важливості пріоритету екологічних інтересів над економічною доцільністю у взаємовідносинах між людиною і навколишнім природним середовищем;

- переходу до використання екологічних, ресурсо-економічних технологій задля забезпечення економічних інтересів людства;

- при організаційно-правовому регулюванні суспільних відносин застосування принципу розумного зважування екологічних, соціальних та економічних ризиків і переваг.

З'явившись в українському законодавстві в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року категорія «екологічна безпека» свого закріплення набула в Конституції України [6]. Так, у ст. 16 йдеться про те, що забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави. Згідно зі ст. 50 Конституції, кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Відповідно до вищезазначеного були розроблені та схвалені: Основні напрямки державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [7]; Концепція (основи державної політики) національної безпеки України [8] та Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року [9].

Стаття 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» до пріоритетів національних інтересів України з-поміж іншого відносить забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів. Стаття 3 цього ж закону до об'єктів національної безпеки відносить у тому числі і навколишнє природне середовище та природні ресурси.

Про підвищення занепокоєння нинішнім підвищеним станом екологічних небезпек на найвищому державному рівні свідчать і нещодавні зміни, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 12 лютого 2015 р. № 186 [10] до ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України». Відтак перелік загроз національним інтересам і національній безпеці України у сфері цивільного захисту доповнено такими: невідповідність сучасним викликам стану єдиної державної системи цивільного захисту, сил цивільного захисту, їх технічного оснащення; значне антропогенне і техногенне перевантаження території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; погіршення технічного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на річці Дніпро; непідтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території

України; небезпека техногенного, у тому числі ядерного та біологічного тероризму.

В екологічній сфері законотворець до загроз національним інтересам і національній безпеці України відніс такі: нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних; неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи; погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води; неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів; неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності; посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів та біотехнологій; застарілість та недостатня ефективність комплексів із утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

Нині триває процес удосконалення зазначеного правового інституту. Тривалий час як на науковому, так і нормативному рівні [7] зазначається необхідність у прийнятті окремого відповідного законодавчого акту. Зважаючи на надзвичайну важливість та критичні негативні процеси в галузі екології, підтримуємо точку зору щодо необхідності прийняття закону «Про екологічну (природно-техногенну) безпеку».

Разом із тим слід відзначити і певні зрушення або ресурс для удосконалення, позаяк Україна посіла 44 місце за індексом екологічної ефективності (Environmental Performance Index, EPI) серед 180 країн у поточному 2016 році. Про це йдеться у звіті Ельського і Колумбійського університетів, які склали рейтинг показників ефективності екологічної політики держав світу. У першій п'ятірці – Фінляндія, Ісландія, Швеція, Данія і Словенія. США займають 26 місце, Росія – 32. Замикають список Сомалі, Мадагаскар і Нігерія. Звіт EPI по країнах складається раз на два роки. Доповідь перед публікацією традиційно представляється на Всесвітньому економічному форумі в Давосі [11].

Список країн за індексом екологічної ефективності був представлений 23 січня цього року. Україна піднялася з 95-го на 44-те місце. Зазначений індекс вимірює досягнення країни з точки зору стану екології та управління природними ресурсами на основі 22-х показників у 10 категоріях [12]. Укладачі екологічного індексу країн на 2016 рік керувалися такими факторами як: турбота про здоров'я жителів, стан водних ресурсів країни, санітарних норм, природи і навколишнього середовища.

У 2016-у автори включили у рейтинг рекордну кількість країн (180 проти 178 у 2014 році). Ще в 2014 році Україна посідала 95 місце в цьому рейтингу, набравши 49 балів. У порівнянні з подібними індексами, в яких Україна опинилася на значно інших рівнях – це непоганий показник.

Зокрема, у Світовому рейтингу глобальної конкурентоздатності (World Economic Forum) за 2014 р. Україна зайняла 76 місце з можливих 144, розмістившись між Румунією та Гватема-

лою. Світовий рейтинг захисту прав власності (дані The Property Rights Alliance) у 2014 р. розмістив Україну на 86 місці з 97 можливих (між Камеруном та Алжиром). У свою чергу Світовий рейтинг економічної свободи (дані Heritage Foundation) у 2015 р. визначив за Україною аж 162 місце з можливих 178, розмістивши її між африканськими державами Алжиром і Чадом. У світовому рейтингу «Легкість ведення бізнесу» (World Economic Forum) у 2014 р. Україна зайняла 96 місце з можливих 189 між Філіппінами й Багамськими островами. Один із найважливіших показників реформування держави, зокрема рейтинг рівня корупції (Transparency International), у 2014 р. надав Україні 142 місце з можливих 174, розмістивши нашу державу нарівні з Угандою та значно нижче Росії [13, с. 12–13].

Більше того, такі різні результати свідчать про суттєве зрушення нашої держави у наближенні організаційно-правових основ регулювання екологічною галуззю до європейських стандартів. Разом із тим маємо чітко усвідомлювати і ту нестачу інструментів, яку ще необхідно застосовувати з тим, щоб оптимізувати досліджувані нами процеси та мати можливість ефективно інтегруватися в європейський екологічний простір.

Відтак в основі правового регулювання реалізації функції забезпечення екологічної безпеки має бути розуміння необхідності включення «екологічної безпеки» в якості обов'язкового елементу діяльності будь-якого публічного органу, що формує чи реалізує державну політику в окремій галузі суспільної життєдіяльності, оскільки будь-яка діяльність держави без урахування зазначеного компоненту вже не в змозі забезпечити як безпеку та розвиток держави, так і добробут громадян у цілому.

Висновки. Отже, здійснивши аналіз правових основ забезпечення екологічної безпеки в Україні, слід відзначити, що принаймні на принциповому, декларативному рівні дана категорія дістала чітке відображення в основних нормативних актах. Разом із тим сама практична площина, подальші негативні тенденції в екології нашої держави змушують стверджувати про необхідність подальшого удосконалення відповідної діяльності та прийняття давно авансованого Закону України «Про екологічну безпеку».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Програма діяльності уряду «Український прорив: для людей, а не політиків» / Інф. «УК» // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 15 (від 25 січня).
2. Гопко Г. Екологічне лихо / Г. Гопко // Корреспондент. – 2008. – № 37. – С. 40–42.
3. Симоненко В. Програми життя – це державні програми збереження навколишнього природного середовища в Україні / В. Симоненко // Голос України. – 2008. – № 146 (від 5 серпня). – 4 с.
4. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/page3>.
5. Екологічне право України: підручник / За ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. – Х. – 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/getman_ekopu/part7/701.htm.
6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
7. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та

забезпечення екологічної безпеки: постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. № 188. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80>.

8. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80>.

9. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 12 лютого 2015 р. № 186. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/>.

11. Украина заняла 44 место в рейтинге экологической эффективности // РБК – Україна. – Від 28 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/news/ukraina-zanyala-44-mesto-reytinge-ekologicheskoy-1453987189.html>.

12. Федосенко Н. У рейтингу екологічної ефективності Україна піднялася з 95-ї до 44-ї сходинки. – Від 29 січня 2016 р. / Н. Федосенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecotown.com.ua/news/U-reytingu-ekologichnoyi-efektivnosti-Ukrayina-pidnyalasya-z-95-yi-do-44-yi-skhodyny-/>.

13. Гулак О. Шляхи побудови ефективних державних інституцій: виклики сьогодення // Науковий вісник публічного та приватного права № 2, 2015. – С. 11–14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nvppp.in.ua/index.php/vip2>.

УДК 342.9

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Дараганова Н.В., к. ю. н.,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Київський національний торговельно-економічний університет

У статті розглянуто питання системи управління охороною праці в Україні. З'ясовано, що в адміністративному праві критерієм поділу системи управління охороною праці є диференціація залежно від суб'єктів цього управління. Визначено, що за цим критерієм система управління охороною праці поділяється на державне управління охороною праці та громадське управління охороною праці.

Ключові слова: охорона праці, система управління охороною праці, адміністративне право.

В статье рассмотрены вопросы системы управления охраной труда в Украине. Установлено, что в административном праве критерием разделения системы управления охраной труда является дифференциация в зависимости от субъектов этого управления. Определено, что за этим критерием система управления охраной труда подразделяется на государственное управление охраной труда и общественное управление охраной труда.

Ключевые слова: охрана труда, система управления охраной труда, административное право.

Daraganova N.V. MANAGEMENT SYSTEM OF LABOUR PROTECTION IN UKRAINE

In the article is devoted to questions of management system of labour protection in Ukraine. It was found that criterion of division of management system of labour protection in Ukraine in administrative law is differentiation according to subjects of this management. For this criterion, management system of labour protection is divided state administration of labour protection and social management of labour protection.

Key words: labour protection, management, management system of labour protection, administrative law.

Постановка проблеми. В Україні на конституційному рівні закріплено не лише право на працю, тобто можливість кожного громадянина заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, але й право на належні, безпечні і здорові умови праці (ст. 43). Однак ознакою сучасного етапу розвитку України є загострення проблем, пов'язаних із безпекою діяльності людини та охороною праці. Особливе занепокоєння викликає значний рівень виробничого травматизму та професійних захворювань, що є одним із основних показників стану охорони праці.

Так, згідно з офіційними даними Фонду соціального страхування (далі – Фонд) [1] у 2015 р. робочими органами виконавчої дирекції фонду зареєстровано 4 592 (з них 360 – смертельно) потерпілих від нещасних випадків на виробництві, на яких складено акти за формою Н-1. При цьому фонд встановив, що серед усіх причин нещасних випадків переважають організаційні, після яких вже йдуть психофізіологічні та технічні причини. Наприклад, у 2015 р. організаційні причини склали – 65,0% або 2 987 нещасних випадків, психофізіологічні – 23,6% або 1 082, а технічні – 11,4% або 523 нещасних випадків.

Ступінь розробленості проблеми. Над розв'язанням найрізноманітніших питань, пов'язаних із правовим регулюванням охорони праці, працюють в основному представники галузі трудового права, наприклад, Л.П. Амелічева, В.І. Прокопенко, Г.І. Чанишева та інші, тоді як у сфері адміністративного права питання охорони праці є малодослідженими. З сучасних наукових розвідок цих питань, на наш погляд, слід відзначити дослідження О.В. Баклана [2], в якому автор прослідкував еволюцію понять «контроль» і «нагляд» у сфері охорони праці, проаналізував ці поняття та охарактеризував заходи адміністративного примусу в сфері охорони праці.

Зазначене дає підставу стверджувати про актуальність проведення досліджень, спрямованих на визначення та розв'язання проблемних питань у сфері адміністративно-правового регулювання охорони праці в Україні, у тому числі й питань, пов'язаних із дослідженням системи управління охороною праці в Україні, – що й є метою написання цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Основи національної системи управління охороною праці було закладено на початку 90-х років минулого століття, коли після здобуття Україною незалежності розпочався етап формування та роз-

виту адміністративно-правового регулювання охорони праці в незалежній Україні, та почала формуватися власна модель системи управління охороною праці.

І хоча деякі науковці вважають, що з прийняттям Закону «Про охорону праці» в Україні було створено систему управління охороною праці, яка враховувала досвід багатьох країн світу, та утворено органи, що забезпечують організаційно-методичну роботу з цього питання [3, с. 10], та, на наш погляд, зазначене твердження є певним перебільшенням. Прийняття зазначеного вище закону сприяло лише започаткуванню створення національної системи управління охороною праці. При цьому основні положення, які визначили правові засади побудови та існування всієї національної системи управління охороною праці в Україні, було закладено означеним законом. Саме в цьому законодавчому акті в статтях 37–48 (у редакції Закону України від 14 жовтня 1992 р.) вперше були врегульовані питання державного та громадського управління охороною праці України; визначено структуру цього управління; закладено основи адміністративно-правового статусу органів державного нагляду та громадського контролю у цій сфері.

Лише сьогодні, вважаємо, можна говорити про певну сформованість національної системи управління охороною праці, що аж ніяк не є свідченням її застиглості чи непорушності.

У зв'язку з цим доречним, на наш погляд, навести точку зору Н.Р. Нижник про те, що загалом управлінська стратегія державного розвитку в сучасних умовах не може бути розроблена, як документ із однозначними орієнтирами, що відображають до того ж якісь стабільні процеси. Нові державно-управлінські відносини будуть входити в життя, скоріш за все, поступово, можливо, навіть нерівномірно, але все більше набуваючи форми і змісту, що відповідають історичним, політичним, національно-культурним, виробничим та іншим особливостям українського суспільства. Та при цьому має бути вимірний кожен крок на цьому шляху країни з її традиціями і особливостями» [4, с. 73].

Аналогічно й у сфері охорони праці неможливо раз і назавжди розв'язати всі проблеми. Кожен новий день буде характеризуватися постановкою нових питань, які потребуватимуть нових шляхів та підходів щодо їх розв'язання. І з часу проголошення незалежності України національна система управління охороною праці вже зазнала та продовжує зазнавати суттєвих змін.

Управління у сфері охорони праці є одним із підвидів соціального управління – тобто управління, що здійснюється всередині людського суспільства, і в якому суб'єктом та об'єктом управління постає людина (чи об'єднання людей). Саме ж соціальне управління, за визначенням Ю.М. Старилова, як особливий тип управління, являє собою вплив одних людей на інших головним чином за допомогою інформації з метою впорядкування соціально значимих процесів, забезпечення стабільності, розвитку соціальних систем [5, с. 23].

При цьому саме множинність об'єктів соціального управління впливає й на множинність видів соціального управління. Зокрема Л.В. Коваль за цим критерієм виділяє такі різновиди соціального управління, як: державне управління і самоврядування, громадське та внутрішньо-організаційне (апаратне), економічне й військове, політичне та церковне, сімейне

управління. Кожен із названих видів має автономний характер, оскільки містить свій власний окремий об'єкт управлінського впливу, специфічну правову базу або своєрідний організаційний порядок функціонування, відповідальність тощо [6, с. 24–25].

З точки зору В.Я. Малиновського, соціальне управління, як вищий вид управління, передбачає активні діяльні зусилля соціальних суб'єктів (індивідуальних і колективних), які спрямовуються на упорядкування та організацію процесів спільної колективної діяльності людей, має своє суб'єктно-об'єктне поле, до якого належить діяльність політико-громадських об'єднань, поведінка окремих людей та груп, суспільна праця та економічна діяльність тощо. У своїй сукупності це утворює декілька видів управління, які органічно виходять із влади: політичне; судове; економічне; духовне; корпоративне; сімейне [7, с. 193–194].

У той же час Д.М. Лук'янець обрав критерієм поділу соціального управління такий критерій, як ознака характеру діяльності суб'єктів управління. За цим критерієм науковець поділив соціальне управління на такі види: а) державне управління (суб'єкт управління – держава, її органи); б) самоврядне або муніципальне управління (суб'єкт управління – органи місцевого самоврядування); в) громадське управління (суб'єкт управління – органи громадських організацій), інших об'єднань громадян; г) корпоративне управління (суб'єкт управління – органи господарських товариств та об'єднань підприємств) [8, с. 54–56].

Можна наводити й подальші приклади диференціації соціального управління, що пропонуються у наукових джерелах. Та найбільш узагальнюючою, вважаємо, є позиція С.Г. Стеценка [9, с. 46–47], Ю.П. Битяка [10, с. 7] й інших учених-адміністративістів щодо доцільності поділу соціального управління залежно від суб'єктів управління на два види, а саме на: 1) державне управління, суб'єктами якого виступають органи державної влади та 2) громадське управління (іноді його означають як «суспільне» [11, с. 53]), суб'єктами якого є органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, інші недержавні організації.

За аналогією і система управління охороною праці в Україні, на нашу думку, також складається з двох складових частин залежно від суб'єктів, що здійснюють це управління. До першої складової належить державне управління охороною праці, а до другої – громадське управління охороною праці. Саме такий поділ системи управління охороною праці в Україні, вважаємо, надає змогу найбільш ретельно проаналізувати реальний стан управління у сфері охорони праці в країні та визначити шляхи, спрямовані на його покращення.

Разом із тим варто відзначити й існування інших критеріїв поділу системи управління охороною праці в Україні, й у зв'язку з цим виділення й інших структурних елементів цієї системи.

Найперше, вважаємо, слід відзначити позицію фахівців із галузі «Охорона праці», які проводять структурування системи управління охорони праці залежно від рівнів, на яких здійснюється це управління. Класично, за загальною тенденцією, таких рівнів науковці налічують чотири, хоча деякі науковці вважають, що їх п'ять.

Зокрема, на думку К.Н. Ткачука, Д.В. Зеркалова, К.К. Ткачука, Л.О. Мітюк, Ю.О. Полукаро-

ва, управління охороною праці умовно має три основних центри, які саме і здійснюють комплексне управління охороною праці, це: держава (Кабінет Міністрів України; галузеві міністерства; державні наглядові органи; органи виконавчої влади та самоврядування); роботодавці (власники підприємств чи уповноважені ними особи; керівники структурних підрозділів та служби охорони праці підприємств); працівники (трудові колективи підприємств; профспілки; уповноважені трудових колективів; комісії з охорони праці підприємств). При цьому в усіх цих центрах (держава, роботодавці та працівники) управління охороною праці може здійснюватися на декількох рівнях, а саме, на: 1) загальнодержавному (національному); 2) регіональному; 3) галузевому; 4) виробничому (рівень підприємства) [12, с. 13–14]. Аналогічна позиція й В.І. Шевченка, який визначає, що управління охороною праці здійснюється на: державному, регіональному, галузевому рівнях та на рівні підприємства (підприємств) [13, с. 62], В.І. Голінька [14, с. 15–17], С.М. Богомаз-Назарової, А.І. Ткачука, С.О. Кононенка [15, с. 17] та інших.

У свою чергу, В.І. Заїченко, зазначаючи, що система управління охороною праці – це багаторівнева, багаторівнева система, включає до цієї системи такі рівні управління охороною праці, як: 1) міністерство – галузь (керівництво, відділ охорони праці, науково-технічний відділ); 2) об'єднання – комбінати (керівництво, відділ охорони праці, науково-технічний відділ); 3) виробничі підприємства, організації (керівництво, відділ або служба охорони праці, науково-технічний відділ); 4) цехи, відділення, філії (керівництво, інженер з охорони праці, спеціалісти); 5) робоче місце (виконавець-керівник лінійних служб, працівники). А сама система управління охороною праці є сукупністю суб'єкта та об'єкта управління, які на підставі комплексу нормативної документації проводять цілеспрямовану, планомірну діяльність із метою забезпечення здорових, безпечних і високопродуктивних умов праці [16, с. 23]. Додамо, що аналогічне визначення поняття «система управління охороною праці» подають і вчені-економісти, які визначають систему управління охороною праці, як сукупність суб'єкта та об'єкта управління, які на підставі комплексу нормативної документації проводять цілеспрямовану, планомірну діяльність із метою забезпечення здорових, безпечних і високопродуктивних умов праці [17, с. 329].

Зазначимо, що легального визначення системи управління охороною праці основний у сфері охорони праці закон – Закон України «Про охорону праці» (в редакції закону від 21 листопада 2002 р., з наступними змін. і доп.) не подає. Не визначає цей закон і структури системи управління охороною праці в Україні, хоча в ст. 13 «Управління охороною праці та обов'язки роботодавця» і зазначено, що роботодавець зобов'язаний створити на робочому місці в кожному структурному підрозділі умови праці відповідно до нормативно-правових актів, забезпечити додержання вимог законодавства щодо прав працівників у галузі охорони праці, і з цією метою роботодавець має забезпечити функціонування системи управління охороною праці. Тобто, є згадка про наявність системи управління охороною праці.

Визначення системи управління охороною праці, як і вимоги щодо її структуризації, подано в Положенні про систему управління охоро-

ною праці на підприємствах електроенергетики від 09 лютого 2015 р. № 73 та Положенні про систему управління охороною праці у рибному господарстві України від 27 червня 2012 р. № 376, розроблених з урахуванням нового національного стандарту України – ДСТУ OHSAS 18001:2010 «Системи управління гігієною та безпекою праці. Вимоги» [18], а також вимог Рекомендацій Держгірпромнагляду щодо побудови, впровадження та удосконалення системи управління охороною праці від 07 лютого 2008 р. (далі – Рекомендації).

Аналіз зазначених вище документів дозволяє зробити узагальнення поданого в них поняття «система управління охороною праці» – це частина загальної системи управління підприємства, що провадиться з метою розробки та запровадження політики підприємства у сфері охорони праці та підвищення рівня безпечності виконання робіт на підприємстві, зменшення, запобігання чи усунення впливу небезпечних чинників і керування ризиками, пов'язаними з небезпеками. У цьому значенні це поняття застосовують переважно економісти.

Крім того, з аналізу змісту цих документів випливає, що створення системи управління охороною праці визначається в основному на рівні підприємства/суб'єкта господарювання, тобто на виробничому рівні (крім рибного господарства, де це поняття застосовують ще й на рівні галузі). А враховуючи те, що норми зазначених вище Рекомендацій, як і національного стандарту України ДСТУ OHSAS 18001:2010, поширюються на всі підприємства, установи, організації, на яких використовується наймана праця незалежно від форми власності та виду діяльності, то можна зробити висновок про те, що цими нормативно-правовими актами визначено як загальне положення про те, що впровадження системи управління охороною праці має здійснюватися саме на виробничому рівні (крім рибного господарства, де цю систему визначають на виробничому та галузевому рівнях). Тобто, простежуються певні відмінності між вищевикладеною позицією науковців, які розглядають систему управління охороною праці не лише на виробничому рівні, а вважають, що ця система охоплює не менш як чотири рівні – загальнодержавний (національний); регіональний; галузевий і виробничий, та позицією щодо визначення і структуризації системи управління охороною праці, яка викладена в означених нормативних актах.

Відповідно і структуризація системи управління охороною праці згідно з вимогами цих документів також відбувається на рівні суб'єкта господарювання, тобто виробничому рівні. Як встановлено у п. 3 зазначених Рекомендацій, структура, завдання системи управління охороною праці, порядок взаємодії структурних підрозділів з питань охорони праці, періодичність і порядок внутрішніх перевірок, відповідальність керівників служб та підрозділів, а також і працівників мають бути викладені в Положенні про систему управління охороною праці підприємства, затвердженому наказом або розпорядженням, або в постанові з якості, якщо на підприємстві функціонує система якості.

Висновки. Отже, поняття «система управління охороною праці» сьогодні використовується в різних значеннях.

По-перше, це поняття використовується вченими, що працюють у галузі «Охорона праці».

Їх узагальнююча позиція полягає у наступному – система управління охороною праці є сукупністю суб'єкта та об'єкта управління, які на підставі комплексу нормативної документації проводять цілеспрямовану, планомірну діяльність із метою забезпечення здорових, безпечних і високопродуктивних умов праці. По-друге, поняття «система управління охороною праці» визначено нормативно-правовими актами, що діють у сфері охорони праці. Цими документами встановлено, що система управління охороною праці – це частина загальної системи управління підприємства, що провадиться з метою розробки та запровадження політики підприємства у сфері охорони праці та підвищення рівня безпечності виконання робіт на підприємстві, зменшення, запобігання чи усунення впливу небезпечних чинників і керування ризиками, пов'язаними з небезпеками. У такому ж значенні це поняття застосовують учені-економісти. А, по-третє, з точки зору адміністративного права поняття «система управління охороною праці», вважаємо, можна визначити як сукупність державних та недержавних суб'єктів управління охороною праці, що здійснюють регулюючий вплив у межах адміністративного права на відповідні об'єкти управління з метою впорядкування, забезпечення стабільності, розвитку та ефективності функціонування охорони праці в Україні.

Відповідно, що залежно від того, де, в якій галузі науки буде використовуватися термін «система управління охороною праці», по-різному буде відбуватися і структуризація цієї системи.

Так, у галузі «Охорона праці» науковці класично налічують чотири рівні, на яких здійснюється управління охороною праці: загальнодержавний (національний), регіональний, галузевий та виробничий (рівень підприємства). З точки зору вчених-економістів структуризація системи управління охороною праці традиційно розглядається на виробничому рівні в межах підприємства.

Тоді як в адміністративному праві, на відміну від зазначених вище видів класифікації, критерієм поділу системи управління охороною праці є диференціація залежно від суб'єктів цього управління. За цим критерієм система управління охороною праці в Україні, вважаємо, поділяється на дві взаємозалежні, об'єднані спільною ознакою частини: 1) державне управління охороною праці та 2) громадське управління охороною праці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналіз страхових нещасних випадків на виробництві та профзахворювань за 2015 рік. [Електронний ресурс] / Фонд соціального страхування. – Режим доступу : <http://www.social.org.ua>.

2. Баклан О.В. Контрольно-наглядова діяльність та адміністративний примус у сфері охорони праці (на матеріалах підрозділів державного нагляду за охороною праці Головного штабу МВС України) України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к. ю. н. : сп. 12.00.07 – Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право / О.В. Баклан. – Київ, 2002. – 16 с.

3. Охорона праці : європейські і міжнародні стандарти та законодавство України (порівняльний аналіз) : науково-практичний посібник : у двох томах: Том 1 / За ред. д. ю. н., проф. В.С. Венедіктова. – Харків-Київ, 2006. – 680 с.

4. Нижник Н.Р. Поняття, сутність та принципи адміністративної реформи в Україні / Н.Р. Нижник // Адміністративна реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи / [За заг. ред. Н.Р. Нижник, Н.Т. Гончарук]. – К. : вид-во «Молот», 2009. – 73 с.

5. Адміністративное право : учебник / Д.Н. Бахрах, Б.В. Россинский, Ю.Н. Стариков. – 3-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2008. – 816 с.

6. Адміністративне право : курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі., 1998. – 3-є вид. – 208 с.

7. Малиновський В. Я. Державне управління / В. Я. Малиновський // Словник термінів і понять з державного управління. – К. : Атіка, 2005. – 240 с.

8. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у двох томах : Том 1. Загальна частина / ред. колегія : В.Б. Авер'янов (голова). – К. : видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.

9. Адміністративне право України : навчальний посібник / С.Г. Стеценко. – К. : Атіка, 2008. – 624 с.

10. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.

11. Адміністративне право України : навчальний посібник / За заг. ред. Т.О. Коломоєць, Г.Ю. Гулевської. – Київ : Істина, 2008. – 216 с.

12. Державне управління охороною праці : монографія / [К.Н. Ткачук, Д.В. Зеркалов, К.К. Ткачук, Л.О. Мітюк, Ю.О. Полукаров]; За редакцією К.Н. Ткачука. – К. : «Основа», 2013. – 348 с.

13. Шевченко В.І. Правові питання охорони праці : навч. посібник / В.І. Шевченко. – Харків : ХНАМГ, 2004. – 184 с.

14. Голінько В.І. Основи охорони праці : підручник / В.І. Голінько; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. – 2-ге вид. – Д. : НГУ, 2014. – 271 с.

15. Охорона праці в галузі. Курс лекцій : навчальний посібник / С.М. Богомаз-Назарова, А.І. Ткачук, С.О. Кононенко. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2012. – 144 с.

16. Заїченко В.І. Курс лекцій із дисципліни «Охорона праці в галузі» / В.І. Заїченко; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ, 2014. – 160 с.

17. Чубань В.С. Вдосконалення механізму управління охороною праці в органах та підрозділах Міністерства надзвичайних ситуацій України / В.С. Чубань, Ю.М. Горбаченко, Т.М. Кришталь // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2012. – Вип. 22. – Ч. 1. – 329 с.

18. Про затвердження національного стандарту України ДСТУ OHSAS 18001:2010 та скасування чинності пробного національного стандарту України ДСТУ-П OHSAS 18001:2006 : наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики. [Електронний ресурс] // Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

УДК 340.50:351.741:331

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ ТА ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ НА ВІДПУСТКИ

Дрозд О.Ю., к. ю. н.,
доцент кафедри адміністративної діяльності
Національна академія внутрішніх справ

Сформульовано поняття та проаналізовано основні види відпусток, які визначені в новому Законі України «Про Національну поліцію». Проведено порівняльно-правове дослідження відпусток, які надавалися працівникам міліції та можуть надаватися поліцейським.

Ключові слова: відпустка, відпустка без збереження заробітної плати, додаткова відпустка, основна відпустка, особливий характер праці, соціальна відпустка, творча відпустка, трудові відпустки, шкідливі та важкі умови праці, щорічна відпустка.

Сформулировано понятие и проанализированы основные виды отпусков, определенных в новом Законе Украины «О Национальной полиции». Проведено сравнительно-правовое исследование отпусков, которые представлялись работникам милиции и могут предоставляться полицейским.

Ключевые слова: отпуск, отпуск без сохранения заработной платы, дополнительный отпуск, основной отпуск, особый характер труда, социальный отпуск, творческий отпуск, трудовые отпуска, вредные и тяжелые условия труда, ежегодный отпуск.

Drozd O.Yu. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS ENSURING RIGHTS OF POLICE OFFICERS AND POLICE OFFICERS TO LEAVE

The concept and analyzes major types of leave, which are defined in new Law of Ukraine «On the National police». A comparative legal study leave, granted police and police may be provided

Key words: leave, leave without pay, additional holiday, major holidays, special character of labor, social holiday, creative vacation, work vacation, harmful and difficult working conditions, annual leave.

Постановка проблеми. Праця обов'язково повинна чергуватись із відпочинком. Право на відпочинок гарантоване Конституцією України, ст. 45 якої проголошує, що кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час [1].

Якщо вести мову про відпочинок поліцейських, то варто відразу ж зауважити, що ані КЗпПУ [2], ані новий Закон України «Про Національну поліцію» (далі – Закон) [3] не містять визначення часу відпочинку на відміну від юридичної літератури, де цьому питанню присвячено досить багато уваги. На основі аналізу різноманітних наукових джерел можна зробити висновок, що під часом відпочинку поліцейських необхідно розуміти визначений законом або на його підставі час, упродовж якого поліцейський є вільним від виконання покладених на нього службових обов'язків і має право використовувати його на власний розсуд для відновлення працездатності та задоволення власних інтересів.

Дослівний аналіз ст. 91-93 Закону дає підстави стверджувати, що законодавець виділяє такі види часу відпочинку поліцейських: вихідні, святкові та неробочі дні, які є днями відпочинку для всіх поліцейських, крім залучених до виконання службових обов'язків (ч. 4 ст. 91), а також щорічні чергові оплачувані відпустки та додаткові відпустки (ст. 92–93) [3].

Виклад основного матеріалу. В статті пропонуємо проаналізувати більш детально останній, найбільш значущий вид відпочинку поліцейських – відпустки.

КЗпПУ [2] та Закон України «Про відпустки» [4] не дають офіційного визначення терміну «відпустка». Однак воно досить детально про-

аналізовано фахівцями з трудового права. Як правило, під відпусткою вони розуміють «час відпочинку, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам зі збереженням місця роботи і заробітної плати» або ж «вільний від роботи час протягом встановленої законом або угодою сторін кількості днів із виплатою заробітної плати або без її збереження». Узагальнивши ці та інші обґрунтовані в літературі визначення, а також врахувавши специфіку служби в поліції, можна сформулювати таке визначення відпустки поліцейських: це встановлена законом певна кількість календарних днів звільнення поліцейського від виконання службових обов'язків, які надаються йому в календарному році з оплатою або без оплати їх із збереженням за поліцейським посади на цей час.

До прийняття Закону України «Про Національну поліцію» види, умови, тривалість та порядок надання відпусток особам рядового і начальницького складу ОВС не були врегульовані на законодавчому рівні. З негативного боку слід відмітити той факт, що Закон України «Про міліцію» не містить навіть жодної згадки ані про відпустки, ані про інші види відпочинку працівників міліції [5]. Частково ці питання врегульовані на підзаконному рівні, зокрема, в Положенні про проходження служби рядовим і начальницьким складом ОВС [6]. Так, у п. 49 Положення передбачено, що працівникам міліції надаються такі види відпусток: чергові, короткострокові, через хворобу, канікулярні, у зв'язку із закінченням навчальних закладів системи МВС, додаткові та соціальні (по вагітності, родах і догляду за дитиною), творчі, у зв'язку з навчанням.

Якщо порівняти наведений перелік із тим, що визначений у КЗпПУ [2] та в Законі України «Про відпустки» [4], то можна виявити цілу низку суперечностей та невідповідностей:

– по-перше, чинне трудове законодавство взагалі не передбачає такого виду відпусток, як

«відпустку у зв'язку із закінченням навчального закладу», «відпустку через хворобу», «канікулярна відпустка»;

– по-друге, «відпустку у зв'язку з навчанням» у Законі України «Про відпустки» згадується не окремо, а як один із різновидів додаткових відпусток;

– по-третє, «відпустку по вагітності, родах» та «короткострокова відпустка» в трудовому законодавстві мають дещо іншу назву – відповідно «відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами» та «відпустку без збереження заробітної плати».

Оскільки шостий розділ Положення регулював лише загальні питання надання вказаних відпусток працівникам міліції, а решта положень була визначена в КЗпПУ та в Законі України «Про відпустки», то вказані неточності та суперечності між цими правовими актами призводили до виникнення численних труднощів на практиці й негативно позначались на рівні соціальної захищеності працівників міліції.

З ухваленням нового Закону «Про Національну поліцію» дана проблема була вирішена, а всі розбіжності – усунуті. Так, ст. 92 Закону передбачає надання поліцейським таких видів відпусток: щорічні чергові оплачувані відпустки, додаткові відпустки у зв'язку з навчанням, творчі відпустки, соціальні відпустки, відпустки без збереження заробітної плати (грошового забезпечення). Також Закон додатково містить вказівку на те, що поліцейському можуть надаватись інші види відпусток відповідно до законодавства про відпустки [3].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що норми нового Закону, якими визначаються відпустки поліцейських, у повній мірі відповідають діючому трудовому законодавству, жодним чином не обмежують, а навіть навпаки, встановлюють додаткові гарантії забезпечення їх соціальних прав і свобод поліцейських.

Аналіз КЗпПУ [2] та Закону України «Про відпустки» [4] дає підстави для висновку, що поліцейським можуть надаватись такі види відпусток: 1) щорічні відпустки: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці; інші додаткові відпустки; 2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням; 3) творча відпустка; 4) відпустка для підготовки та участі в змаганнях; 5) соціальні відпустки: відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами; відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; відпустка у зв'язку з усиновленням дитини; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину-інваліда з дитинства підгрупи А І групи; 6) відпустки без збереження заробітної плати.

Нижче пропонуємо коротко зупинитися на характеристиці кожного із зазначених вище видів відпусток.

1. Щорічна відпустка – це відпустка, що надається поліцейському за відпрацьований робочий рік, який відрховується з дня його вступу на службу до Національної поліції. Таку відпустку ще називають трудовою. На час щорічної відпустки за працівником поліції зберігається місце служби (посада) та заробітна плата.

Розрізняють такі види щорічної відпустки: основна та додаткова.

1.1. Основна щорічна відпустка – відпустка, право на яку мають усі працівники поліції. Ст. 75 КЗпПУ [2] та ст. 6 Закону України «Про

відпустки» [4] встановлюють тривалість щорічної основної відпустки, яка не може бути меншою, ніж 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік. Відпустки такої тривалості називаються мінімальними. Основні відпустки більшої тривалості називають подовженими. Право на такі відпустки надається лише деяким категоріям працюючих із метою гарантування їм більш тривалого відпочинку з урахуванням характеру та специфіки їх трудової діяльності, умов праці, стану здоров'я, віку та інших обставин.

Особливий характер службової діяльності працівників поліції обумовлюють надання їм подовжених основних щорічних відпусток, що є додатковою гарантією їх соціального захисту та своєрідною компенсацією за складність та напруженість їх роботи. Так, згідно зі ст. 93 закону тривалість щорічної основної оплачуваної відпустки поліцейського становить тридцять календарних днів. За кожний повний календарний рік служби в поліції після досягнення п'ятирічного стажу служби поліцейському надається один календарний день додаткової оплачуваної відпустки, але не більш як п'ятнадцять календарних днів [3]. Таким чином, максимальна тривалість щорічної основної оплачуваної відпустки становить сорок п'ять календарних днів і право на неї мають поліцейські, стаж служби яких у поліції становить двадцять років і більше.

1.2. Щорічні додаткові відпустки. Крім основної подовженої відпустки, Закон передбачає збільшення кількості днів щорічної відпустки поліцейських за рахунок надання до основної ще й додаткової відпустки. В чинному трудовому законодавстві передбачено три основні види щорічної додаткової відпустки: 1) щорічна додаткова відпустка за роботу із шкідливими і важкими умовами праці; 2) щорічна додаткова відпустка за особливий характер праці; 3) інші додаткові відпустки.

1.2.1. Щорічна додаткова відпустка за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам поліції, зайнятим на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів, за списком виробництв, цехів, професій і посад зі шкідливими і важкими умовами праці, зайнятість працівників на роботах, у яких є право на щорічну додаткову відпустку, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.1997 р. № 1290 [7]. Конкретна тривалість такої додаткової відпустки встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від результатів атестації робочих місць за умовами праці та часом зайнятості працівника в цих умовах (порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1.08.1992 р. № 442 [8], а показники та критерії умов праці, які є правовою підставою для визначення тривалості цієї додаткової відпустки – наказом Міністерства охорони здоров'я та Міністерства праці і соціальної політики від 31.12.1997 р. № 383/55 [9]).

1.2.2. Щорічна додаткова відпустка за особливий характер праці надається: 1) тривалістю до 35 календарних днів – окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я (за списком виробництв, робіт, професій і посад,

що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.1997 р. № 1290 [7]); 2) тривалістю до 7 календарних днів – працівникам із ненормованим робочим днем (згідно із списками посад, робіт та професій, визначених колективним договором, угодою).

Перелік посад (професій) працівників, що не мають спеціальних звань рядового та начальницького складу, яким встановлена додаткова відпустка у зв'язку з ненормованим робочим днем та особливим характером роботи в органах, установах, організаціях МВС України, затверджений наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 10.10.1997 р. № 7 [10], наказом МВС України від 27.07.1998 р. № 551, а також визначений у Додатку 2 Галузевої угоди між МВС України, Професійною спілкою атестованих працівників ОВС України та Професійною спілкою працівників державних установ України [11]. МВС України в свою чергу взяло на себе обов'язок забезпечувати своєчасне проведення атестації робочих місць за умовами праці працівників, зайнятих у шкідливих і важких умовах праці з метою їх поліпшення, встановлення права на одержання додаткових відпусток, інших пільг і компенсацій, розроблення заходів щодо оздоровлення працівників, державних службовців та осіб рядового і начальницького складу ОВС [11].

Конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від часу зайнятості працівника в цих умовах, тобто пропорційно часу, відпрацьованому на роботі, посаді, що дають право на цю відпустку. Список працівників із ненормованим робочим днем і тривалість додаткової відпустки (до 7 календарних днів) у конкретній установі, організації, на підприємстві системи МВС України встановлюється наказом керівника у межах нормативно закріпленого переліку на початку кожного року. При цьому в обов'язковому порядку враховується, що чинне законодавство встановлює працівникам із ненормованим робочим днем додаткову відпустку саме за характер праці, а не лише за роботу понад встановлену норму робочого часу. Тому при визначенні конкретної тривалості такої відпустки мають бути враховані всі перелічені фактори, а не лише фактична кількість годин роботи понад встановлену тривалість робочого часу.

Проаналізовані вище щорічні додаткові відпустки надаються понад щорічну основну відпустку лише за однією підставою, яку може обрати сам працівник поліції. Водночас загальна тривалість щорічних основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних днів.

1.2.3. Окрім проаналізованих вище, законодавство про відпустки передбачає можливість надання працівникам поліції й інших додаткових відпусток. Одним із різновидів таких додаткових щорічних оплачуваних відпусток є додаткова відпустка окремим категоріям ветеранів війни. Так, 14.05.2015 р. було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня соціального захисту окремих категорій ветеранів війни» [12], яким було внесено зміни до низки законодавчих актів України, зокрема до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо надання додаткових відпусток зі збереженням заробітної плати [13],

КЗпПУ та Закону України «Про відпустки» щодо визначення нового виду додаткової відпустки – додаткова відпустка окремим категоріям ветеранів війни (стаття 77-2 КЗпПУ та стаття 16-2 Закону України «Про відпустки»). Відтепер згідно з положеннями вказаних законодавчих актів учасники бойових дій та інваліди війни мають право на щорічну додаткову відпустку зі збереженням заробітної плати тривалістю 14 календарних днів.

2. Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням. Ст. ст. 13–15 Закону України «Про відпустки» визначають тривалість і порядок надання відпусток у зв'язку з навчанням: 1) у середніх навчальних закладах; 2) у професійно-технічних навчальних закладах; 3) у вищих навчальних закладах, навчальних закладах післядипломної освіти та аспірантурі. Варто зауважити, що згідно з ч. 1 ст. 49 Закону України «Про Національну поліцію» на службу в поліції можуть бути прийняті громадяни України віком від 18 років, які мають повну загальну середню освіту. З викладеного випливає, що відпустка у зв'язку з навчанням у середніх навчальних закладах не може бути надана поліцейським. Водночас право на таку відпустку зберігається за неатестованими працівниками, які працюють в органах, установах, організаціях системи МВС України.

Керівники органів і підрозділів поліції всіх рівнів зобов'язані створювати працівникам поліції, які навчаються без відриву від служби, умови для поєднання служби з навчанням, надавати їм відпустку у зв'язку з навчанням саме в час, визначений вищим навчальним закладом. Ненадання відпустки в цей час не може бути об'єктом потреби служби.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням надаються працівникам поліції на підставі рапорту (заяви) та довідки-виклику відповідного навчального закладу. Зазначена відпустка оформляється наказом.

3. Творча відпустка – відпустка, яка надається працівникам поліції для закінчення дисертаційних робіт, написання підручника, монографії, довідника тощо (наукової праці).

Тривалість, порядок, умови надання та оплати творчих відпусток встановлюються Кабінетом Міністрів України. Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.1998 р. № 45 [14] визначає такі строки творчої відпустки: 1) для закінчення дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук (доктора наук згідно з новим Законом України «Про вищу освіту») – тривалістю до трьох місяців та на здобуття наукового ступеня доктора наук (доктора філософії згідно з новим Законом України «Про вищу освіту») – до шести місяців; 2) для написання підручника чи наукової праці – тривалістю до трьох місяців.

Творчі відпустки надаються працівникам поліції поряд з іншими відпустками, передбаченими законодавством, і оформлюються наказом керівника органу поліції. Творчі відпустки не діляться, не переносяться, а їх невикористані дні не компенсуються. Водночас за бажанням поліцейського у разі збігу термінів творчої відпустки з основною щорічною її можна переносити. На час творчих відпусток за поліцейськими зберігається їх посада та заробітна плата.

4. Відпустка для підготовки та участі в змаганнях надається працівникам поліції, які беруть участь у всеукраїнських та міжнародних спортивних змаганнях. Тривалість, порядок,

умови надання та оплати таких відпусток встановлюються Кабінетом Міністрів України. Так, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2011 р. № 565 [15] право на отримання такої відпустки надається:

1) для підготовки та участі у всеукраїнських спортивних змаганнях – працівникам поліції, які систематично займаються певним видом (видами) спорту та беруть участь у спортивних змаганнях, крім працівників підрозділів правоохоронних органів, які за своїми функціональними обов'язками беруть участь у всеукраїнських змаганнях із видів спорту;

2) для підготовки та участі у міжнародних спортивних змаганнях – працівникам поліції, які включені до основного складу національних збірних команд України, крім працівників підрозділів правоохоронних органів, які за своїми функціональними обов'язками беруть участь у міжнародних змаганнях із видів спорту.

5. Соціальні відпустки – це особливий різновид відпусток, надання яких пов'язане з народженням, вихованням та доглядом за дітьми. На час соціальної відпустки працівник тимчасово звільняється від трудових обов'язків із метою виконання батьківських обов'язків і реалізації сімейних функцій, а також для покращення стану здоров'я та відновлення працездатності.

За умови настання визначених у законодавстві обставин, працівники поліції мають право на будь-яку із закріплених у дванадцятій главі КЗпПУ та четвертому розділі Закону України «Про відпустки» соціальну відпустку, а саме: у зв'язку з вагітністю та пологами; для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; у зв'язку з усиновленням дитини; а також додаткову відпустку у зв'язку із виховуванням дитини або повнолітньої дитини-інваліда з дитинства підгрупи А І групи.

6. Відпустки без збереження заробітної плати, або як їх ще називають «відпустки за власний рахунок», – це особливий різновид відпусток, які надаються для задоволення життєво важливих потреб й інтересів працівників поліції з підстав, що не пов'язані зі службою.

Залежно від підстав та порядку надання відпустки без збереження заробітної плати поділяються на два види: 1) відпустки, що надаються працівнику поліції за його бажанням в обов'язковому порядку (ч. 1 ст. 84 КЗпП, ст. 25 Закону України «Про відпустки»); 2) відпустки, що можуть надаватися працівнику поліції за сімейними обставинами та з інших причин за згодою сторін (ч. 2 ст. 84 КЗпП, ст. 26 Закону України «Про відпустки»).

Види та тривалість відпусток без збереження заробітної плати, що надаються працівнику поліції за його бажанням в обов'язковому порядку, встановлюються ст. 25 Закону України «Про відпустки». Відпустки без збереження заробітної плати можуть також надаватися працівнику поліції за згодою сторін. Так, наприклад, за сімейними обставинами та з інших причин працівнику поліції може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, обумовлений угодою між поліцейським і керівником органу поліції, але не більше 15 календарних днів на рік. Водночас для отримання такої відпустки одного лише бажання поліцейського замало. Обов'язковою умовою тут є згода керівника органу поліції. Працівник поліції у рапорті про надання зазначеної відпустки має обов'язково вказати сімейні обставини чи інші

причини, що обумовлюють необхідність у наданні такої відпустки. Конкретний перелік таких причин законодавством не встановлений, оскільки їх поважність залежить від конкретних обставин у житті того чи іншого працівника. У зв'язку з цим рішення надавати чи не надавати працівникові з тієї чи іншої причини зазначену відпустку належить виключно до компетенції керівника.

Для отримання відпустки без збереження заробітної плати працівник поліції подає відповідний рапорт, до якого, як правило, додаються документи, що підтверджують конкретну причину. Надання працівнику відпустки без збереження заробітної плати оформлюється наказом керівника відповідного органу поліції з зазначенням підстав надання такої відпустки та її тривалості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України. [Електронний ресурс] : прийнятий 10 груд. 1971 р.; ред. станом на 01 січ. 2016 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
3. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. // Офіційний вісник України. – 2015. – № 63. – Ст. 2075.
4. Про відпустки : Закон України від 15 лист. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.
5. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
6. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ. [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 29 лип. 1991 р. № 114. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/114-91-%D0%BF>.
7. Про затвердження списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників в яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці. [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 17 лист. 1997 р. № 1290. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1290-97-%D0%BF>.
8. Про Порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці. [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 01 серп. 1992 р. № 442. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/442-92-%D0%BF>.
9. Про затвердження показників та критеріїв умов праці, за якими надаватимуться щорічні додаткові відпустки працівникам, зайнятим на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів. [Електронний ресурс] : наказ Міністерства охорони здоров'я та Міністерства праці і соціальної політики від 31 груд. 1997 р. № 383/55. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG2490.html.
10. Рекомендації щодо порядку надання працівникам із ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці. [Електронний ресурс] : наказ Мінпраці та соціальної політики України від 10 жовт. 1997 р. № 7. – Режим доступу : <http://www.kadrovik.ua/content/rekomendats-shchodo-poryadku-nadannya-prats-vnikam-z-nenormovanim-robochim-dnem-shchor-chno->.
11. Галузева угода між Міністерством внутрішніх справ України, Професійною спілкою атестованих працівників ОВС України та Професійною спілкою працівників державних установ України на 2012–2014 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pdu.ck.ua/zakonodavstvo/galuzevi-ugodu/haluzeva-uhoda-mizh-mizh-ministerstvom-vnutrishnih-sprav-ukrajiny-profesijnoyus-pilkoyu-atestovanyh-pratsivnykiv-orhaniv-vnutrishnih-sprav-ukrajiny-ta-profesijnoyus-pilkoyu-pratsivnykiv-derzhavnih-us/>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня соціального захисту окремих ка-

тегорій ветеранів війни : Закон України від 14 трав. 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 30. – Ст. 272.

13. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовт. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 45. – Ст. 425.

14. Умови, тривалість, порядок надання та оплати творчих відпусток. [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Мі-

ністрів України від 19 січ. 1998 р. № 45. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/45-98-%D0%BF>.

15. Про затвердження Порядку надання та оплати відпусток для підготовки та участі у всеукраїнських і міжнародних спортивних змаганнях : постан. Кабінету Міністрів України від 01 черв. 2011 р. № 565. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-2011-%D0%BF>.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ЮРИДИЧНІ НАУКИ

**Випуск 1
Том 2**

Коректура · *О.А. Скрипченко*

Комп'ютерна верстка · *Н.М. Ковальчук*

Формат 64x90/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 17,21.
Замов. № 17/16. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.